

ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

[illegible]

63.3 (22)

Մ 91

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2003

ՀՏԴ. 941(479.25)

ԳՄԴ. 63.3(2Հ)

Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է
պետական պատվերով

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

Գիտական խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Արամ Բոսյան

ՄՈՎԱԽԱՅԱՆ Ա. Ե.

Մ 917 «Հայկական մեհենագրություն» - Եր., Երևանի համալսարանի
հրատ., 2003, 272 էջ:

Մեհագրությունը նվիրված է նախաքրիստոնեական Հայաստանում գրավոր
մշակույթի ծագմանն ու զարգացմանը, տեղաձին գրահամակարգերի և հուշարձանների ու-
սումնասիրությանը: Ներկայացված են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն
հռչակելուց հետո հայկական մեհենագրերի գործածության դրսևորումները: Փորձ է արված
ցույց տալու նաև նախամաշտոցյան Հայաստանում ձևավորված գրային մտածողության
դերը Ոսկեդարի դպրության ստեղծման գործում: Վերջում, որպես հավելված, բերված են
հայկական մեհենագրության տարբեր փուլերի արձանագրությունների ժողովածուներ:

Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել հայագետներին, արևելագետներին և
հայագիտությանը հետաքրքրվող ընթերցող հասարակայնությանը:

CL0001530-

0503020913

Մ..... 2003թ.

704 (02) 03

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ)

ISBN 5 - 8084 - 0527 - 0

© ՄՈՎԱԽԱՅԱՆ Ա. Ե., 2003 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Տարիներ առաջ ձեռնարկելով «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը» ուսումնասիրության աշխատանքները՝ նպատակ ունեինք ի մի բերելու և համակարգելու հիմնախնդրի վերաբերյալ XX դարավերջին և XXI դարասկզբին գիտությանը հայտնի նյութերը: Մինչ այդ խնդրի վերաբերյալ լույս տեսած աշխատանքներն աչքի չէին ընկնում մեծ ծավալով, և այն ժամանակ չէինք էլ պատկերացնում, որ կհավաքվի հսկայական նյութ, որի լիակատար հրատարակման համար կպահանջվի բազմափառ մատենաշար: Նման մատենաշարի հրապարակումը՝ համապատասխան մասնագետների ներգրավմամբ, մնում է հայագիտության չլուծված հիմնախնդիրներից մեկը: Իսկ մեր ուսումնասիրությունը, որը կարող է հիմք ծառայել այդ մատենաշարի համար, որոշեցինք հրատարակել երկու գրքով՝ մեծ ծավալի պատճառով: Առաջինը՝ «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը» (400 էջ), լույս տեսավ 2003 թվականի ամռանը: Այն նվիրված էր Մեսրոպ Մաշտոցից առաջ Հայաստանում կիրառված կայացած գրային համակարգերի, դրանցով թողնված գրավոր հուշարձանների ուսումնասիրությանը (ընդգրկված չէր գրի ստեղծման նախափուլը): Ներկայացված էին ինչպես բնիկ հայաստանյան, այնպես էլ օտար երկրներում ստեղծված և մեր նախնիների ներմուծած ու կիրառած գրահամակարգերը՝ գրային հուշարձանների հիշատակմամբ և համապատասխան գրականության հղումներով: Առանձին գլուխներ էին նվիրված Հայաստանի տարածքում օտարների թողած արձանագրություններին, նաև առեղծվածային ծագումով ու անհայտ նշանակությանը գրավոր հուշարձաններին: Վերջում բերված էին նախամաշտոցյան Հայաստանում կիրառված գրային համակարգերի նշանացանկերը:

Երկրորդը ներկայացվող աշխատանքն է, որը լիովին նվիրված է հայկական մեհենագրությանը՝ Հայաստանում սեփական գրի ծագմանն ու զարգացմանը (նախաքրիստոնեական շրջանում), ինչպես նաև քրիստոնեական դարաշրջանում մեհենագրության կիրառման դրսևորումներին: Քանի որ Հայաստանում զարգացած չէ գրաբանությունը, բուն նյութին անցնելուց առաջ, որպես նախագիտելիք, ներկայացնում ենք գրի ծագման ու զարգացման բնդհանուր օրինաչափությունների համառոտ

մի տեսությամբ՝ ելնելով գրաբանության համաշխարհային փորձից: Աշխատանքի վերջում, որպես հավելված, գետեղում ենք Քուչակի գծային գրերով բնագրերը և Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում հայկական մեհենագրության արձանագրությունների ժողովածուն¹:

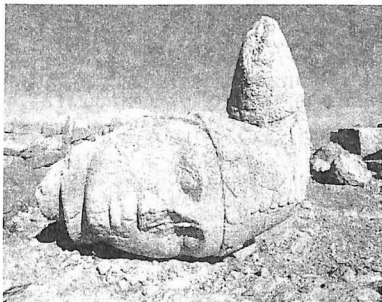
Շարադրանքի ընթացքում ծանոթագրությունները տալիս ենք տողատակում՝ նշելով հղվող աշխատանքի հեղինակին և հրատարակության թիվը (նույն հեղինակի մեկ տարում լույս տեսած մի քանի աշխատանքները տարբերակված են տպագրության թվականին կից փակագծերում նշված լատինական այբուբենի տառերով): Ծանոթագրության մեջ էջերը չենք նշում այն դեպքում, երբ աշխատանքը հղվում է ամբողջությամբ: Աստվածաշունչն ու հայ մատենագիրների երկերը հղելիս նշվում են ոչ թե հրատարակության թվականները, այլ դրանց բնագրային բաժինները (գիրք, գլուխ, համար): Օգտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկերը գետեղված են վերջում: Լատինական այբուբենում բացակայող հնչյունների համար օգտագործել ենք հետևյալ տառադարձումները՝ Տ, Տ - 2; Է, Է - տ; Ի, Ի - խ; Գ, Գ - չ:

Քանի որ մեզանում զարգացած չէ հին գրաբանությունը², և չկա հստակ մշակված տերմինաբանություն, հարկ ենք համարում մաս մի քանի տերմինների անդրադառնալը: Մեր աշխատանքում «հիերոգլիֆ» (հունարեն՝ սրբազան գիր) տերմինին համարժեք և զուգահեռ գործածված է «մեհենագիրը»: «Պատկերագրություն» բառը կիրառվում է գրի զարգացման երկու փուլերի առնչությամբ. ըստ այդմ զանազանվում են «վաղ պատկերագրությունը» (կապված նախագրային փուլի հետ) և «զարգացած պատկերագրությունը»՝ գաղափարագրությունը: Գիտական գրականության մեջ ընդունված «դետերմինատիվ», «բիլինգվա», «լիգատուրա» տերմինները մեր աշխատանքում, համապատասխանաբար, հանդես են գալիս հայերեն համարժեքներով՝ «որոշարկիչ, ցուցիչ», «երկլեզու արձանագրություն» և «կցագիր»:

Թանգարաններում պահվող ու մասամբ դեռևս չհրատարակված նյութերի ուսումնասիրության հնարավորության ընձեռնման և հրատարակման իրավունք արտոնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի պատմության պետական, Հայաստանի ազգագրության, Երևանի հիմնադրման «Էրեբունի» թանգարանների տնօրինություններ-

¹ Հայկական մեհենագրության մյուս ժամանակաշրջանների արձանագրությունների ժողովածուների ու նշանացանկերի կազմումը մնում է ապագայի խնդիր:

² «Գրաբանություն» (գրամատուլոգիա) տերմինը գրի պատմությունն ուսումնասիրող գիտության համար առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել Ի. Գելբը (*Gelb, 1963*; ռուսերեն թարգմանությունը՝ *Гельб, 1982*): Հետագայում այն կիրառվեց ավելի լայն իմաստով՝ ընդգրկելով ոչ միայն պատմությունը, այլ գրանշանային բոլոր համակարգերի ուսումնասիրությունն ընդհանրապես (*Волков, 1982, էջ 6-7*):

Նկ. 1 Հայոց դպրության Տիր աստծո արձանը
Նեմրուքի սրբավայրում

րին: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում մեր հնագետներին, ովքեր իրենց պեղած և դեռևս չիրատարակած նյութերը սիրալիր տրամադրեցին մեզ ուսումնասիրման ու հրատարակման համար. նրանցից յուրաքանչյուրի անունը կհիշենք իր նյութերը վկայակոչելիս:

Շնորհակալություն ենք հայտնում այն գիտնականներին, ովքեր մասնակցել են այս աշխատանքի առանձին հարցերի քննարկումներին և հայտնել իրենց նկատառումները և բոլոր նրանց, ովքեր որևէ կերպ օժանդակել են մեզ ուսումնասիրության ընթացքում:

ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՄԵՆԴՀԱՆՈՒՐ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ)

Գիրն իրավամբ դասվում է մարդկության մեծագույն նվաճումների շարքը: Գրի շնորհիվ են ապագայի համար ամբողջությամբ պահպանվում մարդու մտքերն ու նվաճումները: Գրի շնորհիվ են մարդիկ ի վիճակի լինում օգտվելու այն վիթխարի պաշարից, որը կուտակում է մարդկությունն իր գործունեության տարբեր ոլորտներում: Մենք գրին ենք պարտական մարդկության համեմատաբար արագ առաջընթացի համար, որը տեղի է ունեցել վերջին հազարամյակների ընթացքում:

Իբրև մշակութային երևույթ՝ բանավոր հաղորդակցության համեմատ գիրը երևան եկավ շատ ավելի ուշ: Այն սկզբնավորվեց հասարակական նկատելի վերելք ապրած ծողոփույթների մոտ (ի տարբերություն նախագրի կամ առարկայական գրի, որը բնորոշ է նաև նախամարդուն ու վայրենի ցեղերին):

Նախագրի հիմքի վրա իսկական գիրը¹ առաջ է գալիս իբրև քաղաքակրթության ծնունդ և դառնում քաղաքակրթության շարժիչ ուժը: Պատահական չէ, որ առաջին գրային համակարգերը ստեղծվեցին Ք. ա. IV հազարամյակի վերջում, երբ «մեռլիթյան հեղաշրջումից» հետո, առաջին քաղաքակիրթ համրությունները սպառող և քոչվոր կենսաձևից անցել էին արտադրող ու նստակյաց ապրելակերպի, կատարել մետաղագործության գյուտը: Քաղաքակրթության համար այդ մեծ նշանակության

¹ Գրաբանության ասպարեզում անհամաձայնություն կա «իսկական գիր» հասկացության սահմանման հարցում: Մասնավորապես վիճարկվում է, թե զարգացման որ մակարդակից կարելի է կիրառել այդ հասկացությունը՝ զուտ բառային² (զադափարագրային), բառա-վանկային³ (զադափարա-ինչյունագրային), թե՞ միայն վանկա-ինչյունական (հարցի քննարկումը, տե՛ս, օրինակ, *Исруин*, 1965, էջ 11-14): Մենք կողմ ենք առավել ընդունելություն ստացած այն մոտեցմանը, որ «իսկական (կամ կայացած) գիր» հասկացության տակ պետք է ընդգրկել բոլոր այն նշանային համակարգերը, որոնցով հնարավոր է արտահայտել ոչ միայն ընդհանուր հասկացությունները, այլև ինչյունային խոսքը՝ որոշակի քերականական հասկացություններով:

պատճառով քաղաքակիրթ ժողովուրդների հավատալիքներում գիրը սրբացվել և համարվել է աստվածաստեղծ: Բազմաստվածության ժամանակաշրջանում քաղաքակիրթ ժողովուրդներից շատերի դիցարաններում եղել են գրի, դպրության և իմաստության աստվածներ, ինչպիսիք են հին հայկական Տիրը, հին եգիպտական Թոտը, հին բաբելոնյան Նաբուն, հին հնդկական Սարասվատին, հին հունական Հերմեսը և այլ աստվածներ: Ուշագրավ է, որ այդ աստվածները, որպես օրինաչափություն, հանդես են գալիս ոչ միայն իբրև գիր արարողներ և դպրության, արվեստի ու գիտության հովանավորներ, այլև զրուս են մարդկանց ճակատագրերը, զրանցում նրանց անունները կյանքի ու մահվան մատյաններում: Եվ պատահական չէ, որ միջնադարում գրեր ստեղծած անձինք (գոթական այբուբենը ստեղծած Վուլֆիլան (IV դար), Մեսրոպ Մաշտոցը, սլավոնական այբուբենի հեղինակներ Կիրիլն ու Մեֆոդին և ուրիշներ) սրբացվեցին²: Մա ևս մեկ անգամ ցույց է տալիս քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմության մեջ գրի կենսական դերն ու նշանակությունը³:

Նախագրի ծագումը որպես հաղորդակցության ձև և հիշողության միջոց⁴: Մարդկային հասարակության մեջ ինչպես ամենավաղ փուլերում, այնպես էլ մեր ժամանակներում որպես անհրաժեշտ պայման առկա է եղել հաղորդակցության երևույթը: Հաղորդակցության ձևերը բազմազան են (ժեստեր, միմիկա, ձեռքսեղմում և այլն): Հաղորդակցության մեծ ձևերն ունեն երկու ընդհանուր գիծ.

ա) բոլորն ունեն վայրկենական տևողություն,

բ) կարող են կիրառվել միայն մոտ գտնվող անձանց միջև:

Մտքերի և զգացմունքների հաղորդման պահանջը, որը չի սահմանափակվում ժամանակով ու տարածությամբ, բերեց հաղորդակցման ձևերի զարգացման, որի արդյունքն է կայուն հաղորդակցությունը (ի

² Այդ մասին ամփոփ կերպով տես՝ *Tonopov, 1992*, էջ 314-316 (և հղված գրականությունը):

³ Գրի և քաղաքակրթության կապի ամենախոստում արտահայտություններից մեկը «գիր ունեցող ժողովուրդների» բեմատիկայի առկայությունն է անտիկ և միջնադարյան գրականության մեջ: Ուշագրավ է այս բեմայի վերաբերյալ VI դարի ասորի մատենագիր Անդրոնիկոս Իմաստունի «Գիրք ժողովուրդների և երկրների մասին» երկում պահպանված հետևյալ զննատականը. «... Մեմֆի, Քամից և Հաբեթից սերվեցին այս 73 ժողովուրդները, ազգությունները և լեզուները: Նրանցից գրաճանաչ են 15-ը, իսկ մյուսները չեն տարբերվում կենդանիներից, որոնք որպես անգիտակից գոյեր, թափառում են երկրի երեսին» (*Путылевская, 1962*, էջ 336-339):

⁴ Նախագրային փուլերի մասին տես՝ *Jensen, 1958*, էջ 18-46; *Diringer, 1962*, էջ 27-34; *Исрун. 1965*, էջ 58-95; *Friedrich, 1966*, էջ 11-30; *Gelb, 1965*, էջ 24-59; *Фрунз, 1979*, էջ 30-47; *Гельб, 1982*, էջ 34-66 և այլն: Այս ենթաբաժնում բերված օրինակները վերցված են նշված ուսումնասիրություններից:

տարբերություն վայրկենականի): Կայուն հաղորդակցությունը հնարավոր է դառնում առարկաների և գրանյութերի վրա նշաններ անելու օգնությամբ: Նման ճանապարհը բնական էր մարդու համար ոչ միայն հաղորդակցության, այլև սեփական (տնտեսական, հոգևոր և այլ) կարիքները հոգալու համար:

Գրի ուսումնասիրության նախնական փուլերի համար մեզ օգնում են մեր ժամանակներում ապրած և զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող ցեղերի կենցաղի ուսումնասիրությունները: Պերուի հնդկացիների մոտ, օրինակ, մինչև XX դար պահպանվել էին հաշվիչ-լարեր և հաշվիչ-փայտիկներ, որոնց միջոցով նրանք մտապահում էին իրենց տնտեսական ունեցվածքը: Հաշվիչ-փայտիկները օգտագործում էին նաև հին Հռոմում՝ որպես հարկավճարման ստացականներ: Ստացականների այդ ձևը, տարածվելով Հռոմից մինչև Եվրոպայի մի շարք երկրներ, գոյատևում է մինչև XIX դարը: Հին Հռոմում դրանք կոչվում էին *tallia*, իսկ Անգլիայում մինչև 1834 թվականը՝ *tally-stick* (երկու փայտերի վրա նույնությամբ նշվում էր պարտքի վճարման չափը, դրանցից ամեն մեկը պահվում էր՝ պայմանավորվող կողմերից յուրաքանչյուրի մոտ և ուներ իրավաբանական նշանակություն): Սրանք հիշողական նշաններ են՝ արտահայտված առարկաների ձևով, որոնք ժամանակի ընթացքում ստանում են լրացուցիչ, սիմվոլիկ նշաններ: Միևնույն իրը տարբեր ժամանակներում և տարբեր միջավայրերում կարող է ունենալ բազմազան նշանակություն:

Առարկաների միջոցով միտք արտահայտելը կարող էր ունենալ նաև հնչյունական երանգ: Օրինակ, Նիկարագուայի հնդկացիների մոտ «էֆա» նշանակում էր և՛ «վեց», և՛ «հմայիչ», «էյո» և՛ «ուր», և՛ «համաձայն»: Միրո առաջարկ անող տղան, փայտին նշելով վեց խազեր, ուղարկում էր աղջկան («դու հմայիչ ես» խոստովանությամբ): Եթե աղջիկն ի պատասխան ուղարկում էր փայտիկը՝ ութ խազերով, նշանակում է՝ համաձայն էր: Այս երևույթը, որ հայտնի է «հնչյունային փոխարինագրում» կամ «հնչյունային հանելուկ (ռեբուս)» անվամբ, լայն տարածում ստացավ վաղ գրային համակարգերում (տե՛ս ստորև):

Հաղորդակցության այս տեսակը գիտության մեջ պայմանականորեն կոչվում է «առարկայական գիր»: Նման բնորոշման հետ որոշ գիտնականներ համամիտ չեն, քանի որ դա գրի ծագման նախնական փուլն է, այսինքն՝ նախագիր է և չի կարելի այն մտցնել «գիր» հասկացության տակ:

«Առարկայական գրին» զուգահեռ կամ վերջինիս հիման վրա առաջ է գալիս վաղ պատկերագրությունը՝ մարդկանց, կենդանիների, զանազան տեսարանների ու երևույթների, առարկաների և այլնի պարզ պատկերումը գրանյութի վրա: Հենց այստեղից է գալիս այն հանգամանքը, որ

մի շարք լեզուներում «գիր» բառը ծագում է «փորագրել, փորել, խազել, նկարել» արմատներից⁵:

«Առարկայական գրի» և վաղ պատկերագրության հիմնական տարբերությունն այն է, որ վերջինիս մեջ հաղորդման նյութը, անջատվելով տվյալ առարկայից, տեղափոխվում է գրի համար նախատեսված նյութի վրա (քար, փայտե տախտակ, կավե սալիկ, պապիրոս, մագաղաթ, թուղթ և այլն): Օրինակ՝ ցուլը առարկայական գրում կարող էր ներկայանալ ցլի կամ ցլի գլխի արձանիկի տեսքով, իսկ պատկերագրում՝ դրանց գծանկարի տեսքով, որը կարելի է խազել կամ նկարել ցանկացած գրանյութի վրա: Հաղորդման առարկայականության վերացումը և անցումը գրային նյութի՝ կարևոր քայլ էր գրի զարգացման ճանապարհին:

Այդ փուլում նկարը և գիրը համապատասխանում են միմյանց: Նկարով էին բավարարվում նախամարդու և՛ գեղագիտական, և՛ կայուն հաղորդակցության պահանջները: Հետագայում նկարը զարգանում է երկու ուղղությամբ՝

ա) որպես կիրառական արվեստ, որը շարունակում է առարկան պատկերել իր նմանությամբ,

բ) որպես գիր, որում նշանները աստիճանաբար կորցնում են իրենց սկզբնական տեսքը և վերածվում լեզվական մասնիկներ արտահայտող միջոցների:

Երկրորդ փուլը նշանավորվում է «փսկական» գրի ի հայտ գալով: Դա պատկերագրության զարգացած փուլն է՝ գաղափարագրությունը կամ բառագրությունը, որի ընթացքում (շնորհիվ «հնչյունային ռեբուսի» հնարքի և վանկագրման հայտնագործման) գրային համակարգերը տարբեր մակարդակներում լինում են բառային, բառ-վանկային, վանկային: Պատկերագրությունը տարբեր երկրներում զարգանում է զանազան ուղղություններով: Միջագետքում՝ շումերների մոտ, պայմանավորված կավի՝ հիմնական գրանյութ լինելով, այն վերածվեց սեպագրության, որը լայն տարածում ստացավ հին Առաջավոր Ասիայում: Մի շարք երկրներում պատկերագրերը պարզեցվելով՝ վերածվեցին գծային գրանշանների, որոնցից էլ հետագայում ծնվեցին մեթորյա այբուբենների տառերը, իսկ որոշ երկրներ (Ճապոնիա, Չինաստան, Կորեա և այլն) մինչ օրս էլ գործածում են հիերոգլիֆային պարզեցված համակարգեր:

Անհրաժեշտ է նշել, որ վերոհիշյալ փուլերի ու ենթափուլերի միջև որևէ հստակ ժամանակագրական սահմանազատում չկա և չի կարող լինել, քանի որ *գրային մշակույթի զարգացումը տեղի է ունեցել դանդաղ, և այդ ընթացքում, նորի ի հայտ գալով, հինը չի դադարել գործածվելուց,*

⁵ Հայերենում «գիր» բառը ծագում է *yēro- «պատռել, քերել, քերթել, ճանկոտել» արմատից (Ամատյան. 1971, էջ 561-562; Ջահուկյան. 1987, էջ 156, 220):

և շատ տևական ժամանակ հիմն ու նորը շարունակել են կիրառվել կողք-կողքի:

Գիրը ծագեց և զարգացավ նախամարդու մոտ՝ իբրև անհրաժեշտ պայման՝ կայուն հաղորդակցության, հիշողության, տնտեսական և այլ բնույթի հոգսերի բավարարման:

Գրի ծագումը և տեսակները⁶: Վաղ պատկերագրության միավորները հիմնականում արտահայտում են այս կամ այն գաղափարը, միտքը՝ առանց նախադասության հնչյունական կամ իմաստային որևէ տարրի առանձնացման: Պատկերագրության մեջ տվյալ առարկան կարող է պատկերվել ինչպես ամբողջությամբ, այնպես էլ մասամբ (կենդանու փոխարեն՝ նրա գլուխը): Վերացական հասկացությունները սովորաբար պատկերվում են սիմվոլիկ կերպով, օրինակ՝ ուտել բառը պատկերվում է մարդու ձեռքը բերանին մոտեցնելիս: Սիմվոլիկ պատկերում են ստանում նաև ընթացքի մեջ գտնվող երևույթները, ացտեկների պատկերագրության մեջ պատերազմը պատկերվում էր նետաղեղի, իսկ այրի կինը՝ արտասվող աչքի միջոցով:

Պատկերագրության զարգացմանը զուգընթաց՝ նկարների կողքին ավելանում է սիմվոլիկ և պայմանական նշանների թիվը: Այդ զարգացումը վերջին հաշվով հանգեցնում է գաղափարագրության կամ բառագրության ծնունդին, որի միավորները հիմնականում արտահայտում են բառը կամ նրա իմաստակիր որևէ մասը:

Դա, սակայն, չէր կարող գոհացնել զարգացող գրերի պահանջները, հատկապես, երբ հարկ էր լինում գրի առնել դժվար պատկերվող որևէ առարկա կամ անձի անուն: Յուրաքանչյուր անձի կամ իրի համար հնարավոր չէր ստեղծել առանձին պայմանական նշան, ուստի գործածվում է մի հնարք, որը գիտական գրականության մեջ կոչվում է «հնչյունային հանելուկ (ռեբուս)»: «Հնչյունային ռեբուս» այն երևույթն է, երբ դժվար պատկերելի կամ պատկերման չենթարկվող հասկացության փոխարեն ներկայացվում է տեսքով տարբեր, բայց նմանահունչ անուն ունեցողը, օրինակ՝ «վեց» և «ութ» թվանշանները և «հմայիչ» ու «համաձայն» բառերը Նիկարագուայի հնդկացիների մոտ, հոտ-«քուրմունք» և հոտ-«ոչխարի խումբ» և այլ համանուն բառերը հայերենում: Ընդ որում, հասկացության անունը կարող էր գրվել երկու կամ ավելի բառ-նշանների միջոցով: «Հնչյունային ռեբուսը» բավականին դժվարացնում է հնագույն բնագրերի վերծանությունը, մասնավորապես այն դեպքում, երբ դրանց լեզուն անհայտ է: «Հնչյունային ռեբուսը» առաջին կարևոր քայլն էր հնչյունային գրին հասնելու ճանապարհին:

⁶ Առաջավոր Ասիայում գրի զարգացման սկզբնական, մինչալբերենական փուլերի մասին կա մեծածավալ գրականություն. տե՛ս. օրինակ, *Jensen, 1958*, էջ 47-148; *Diringer, 1962*, էջ 35-69; *Исчпун. 1965*, էջ 96-274; *Friedrich, 1966*, էջ 31-72; *Фруапух, 1979*, էջ 48-94; *Гельб, 1982*, էջ 67-161 և այլն:

Բառի փոխարեն մնամահումը այլ բառի կամ բառերի կլորառումը, սակայն, չէր կարող գոհացնել գիրը գործածողին, մնամավանդ, որ ամեն բառի համար հնարավոր չէր գտնել մեկ այլ մնամահումը բառ: Հաճախ անլուծելի էր լինում հատուկ անունների գրության հարցը. եթե մի անձի կարելի էր նշել նրա տոհմական նշանով, ապա բարդանում էր նույն տոհմի մի քանի ներկայացուցիչներին միևնույն բնագրում նշելը:

Բառից ավելի փոքր հնչյունական մասնիկը, որը «հայտնաբերում» են հնագույն դպիրները, վանկն է: Եթե մինչև վանկի հայտնագործումը արևի պատկերը նշանակում էր «արև», «լույս», «ցերեկ» և այլն, կարող էր գործածվել նրանց նման հնչող բառերի փոխարեն, ապա վանկային կիրառման դեպքում արևի նշանը ցույց է տալիս այդ բառերի առաջին վանկերը: Գիտության մեջ այս երևույթին տրվել է «ակրոֆոնիա» (հունարեն՝ «սկզբնահնչյունության») անվանումը: «Ակրոֆոնիայի» կանոնի համաձայն՝ որևէ բառանշան վանկային գիրքյան դեպքում ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (սկզբնամասը): Այս սկզբունքի իմացությունը օգնում է գտնելու նոր վերծանվող բնագրերի անհայտ լեզուն. եթե հայտնի է տվյալ նշանի իմաստն ու նրա վանկային արժեքը, հետադարձ տրամաբանությամբ կարելի է գտնել, թե որ լեզվում է այդ բառը սկսվել տվյալ վանկով (հնչյունով) և որոշել գրային համակարգը ստեղծող ժողովրդին (այս սկզբունքը մենք կկիրառենք առաջիկա շարադրանքում՝ Վանի թագավորության մեհենագրության վերծանության առնչությամբ):

Վանկերի կիրառումը գաղափարագրության (բառագրության) մեջ բերեց նոր որակական զարգացման: արդյունքում ստեղծվեցին բառավանկային գրության համակարգերը, որոնք միջանկյալ դիրք են զբաղում գաղափարագրության և վանկագրության միջև: Բառա-վանկային գրության համակարգ ունեն առաջին մեծ քաղաքակրթությունների գրերը: Առաջին բառա-վանկային համակարգերը ստեղծվում են Ք. ա. IV հազարամյակի վերջին՝ 3200-3000-ական թվականներին: Դրանք էին շումերական և եգիպտական պատկերագրային համակարգերը (թե որն է դրանցից առաջնայինը, որն է ազդել մյուսի վրա, մնում է վիճելի և դեռևս չլուծված հարց):

Շումերական պատկերագրության հիմքի վրա Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին ստեղծվում է սեպագիրը⁷, որի ծնունդը պայմանա-

⁷ Սեպագրի ծագման ու զարգացման վերաբերյալ կա հսկայածավալ գրականություն: Համաշխարհային նշանակության այդ երևույթին անդրադարձել են Ն. գրի պատմությանը նվիրված ընդհանրացնող աշխատություններում, և՛ նվիրվել են հատուկ ուսումնասիրություններ (օրինակ, *Barton, 1913; Martin, 1942; Lott, 1955*, էջ 38-57; *Chiera, 1957; Jensen, 1958*, էջ 74-88; *Gelb, 1958; Mercer, 1959; Diringer, 1962*, էջ 35-46; *Дурингер, 1963*, էջ 59-77; *Искупин, 1965*, էջ 187-198; *von Soden, 1965; Rozenkranz, 1975; Labat, 1976; Фрушпрух, 1979*, էջ 83-85; *Оннекейм, 1990*, էջ 181-228 և դրանցում վկայակոչված գրականությունը):

վորված էր Միջագետքում որպես գրանյութ հանդես եկող կավի օգտագործմամբ: Միջագետքյան դպիրները թաց կավի վրա եղեգնյա ձողերով կատարում էին իրենց նշումները, որից հետո չորացնում ու քրծում էին: Թրծման շնորհիվ կավն սալիկները հազարամյակներով պահպանեցին իրենց վրա դրոշմված գրերը, որոնք ընթերցվում են մեր օրերում: Թաց կավի վրա շրջանակներ, կոր և երկար գծեր քաշելը ավելի դժվար ու անհարմար էր, քան կարճ, ուղիղ գծիկներ դաջելը: Դրանից ելնելով՝ միջագետքյան դպիրները հետզհետե պատկերագիրը փոխարինեցին գծային գրով: Գծային գրից անցումը սեպագրին նույնպես պայմանավորված էր գրի և գրչության միջագետքյան տեխնոլոգիայով: Բանն այն է, որ կավի վրա գծիկները դաջում էին ուղղանկյուն եղեգնյա ձողերով, ձողը սեղմում էին կավին՝ անկյուններից որևէ մեկով և քաշում գիծը: Արդյունքում՝ գծի սկիզբը դառնում էր սեպաձև, իսկ գիծը ստանում էր մեխի տեսք (այստեղից էլ արաբական գրականության մեջ սեպագրի «մեխաձև» անվանումը, հայկական որոշ աղբյուրներում այդ նշանների համար գործածվում է նաև «բևեռագիր» տերմինը):

Սկզբնական շրջանում շումերական սեպագրերի թիվը անցնում է 1000-ից: Նրանցից փոխառելով՝ սեմական ժողովուրդները (աքադացիներ, ասուրացիներ, բաբելոնացիներ և այլն) դրանց թիվը կրճատեցին՝ փոխարենը ամեն մի նշանին վերագրելով մի քանի վանկային արտասանություն: Այս երևույթի արմատները գալիս են պատկերագրության բազմիմաստությունից և «հնչյունային ռեբուսի» կիրառությունից: Սեպագրի հետագա զարգացմամբ որոշ համակարգեր պարզեցվելով հասան այբուբենի մակարդակի (ուգարիթյան՝ սեպագիրն ուներ 30, հետագայում՝ 22 նշան, արեմենյան սեպագիրը՝ 40 նշան)⁸:

Սեպագրերը Միջագետքից տարածվեցին ողջ Առաջավոր Ասիայում, այդ թվում նաև Հայկական լեռնաշխարհում: Վանի թագավորության սեպագրերը, ի տարբերություն միջագետքյանի, ունեն ոչ թե մեխի, այլ եռանկյունիների տեսք: Նման տեսք ուներ նաև Արեմենյան Պարսկաստանի սեպագիրը, որն այդ երկրի և մշակույթի վրա ուրարտական ազդեցության հետևանք էր⁹:

⁸ Ուգարիթյան սեպագրի մասին տե՛ս *Jensen, 1958*, էջ 106-110; *Дирингер, 1963*, էջ 243-245, նկ. 124; *Фридрих, 1979*, էջ 121-123, նկ. 174; արեմենյան սեպագրության մասին՝ *Kent, 1953; Jensen, 1958*, էջ 95-106, նկ. 76, 81; *Оранский, 1960*, էջ 100-103; *Diringer, 1962*, էջ 111-112, *Дирингер, 1963*, էջ 223-227, նկ. 112; *Фридрих, 1979*, էջ 123-126, նկ. 176 և այլն:

⁹ Բիւայնական քաղաքակրթության՝ Արեմենյան Իրանի վրա ունեցած ազդեցության մասին տե՛ս *Мелликс-Василь, 1960*, էջ 114; *Ghirshman, 1962*: հայերեն համառոտաձև թարգմանությունը՝ *Գիլլման, 1993*, էջ 16-17); *Տիրացյան, 1964*, էջ 149-163 (իդված գրականությամբ հանդերձ):

Եզիպտական հիերոգլիֆիկան¹⁰ (հիերոգլիֆ նշանակում է «սրբա-
զան գիր») ծնունդ առավ IV հազարամյակի վերջերին: Այն, զարգանա-
լով և պարզեցվելով, ունեցավ երեք հիմնական փուլ...

1. հիերոգլիֆային գիր (պատկերագրային),

2. հիերատական,

3. դեմոտական (ժողովրդական):

Եզիպտական հիերոգլիֆիկայի ուղղություններն են՝ վերից վար և
աջից ձախ: Եզիպտական հիերոգլիֆիկայի զարգացումը ևս նշանների
կրճատման շնորհիվ հանգեցնում է այբուբենի՝ 24 նիշանոց մի համա-
կարգի, որը, սակայն, լայն կիրառում չի ստանում:

Եզիպտական գիրը ստեղծվեց և մինչև կիրառության վերջը մնաց
Եզիպտոսի սահմաններում, սակայն մեծ ազդեցություն գործեց հարևան
ժողովուրդների գրերի վրա (մասնավորապես, կրետական պատկերա-
գրության ու նրանից ծագած գծային գրերի և սեմական մի քանի գրային
համակարգերի վրա): Սեմական գրային համակարգերը եզիպտականի
ազդեցության տակ ունեին բաղաձայնային գրության եղանակ: Դրան-
ցից մեկի՝ փյունիկյան վանկագրության զարգացմամբ Զ. ա. I հազա-
րամյակի սկզբին ստեղծվում է փյունիկյան բաղաձայնային այբուբենը,
որը, Փյունիկիայի աշխարհագրական խաչմերուկային դիրքի շնորհիվ,
լայն տարածում ստացավ, հիմք հանդիսանալով հունական (որում ավե-
լացվեցին ձայնավորներ), արամեական, հարավ-արաբական և այլ այ-
բուբենների, որոնցից էլ ծագեցին ժամանակակից այբուբեններից շատե-
րը¹¹:

¹⁰ Եզիպտական գրի, վերջինիս պատմության և մեծ ազդեցության մասին կա չա-
փազանց մեծ գրականություն. տե՛ս, օրինակ, *Wallis Budge, 1920 (1978)*, էջ V-
CXLVI; *Jensen, 1958*, էջ 47-73; *Diringer, 1962*, էջ 46-53; *Искупн. 1965*, էջ 264-
273; *Friedrich, 1966*, էջ 32-42; *Фрудапх, 1979*, էջ 49-60; *Гельб, 1982*, էջ 78-86 և
դրանցում վկայակոչված գրականությունը:

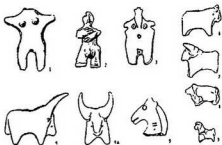
¹¹ Առաջին այբբենական համակարգերի մասին տե՛ս *Diringer, 1962*, էջ 123-178;
Искупн. 1965, էջ 274-299, 331-383; *Friedrich, 1966*, էջ 73-121; *Фрудапх, 1979*,
էջ 95-147; *Гельб, 1982*, էջ 166-198 և այլն (մաս իովսւծ գրականությունը):

ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՆԱԽԱՓՈՒԼԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Ինչպես մարդկային քաղաքակրթության բազմաթիվ նվաճումների, այնպես էլ գրի ծագման ու զարգացման պատմության մասին խոսելիս Հայկական լեռնաշխարհը պետք է հիշատակել բնօրրանների շարքում: Գիրը Հայաստանում ծագեց ու զարգացավ յուրահատուկ դրսևորումներով, ունեցավ աստիճանական մի քանի փուլեր, որոնք, ցավոք, ամբողջության մեջ դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել:

«Առարկայական գրի» դրսևորումները Հայկական լեռնաշխարհում: Հայաստանում գրի ծագման ու զարգացման ընթացքը մինչ օրս բավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Գրերի զարգացման ընդհանուր օրինաչափությունից դատելով՝ գրային մտածողության սաղմնավորման սկզբնական շրջանում ի հայտ են գալիս «առարկայական գիրը» և վաղ պատկերագրությունը:

«Առարկայական գրի» դրսևորման հնագույն օրինակները Հայաստանում դեռևս չեն դարձել հատուկ ուսումնասիրության առարկա, թեպետ դրա համար կան հնագիտական պեղումներից ստացված բավականաչափ նյութեր: Խոսքը Զ.ա. V-III հազարամյակներով թվագրվող հուշարձաններից (Շենգավիթ, Մոխրաբլուր, Բեշտաշեն, Կարազ, Բաբադերվիշ, Գեոյ-թեփե, Մոփի, Արուխլո, Զյուլ-թեփե, Հադիճ, Ջրահովիտ, Ամասիա և այլն)¹ գտնված փորքիկ արձանիկների

Նկ. 2

¹ Մարդարյան, 1967, էջ 200, աղ. LXX; Կуфтин, 1941, աղ. СХХ; Кушнарева, Чубинишвили, 1970, էջ 28, 31, 69, 80, 88, 90, 162; Абуллуаев, 1959, էջ 444; Хачатрян, 1975, էջ 77-82; Եսայան, 1992, էջ 144, 147, 150, 154 և այլն:

մասին է (մի քանիսը՝ նկ. 2-3), որոնց գծապատկերները կարող էին ծնունդ տալ վաղ պատկերագրության մեջ հանդիպող բազմաթիվ պատկերագրերի, ապա մուտք գործել կայացած գրային համակարգեր (ադ. 1): Դժվար է ասել, թե երբ է սկզբնավորվել «առարկայական գիրը» Հայաստանում. այն պետք է նախորդեր ժայռագրությանը կամ ունենար համաժամանակյա սկզբնավորում:

Նկ. 3

Հայաստանի ժայռապատկերները՝ վաղ պատկերագրության փուլի հուշարձաններ: Ժայռապատկերները ժայռերի ու քարերի մակերեսներին, քարանձավների պատերին, առաստաղներին արված հնագույն տե-

Նշանակություն	«Առարկայական գիր»	Ժայռապատկերներ	Գծային գրեր	Բխյանական	«Նշանագիրք իմաստաց»
Մարդ					
Այծ, խոյ					
Յուլ					
Չի					
Կառք					
Բուրմ, երկրպագող					
Նղբալու					

Ադ. 1

սարանների ու նշանների պատկերներ են²: Հայտնի են երկրագնդի գրեթե բոլոր մասերում և թվագրվում են հին քարի դարից մինչև միջնադար

² Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների վերաբերյալ կատարված հրապարակումների և ուսումնասիրությունների մասին համգամանակի հղումներով՝

ընկած ժամանակաշրջաններով: Ժայռապատկերներին բնորոշ են տըվ-
յալ վայրում ապրած մարդկանց ու կենդանիների պատկերները, որսի,
ռազմի, ծիսական, պաշտամունքային և այլ բնույթի տեսարանները:

Վաղ պատկերագրության հնագույն այս արտահայտությունները
Հայաստանում գտնում ենք լեռնային շրջաններում: Դրանք սև և սրճա-
գույն քարերի ու ժայռերի վրա փորագրված ժայռապատկերներ են,
որոնք ունեն թեմատիկ լայն ընդգրկում և պատկանում են ժամանակա-
գրական տարբեր շրջանների:

Հայաստանի ժայռապատկերները փորագրված են անդեզիտ-բա-
զալտների փայլուն մակերեսին՝ կարծր քարատեսակներից պատրաստ-
ված գործիքների (մուրճիկների) օգնությամբ՝ հարվածելու կամ ծեծելու
եղանակով, ունեն ոչ մեծ խորություն (5-10 մմ), համեմատաբար փոքր
չափեր (25-35 սմ)³:

Հայաստանի ժայռապատկերները, որոնցում հաճախ հանդիպող
այծի գծանկարների առատության պատճառով ժողովուրդի կողմից
ստացել են «իծագրեր» անվանումը, գիտական աշխարհին հայտնի
դարձան դեռևս XIX դարում: Անցած դարասկզբից դրանք իրենց վրա
բեռեցին գիտնականների ուշադրությունը: Այս տերմինը մտել է մաս
գիտական շրջանառության մեջ և հանդես է գալիս իբրև «ժայռապատ-
կեր» տերմինի հոմանիշ:

Ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը համակարգված հետա-
զոտության առարկա դարձավ երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած
տարիներին, երբ մեկը մյուսի հետևից հրատարակվեցին Հայկական լեռ-
նաշխարհի, ըստ էության, ողջ տարածքից⁴:

Ժայռապատկերների ամենամեծ ժողովածուն, որքան մեզ հայտնի
է, կազմել է Սուրեն Պետրոսյանը: Այն ընդգրկում է շուրջ 15 000 քար⁵ և
դեռևս հրատարակված չէ:

Ժայռապատկերների քվագրության խնդիրը: Մինչ օրս վերջնակա-
նորեն լուծված չէ ժայռապատկերների քվագրման հարցը: Խորհրդային
պատմագիտության մեջ առավել ընդունված էր ժայռապատկերների

տե՛ս Կարախանյան, Սաֆյան, 1970; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971; Uyanik,
1974; Թոխարյան, 2003, էջ 81-90:

³ Ժայռապատկերների կատարման տեխնիկայի մասին մանրամասն տե՛ս Կա-
րախանյան, Սաֆյան, 1970, էջ 10; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971, էջ 7;
Մարտիրոսյան, 1981, էջ 7-13:

⁴ Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների աշխարհագրության մասին
հանգամանորեն տե՛ս Թոխարյան, 2003, էջ 81-90, քարտեզը՝ էջ 90, նկ. 33:

⁵ Արտասահմանյան ուսումնասիրողները, սովորաբար, ժայռապատկերների մեկ
միավոր են հաշվում մեկ նկարը, իսկ մեր ուսումնասիրողները՝ մեկ քարը, ընդ ո-
րում, մեկ քարի վրա կարող են հանդիպել մի քանի տասնյակ նկարներ:

թվագրումը նոր քարի դարից (Ջ.ա. VIII/VII հզ. - V հզ. կեսեր) մինչև Ջ.ա. I հազարամյակի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանով⁶:

Հարկ է նշել սակայն, որ նշվածից տարբերվում էին Ս. Սարդարյանի և Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքները: Ս. Սարդարյանը մի քանի առավել հին ժայռապատկերներում նշմարում էր մամոնտի գծանկարներ, որոնք Հայաստանում վերացել էին հին քարի դարում: Դրանից ելնելով՝ Ս. Սարդարյանը ամենավաղ ժայռապատկերները թվագրում էր հին քարի դարի վերջին փուլով (վերին պալեոլիթ, Ջ. ա. 40-12-րդ հազարամյակներ): Դրանք առավել պարզ գծապատկերներ են՝ բավական խոշոր չափի (ի տարբերություն նոր քարեդարյան փոքր գծանկարների), ներկայացնում են որսի տեսարաններ, որոնցում մարդը շների օգնությամբ հետապնդում է վայրի ոչխարների, քարայծերի: Կենդանիների ընտելացումը տեղի է ունեցել նոր քարի դարում, ուստի, ըստ Ս. Սարդարյանի, այս տեսարանները կարող են վկայել ժայռապատկերների տվյալ խմբի նոր քարի դարից ավելի վաղ կերտված լինելը⁷:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին, ուշադրություն դարձնելով այն հանգամանքին, որ որոշ ժայռապատկերանման նշաններ հանդիպում են միջնադարյան հուշարձանների պատերին, ենթադրում էր ժայռապատկերների միջնադարյան ծագումը⁸:

Եթե կարծիքներից առաջինն այսօր էլ կարելի քննարկել, ապա վերջին կարծիքը պարզապես ընդունելի չէ, քանի որ միջնադարյան հուշարձանների պատերին հանդիպող նշանները չի կարելի համարել ժայռապատկերներ: Ինչպես ճիշտ նկատում է Կ. Թոխաթյանը, դրանք հին, «դասական» ժայռապատկերներ չեն, այլ վկայությունն են «միջնադարում ժայռապատկերման ավանդույթների հարատևման»⁹:

Արևմտյան (նաև բուրք) ուսումնասիրողներն Արևմտյան Հայաստանի ժայռապատկերները թվագրում են հիմնականում մեզոլիթյան և նեոլիթյան դարաշրջաններով՝ նշելով, որ դրանցից հնագույնները կարող են թվագրվել Ջ.ա. XIII հազարամյակով, իսկ առավել նորերը՝ վաղ բրոնզի դարով (Ջ.ա. IV-III հազարամյակներ)¹⁰:

Ժայռապատկերների թեմատիկ ընդգրկումը¹¹: Հայաստանի ժայռապատկերների թեմատիկ ընդգրկումը բավականին մեծ է: Ժայռա-

⁶ Կարախանյան, Սաֆյան, 1970, էջ 10-38; Մարտիրոսյան, Իսրայելյան, 1971, էջ 26; Կարախանյան, 1978, էջ 277; Մարտիրոսյան, 1981, էջ 14-25:

⁷ Саpдapян, 1971, էջ 63-74:

⁸ Пиотровский, 1949, էջ 26-27:

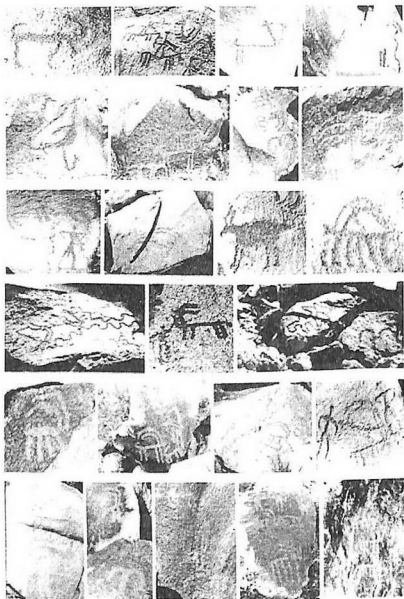
⁹ Թոխաթյան, 2003, էջ 82, ծնթ. 119:

¹⁰ Uyanik, 1974, էջ 16-17, 62-64; Belli, 2001, էջ 266-270 (և նշված աղբյուրները):

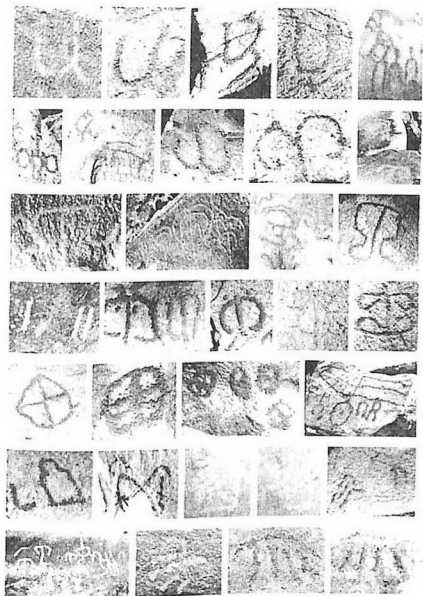
¹¹ Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների թեմատիկ ընդգրկման մասին հանգամանալորեն տես Մարտիրոսյան, 1981, էջ 26-80, համառոտակի՝ Թոխաթյան, 1991, էջ 20-21:

CL0001530 - 226081

Նկ. 4 Ժայռապատկերներ՝ պարզ պատկերներով
(լուսանկարները՝ Կ. Թոխաթյանի)

Նկ. 5 Ժայռապատկերներ, որոնցում առկա են սիմվոլներ և տառանման նշաններ (լուսանկարները՝ Կ. Թոխաթյանի)

պատկերներում ներկայացված են տվյալ դարաշրջանի կյանքի հիմնական բնորոշ գծերը, ուստի պատահական չէ, որ մեզանում ժայռապատկերները հաճախ որակվում են իբրև «քարե հանրագիտարաններ» կամ «քարեղեն մատենադարաններ»:

Ժայռապատկերներում մեծ թիվ են կազմում վայրի և ընտանի կենդանիների գծանկարները: Ընդ որում, հստակորեն զանազանվում են ինչպես այսօր Հայաստանում գոյություն ունեցող, այնպես էլ դեռևս նախնադարում ոչնչացած կենդանատեսակներ: Շատ են հանդիպում թռչունների գծապատկերները, անհատական և խմբակային որսի տեսարանները: Առկա են վարժեցման և բուծման, ինչպես նաև սննամարտի տեսարաններ՝ մարդ-զագան կամ երկու զագաններ:

Ժայռապատկերներում կան ծառերի պատկերներ, երկրագործական աշխատանքի տեսարաններ, որոնք թույլ են տալիս ուսումնասիրելու տվյալ ժամանակաշրջանի բուսականությունը և գյուղատնտեսությունը:

Ժայռապատկերներում նկատվում են կացարանաշինության ու ճարտարապետության որոշ տարրեր, կան քարտեզ հիշեցնող պատկերներ, որոնցով երբեմն կարելի է գտնել ջրերի ակունքները (ի դեպ, ժողովրդի մեջ մինչև վերջերս պահպանվել են հավատալիքներ, որ քարտեզանման այդ քարերի վրա խազված են թաքնված գանձերի ճանապարհները):

Ժայռապատկերների մի այլ խմբում առկա են կատարման բարձր մակարդակով, ճշգրտությամբ, ոճավորմամբ ու շարժունությամբ զարմացնող նկարներ, որոնց մեջ կարելի է տեսնել միջնադարի հայ մանրանկարչության և ժամանակակից արվեստի որոշ ճյուղերի արմատները:

Մեկ այլ շատ կարևոր խումբ են կազմում աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերները, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի բնակիչները դեռևս նախնադարում ունեցել են բարձր մակարդակի աստղագիտական գիտելիքներ, կիրառել են լուսնային, լուսնա-արեգակնային և արեգակնային օրացույցներ:

Գիտական հաշվարկներից բացի (օրացույց և այլն) երկնային լուսատուների պատկերները հանդիպում են դիցաբանական սյուժե ունեցող ժայռապատկերներում:

Ժայռապատկերներում շատ մեծ տարածում ունեն գաղափարագրերը, որոնց մեջ որոշ ուսումնասիրողներ տեսնում են մաշտոցյան տառերի նախածները¹²:

Ժայռապատկերներն իբրև գրի ուսումնասիրության առարկա: Գրի ուսումնասիրության պատմությունից հայտնի է, որ առարկաներից գրանյութի անցնելուց հետո ստեղծված առաջին գրատեսակը պարզ նկարային գիրն էր՝ վաղ պատկերագիրը:

¹² Հարցի ամբողջական ներկայացումը տե՛ս *Թոխարյան, 2003*, էջ 91-99:

Համաշխարհային գրականության մեջ պատկերագրերի համար գործածվում է երկու տերմին՝ պետրոգլիֆ, եթե պատկերագիրը քանդակված է քարի վրա, և պիկտոգրամա, եթե պատկերագիրը նկարված է ներկով: Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված վաղ պատկերագրության հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է առաջին խմբին՝ պետրոգլիֆներին: Երկրորդ խմբի հուշարձաններ են հայտնաբերվել Վանի շրջանում¹³, վերջերս՝ նաև Քասախի կիրճի ձախ ափին, Գեղամավան նորաստեղծ ավանի տարածքում¹⁴:

Վաղ շրջանի պատկերագրերում (նախագրային փուլում), երբ ամեն մի տեսարան կամ պատկեր հաղորդում էր որոշակի գաղափար՝ առանց հինչյունային տարրերի առանձնացման, կարելի է տարբերակել մտքի հաղորդման երկու հնարք, որոնցով մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են պատկերագրի զարգացման փուլերը¹⁵:

Առաջինը *նկարագրական-պատկերային հնարքի* արտահայտություններն են, երբ առկա են մարդու, կենդանու կամ առարկայի գծապատկերները, իսկ նրանց հետ կապված ինֆորմացիան ներկայացվում էր լրացուցիչ գծերի պատկերների դիրքային փոփոխության և այլ միջոցներով: Այս հնարքը կիրառված է Հայաստանի գրեթե բոլոր ժամանակաշրջանների ժայռապատկերներում: Նշված հնարքով կատարված պատկերագիրը մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է զանազան անվանումներ՝ մտքերի կամ գաղափարների գիր, պատկերացումների գիր, բովանդակային գիր և այլն: Մենք ընդունում ենք Ի. Է. Գելբի բնորոշումը՝ «նախագրի նկարագրական-պատկերային փուլ», որը ցույց է տալիս տվյալ փուլի կատարման տեխնիկայի կապը կերպարվեստի և գրի միջև:

Երկրորդը *նույնացնող-հիշողական հնարքով* ստեղծված հուշարձաններն են, որոնցում տվյալ օբյեկտը ներկայացվում էր իր ինքնությունը խորհրդանշող որևէ պայմանական նշանի միջոցով: Այս հնարքի միջոցով առաջացան արհեստագործ վարպետների նշանները (որոնք մեծ քանակությամբ հանդիպում են Հայաստանում), զինանշանները և այլ տարբերանշաններ: Այդ հնարքը թույլ է տալիս նշել պատկերվողի ինքնությունը նրա տոտեմի կամ այլ խորհրդանշիչի միջոցով կամ ցույց տալ տվյալ առարկայի պատկանելությունը տվյալ անձին (սեփականության և այլ նշաններ): Պատկերի փոխարեն խորհրդանշանի կիրառումը տարածում է ստանում զարգացած պատկերագրության մեջ:

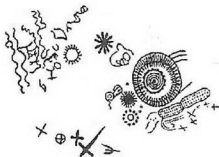
¹³ Քարանձավը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «Կույսերի անձավ» անվամբ: Պատկերները բվազրվում են Զ.ա. VIII-V հազարամյակներով (Belli, 2001, էջ 261-265; Թոխաթյան, 2003, էջ 86-87 և հղված գրականությունը):

¹⁴ Գասպարյան, Մարգարյան, 2003, էջ 5-12:

¹⁵ Դասակարգման այս սկզբունքը մանրամասնորեն վերլուծել և հիմնավորել է Ի. Է. Գելբը (Gelb, 1965, էջ 29-51; Гельб, 1982, էջ 38-58):

Ժայռապատկերներ, որոնցում պարզ նկարների կողքին առկա են գաղափարանշաններ

a

b

Օրացույց-ժայռապատկերներ

Գաղափարանշաններ
ժայռապատկերներում
(ըստ Արքանսոյան, 1982, էջ 41-ի)

Խորհրդանշանների կիրառումով դեռևս չստեղծվեց հնչյունային գիրը, սակայն այն կարևոր նշանակություն ունեցավ գրի զարգացման ճանապարհին:

Հայաստանի ժայռապատկերները գրի զարգացման տեսանկյունից կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի:

Առաջին խմբի ժայռապատկերներն ունեն զուտ նկարագրական-պատկերային բնույթ: Դրանք պարզ նկարներ են, որոնցում ամեն բան պատկերվում է իր արտաքին տեսքով (նկ. 4):

Երկրորդ խմբում (նկ. 5), որն ավելի զարգացած աստիճան է, ի հայտ են գալիս խորհրդանշաններ (սիմվոլներ): Ընդ որում, երկրորդ խումբն իր հերթին բաժանելի է երկու ենթախմբերի, որոնցից առաջինում գերակշռում են պարզ նկարները, իսկ երկրորդում՝ խորհրդանշանները: Խորհրդանշանները Հայաստանի ժայռապատկերներում հանդես են գալիս սկսած Բ. ա. 5-րդ հազարամյակից և բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն համաժամանակյա հնագիտական իրերի վրա¹⁶:

Նկ. 7

Ժամանակագրական առումով այս երկու խմբերի միջև սահման դնելը ճիշտ չէ, բանի որ սկսած Բ. ա. V հազարամյակից՝ երկու խմբերը հանդես են գալիս զուգահեռաբար:

Նշանագրեր մինչփաղորոնգեդարյան պեղածո իրերի վրա: Այսօր արդեն ունենք զգալի քանակությամբ նյութեր Բ.ա. V-IV հազարամյակների Հայկական լեռնաշխարհի հնագիտական հուշարձաններից, որոնք քույլ են տալիս եզրակացնելու վաղ պատկերագրության բարձր մակարդակի գոյությունը և զաղափարագրության սկզբնավորումը նշված ժամանակաշրջանում:

Առավել կարևորում ենք այն հանգամանքը, որ սկզբնական այս շրջանում ի հայտ եկող նշանագրության բնորոշ գծերը շարունակվում են հետագա հազարամյակներում. այսինքն՝ մենք գործ ունենք Հայկական լեռնաշխարհում գրային մտածողության ժառանգորդության հետ: Դա երևում է և թեղուտի գաղափարագիր-թվանշաններից

Նկ. 8

¹⁶ Ժայռապատկերների և դրանց համաժամանակյա հնագիտական իրերի նշանների համեմատությունը, նաև համադրումը վանի բազավորության և միջնադարի հայկական մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ տես *Մարտիրոսյան, 1973* (ամփոփումն ու եզրահանգումները էջ 68-70, աղ. XXIII), գիտահանրամատչելի տարբերակով՝ *Մարտիրոսյան, 1978*, աշխատություններում:

(նկ. 7)¹⁷, քանի որ թվերի կետային նշումը Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկությունն է Հին Առաջավոր Ասիայում¹⁸, և՛ այլ հնավայրերի խեցեղենի գաղափարանշաններից¹⁹, և՛ կնքագործության մեջ ավանդույթների (այդ թվում՝ գաղափարագրության) շարունակականությունից²⁰:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Զ.ա. V հազարամյակից Հայաստանում վաղ պատկերագրության ներսում ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը՝ գաղափարագրությունը, որը լայն տարածում է ստանում Զ.ա. IV-III հազարամյակներում:

¹⁷ Թորոսյան, 1976, տախտ. V-VII:

¹⁸ Տե՛ս «Վանի թագավորության մեհենագրությունը» բաժնի «Թվանշաններ» ենթաբաժնում:

¹⁹ Օրինակ՝ Յանիք-թեփեի պղնձեքարեդարյան ժամանակաշրջանի խեցեղենի նշանները (նկ. 8, տե՛ս *Кышарева, 1993*, էջ 48), որոնց բազմաթիվ կրկնակները հանդիպում ենք հետագա դարաշրջաններում:

²⁰ Այդ մասին հանգամանորեն տես՝ *Փյոլիպոսյան, 1998* աշխատության էջերում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՁԱՐԳԱՑԱԾ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ).

ԳՐԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՎԱՂ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

Այս բաժնի շարադրանքը կապված է որոշակի բարդությունների հետ: Նախաբիայնական Հայաստանի գրանշանային հուշարձանները դեռևս համակարգված ուսումնասիրության չեն ենթարկվել: Եթե մի կողմ քողենք առանձին գաղափարաբանությունների հավանական մեկնաբանությունները, որևէ արձանագրություն վերծանված չէ, ինչը բարդացնում է վերջնական եզրակացությունների հանգեղը: Անգամ դժվար է այդ ժամանակաշրջանի համար «լիարժեք / իսկական իմաստով գիր» հասկացության կիրառումը: Ուսումնասիրողների մեծ մասը հակված է այդպիսին համարել այն նշանային համակարգերը, որոնք հաղորդում են ոչ թե ընդհանուր հասկացություններ, տեսարաններ և սյուժեներ, այլ լեզվական խոսքի միավորներ (բառեր և դրանք կապող քերականական մասնիկներ, իսկ ավելի զարգացած փուլերում՝ վանկեր և հնչյուններ)¹: Անկախ այն բանից՝ հետագայում վերծանության շնորհիվ կպարզվի դրանց՝ նախագրային² փուլի պատկանելը, թե՞ զարգացած գրային համակարգ լինելը, պատկերն ամբողջացնելու նպատակով ստորև կներկայացնենք նախամաշտոցյան Հայաստանում ստեղծված և տարածում գտած պատկերագրային (գաղափարագրային) համակարգերը:

Դժվար է նաև որոշելը, թե Հայաստանի՝ ժամանակագրորեն իրար հաջորդող պատկերագրային համակարգերը (Ք.ա. V-III հազարամյակներում ձևավորված զարգացած պատկերագրությունը, Ք.ա. III-I հազարամյակների գծային գիրը և բիայնական մեհենագրությունը) պետք է դիտարկել որպես միևնույն գրահամակարգի՝ զարգացման շնորհիվ ձևավորված տարբեր փուլե՞ր, թե՞ միևնույն սկզբնակունքից ծագող տարբեր գրային համակարգեր²:

¹ Տե՛ս առաջին բաժնում:

² Մեր նախորդ աշխատանքներում ընդունել ենք առաջին վարկածը, ինչին հակված ենք այժմ ևս: Նշենք, սակայն, որ հետագա ուսումնասիրությունները (հատ-

Ք.ա. V հազարամյակից, ինչպես նշվեց, Հայաստանում վաղ պատկերագրության ներսում ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը՝ գաղափարագրությունը, որը լայն տարածում է ստանում Ք.ա. IV-III հազարամյակներում: Այդ դարաշրջանի պատկերագրության արտահայտությունները հատկապես շատ են հանդիպում Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան (շենգավիթյան, կուր-արաքսյան) խեցեղենի վրա, իսկ Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս այդ մշակույթի ներթափանցմանը զուգահեռ (հարավում մինչև Կիլիկիա, Սիրիա և Պաղեստին (Քիրքե-Կերակյան մշակույթ), հյուսիսում՝ Հյուսիսային Կովկաս) տարածում է գտնում նաև նշանագրված խեցեղենը:

Թեպետ Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի (այդ թվում՝ նշանագրված խեցեղենի) վերաբերյալ հայտնաբերվել է հսկայական նյութ և առկա են բազմաթիվ հրապարակումներ, այդ ժամանակաշրջանի նշանագրերը դեռևս չեն հավաքվել ու համակարգվել: Եղել են նշանագրերի և պատկերաձևերի մասնակի ի մի բերման առանձին փորձեր: Օրինակ՝ Տ. Չուբինիշվիլին, հիմնականում օգտագործելով Ջավախքի տարածքից հայտնաբերված նյութը³, առանձնացնում է դրանցից 42-ը, Ա. Գ. Սափոնյան, առանց նշանների առանձնացման, կազմել է 324 միավորներից բաղկացած «Մոտիվների կորպուս»⁴, Կ. Մարրոն Եփրատի վերին ավազանի վաղբրոնզեդարյան 256 իրերի վրա առանձնացնում է 108 նշաններ և նշանների տարբերակներ (տե՛ս աղ. 2)⁵, Պ. ղլ Միրոշնեդին ա-

Նկ. 9

կապես վերծանության ուղղությամբ ստացված արդյունքները) կարող են ցույց տալ նաև երկրորդի ճշմարտացիությունը:

³ *Кубинишвили*, 1971, աղ. XXVII:

⁴ *Sagona*, 1984, մաս III, նկ. 115-124:

⁵ *Marro*, 1997, աղ. 86-92 (հեղինակը դրանք համարում է 37 նշանների տարբերակներ, ինչն ընդունելի չէ. քանի որ մի շարք դեպքերում միևնույն նշանի տար-

ռանձնացնում է վաղբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանի Քիրբեթ-Կե-րակյան խմբի խեցեղենի 21 մոտիվներ (նկ. 9)⁶ և այլն: Վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի նշանագրերի ամբողջական հավաքումն ու համակարգված ուսումնասիրությունը մնում է Հայաստանի հնագիտության չլուծված խնդիրներից մեկը⁷:

Նշենք, որ վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի նշանագրերի կրկնակները մեծ քանակությամբ հանդիպում են նույն ժամանակաշրջանով քվադրվող ժայռապատկերներում և այլ հուշարձաններում: Դրանց համադրման և ուսումնասիրության ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել Հ. Ա. Մարտիրոսյանը⁸, ինչը, սակայն, նրանից հետո չի շարունակվել:

Անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով այստեղ չենք ներկայացնում վաղբրոնզեդարյան (հատկապես՝ խեցեղենի) նշանագրության բնորոշ առանձնահատկությունները (նշանների թիվը, գրության ուղղություն(ներ)ը, արձանագրությունների քանակն ու տեսակները, ծավալը, կառուցվածքը և այլ հատկանիշներ), որոնք ևս մնում են հետագա ուսումնասիրության նյութ:

Վաղբրոնզեդարյան նշանագրության հուշարձանների մեկնաբանությունների ու վերծանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ կամ ամբողջական համապատկեր-

Նկ. 10

այդ նշանները բերում ենք առանց Կ. Մարրոյի համարակալման, տե՛ս աղ. 2):

⁶ de Miroschedji, 2000, էջ 275, նկ. 4:

⁷ Մինչ օրս հրատարակվածներից ամենաամբողջականը Ա. Գ. Սագոնայի «Մոտիվների կոդալուս»-ն է (Sagana, 1984, մաս III, նկ. 115-124): Հարկ է նշել, որ, չնայած առավել ընդգրկուն լինելուն, կոդալուսում արտացոլված չէ նաև մինչև 1984 թ. լույս տեսած ողջ նյութը (օրինակ՝ մերժուրմիական Յանիք-թեփե հնավայրի նշանագրված խեցեղենը, տե՛ս Burney, 1961-1962):

⁸ Հեղինակը, համադրելով Հայաստանի ժայռապատկերներում և վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի վրա հանդիպող մանատեսք պատկերագրերը բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆների ու հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տվեց, որ դրանք հայաստանյան պատկերագրության ժառանգական զարգացման տարբեր փուլերն են (Մարտիրոսյան, 1973. հիմնական եզրահանգումները՝ էջ 68-70, աղ. XXIII):

ներ (կոմպոզիցիաներ)⁹: Երկրորդ խումբը առայժմ ներկայացված է մեկ օրինակով. կատարվել է Օզնիի արձանագրության (նկ. 10) վերծանության մի փորձ, որը հեռու է համոզիչ լինելուց¹⁰:

Ավելացնենք, որ գրի (զարգացած պատկերագրության) առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում Զ.ա. III հազարամյակի սկզբին հավաստվում է ոչ միայն հնագիտական գտածոներով, այլև օտար աղբյուրների վկայությամբ: Շումերական բնագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Զ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին Հայկական լեռնաշխարհում այսօր հայտնի առաջին Արատտա պետությունն ունեցել է սեփական գիր¹¹:

⁹ Այս ուղղությամբ ես ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Հ. Ա. Մարտիրոսյանը (ամփոփված՝ *Մարտիրոսյան, 1973* և *Մարտիրոսյան, 1978*): Տես նաև *Демирханян, 1982*, էջ 154-164; *Фролов, 1984*, էջ 54-66; *Абрамян, 1985*, էջ 66-84; *Демирханян, Фролов, 1985*, էջ 68-86 և այլն:

¹⁰ Հեղինակը, մտանցեցնելով Օզնիի արձանագրության նշանները խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներին, այն առաջարկում է ընթերցել «Մեծ աստծո ճանապարհը դեպի տաճար» (*Մանասթաթ, 1989*, էջ 209-212): Նման տրամաբանությամբ պետք է վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի վրա համդիպող բոլոր գրություններն ընթերցվեն խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի տվյալներով, ինչը կապ չունի իրականության հետ:

¹¹ *Մովսիսյան, 1992*, էջ 60-62:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԾԱՅԻՆ ԳԻՐԸ

Վաղորդողներին և նախագահներին մեջ արդեն ակնհայտ է դառնում նկար-պատկերագրերի գծայնացումն ու իրենց նախօրինակների տեսքից հեռացումը: Հայաստանյան նշանագրերը Բ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին ձեռք են բերում ավելի գծային, քան նկարային տեսք¹: Բ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին, II հազարամյակում և I-ի սկզբին գծային գրերի այս համակարգն ավելի լայն կիրառություն է ստանում Հայաստանում: Գրային համակարգի կիրառությունը դադարում է լեռնաշխարհում Վանի թագավորության իշխանության տարածմամբ:

Միայն Արևելյան Հայաստանում անցյալ դարավերջից մինչ օրս հայտնաբերվել են 300-ից ավելի ծավալուն արձանագրություններ, որոնք դեռևս համապարփակ ուսումնասիրության չեն ենթարկվել²:

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժամանակագրական հերթականությամբ ստորև ներկայացվող հնագիտական հայտնագործությունների համառոտ թվարկման ընթացքում մենք չենք հիշատակի այն առարկաները (զինատեսակներ, խեցեղեն զանազան ամանեղեն և այլն), որոնք հայտնաբերվել են միջին, ուշ բրոնզի ու վաղ երկաթի դարաշրջանների մշակութային շերտերից և

¹ Գրերի զարգացման պատմությունից հայտնի օրինակավորությունները ցույց են տալիս, որ պատկերագրերը նկարային բնույթը կորցնում և գծային նշանների են վերածվում դարերի (երբեմն՝ հազարամյակների) ընթացքում: Եգիպտական հիե-րոգլիֆները, օրինակ, պատկերային տեսքով կիրառվում էին Բ.ա. XXXII դարից սկսած (արագագիր տարբերակը՝ Բ.ա. XXX դարից), իսկ դրանց պարզեցված ձևերը՝ «դեմոտական գիրը», գործածության մեջ մտան միայն VIII դարում (*Королюбаев, 1961*, էջ 7-8, 19-20): Սա ամուղղակիորեն վկայում է, որ իրավացի են այն հեղինակները, որոնք Հայկական լեռնաշխարհում գրի (գաղափարագրության) ծնունդը թվագրում են Բ.ա. V հազարամյակով:

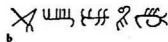
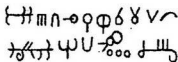
² Նշված թվի մեջ չեն մտնում առանձին մեծանշաններ կրող առարկաները: Այս արձանագրությունների ուսումնասիրության ուղղությամբ մեր կատարած նախնական աշխատանքը տես *Մովսիսյան, 1999*, էջ 202-210:

կրում են առանձին նշաններ կամ մեմանշաններ: Հետագայում, երբ կազմվի Հայաստանի գծային գրերի արձանագրությունների վիակատար ժողովածու, նշված բոլոր հնագիտական իրերը պետք է ընդգրկվեն դրանում, իսկ առաջիկա տողերում կներկայացվեն միայն ծավալուն բնագրերը:

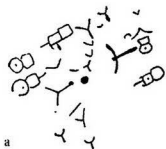
Հայտնաբերման սկզբնական շրջանում Հայաստանի գծային գրերը ստացան «առեղծվածային» որակումը: «Առեղծվածային» համարված հուշարձաններից առաջին երկուսը (որքան մեզ հայտնի է) հրատարակվեցին 1910 թվին՝ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի կողմից³: Դրանք հայտնաբերվել էին Արաքս գետի աջ ափին գտնվող Ցոլակերտի բերդի մոտակայքում (նկ. 11): Հաջորդն Արմավիրի արձանագրությունն էր (նկ. 12a-ում՝ արձանագրությունը, նկ. 12b-ում՝ կենտրոնում արձանագրությունն է, շուրջը՝ մեծակայքում եղած փոստրակներն ու այլ փորագրություններ)⁴:

Ի տարբերություն նախորդների, որոնց թվագրումն անորոշ էր, վերջինս ուներ ժամանակագրման մի կարևոր փաստարկ. արձանագրություն կրող քարը շրջվել էր, որի վրա փորագրվել էին, ըստ մասնագետների, Ք.ա. III-I դարերով թվագրվող հունարեն արձանագրություններ⁵: Հետևաբար, նշանագրերի քանդակման ժամանակը պետք է նախորդեր նշված դարերին. ավելին ճշգրտելու համար տվյալներ չկային:

Այս արձանագրությունների ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունեցավ Ի. Ի. Մեշչանինովը⁶, որի աշխատանքներում ի մի բեր-

Նկ. 11

Նկ. 12

³ Տե՛ս Սմբատյան, 1910, էջ 574-576; Սմբատյան, 1913, էջ 52-68:

⁴ Kalantar, 1929, էջ 44-45; Мещанинов, 1932, էջ 51-55; Мещанинов, 1933, էջ 34-65; Тер-Аветисян, 1941, էջ 51-64:

⁵ Արձանագրությունների և դրանց թվագրման վերաբերյալ հայտնված տեսակետների մասին տե՛ս Մովսիսյան, 2003, էջ 124-138 (և հղված գրականությունը):

⁶ Мещанинов, 1932, էջ 51-55; Мещанинов, 1933, էջ 34-65:

ա

ա

բ

բ

բ

բ

ա

ա

Նկ. 13

ա

ա

Նկ. 14

վեցին մինչ այդ հայտնի հուշարձանները, առաջին անգամ հրատարակվեցին Ելենենդորֆի (Գանձակի մոտ) պեղումներից Ե. Ռյուսերի (1899-1901 թթ.)

ու Յ. Գումմելի (1930-1931 թթ.) հայտնաբերած չորս առարկաների (որոնցից երեքի նշանները տես նկ. 13) և Տանձատափի (Խոջալուի) դամբարաններից մեկի երկու քարերի նշանները (նկ. 14): Երկու հնավայրի նյութերն էլ ըստ Ի. Ի. Մեշչանինովի հնագիտական վերլուծության, թվագրվում են Զ.ա. I հազարամյակի սկզբով:

1960-ական թթ. հրատարակվեցին Զ.ա. II հազ. սկզբով թվագրվող մի շարք գրություններ Ջավախքի⁷, որոնք վկայված էին ոչ թե առանձին իրերի վրա, այլ դամբարանների պատերին (մի քանիսը՝ նկ. 15):

Մեծամորի ժայռագիր արձանագրությունների 27 պահպանված բե-

ա

բ

գ

Նկ. 15

կորները (ըրանցից հինգը տես նկ. 15), որոնց մասին մամուլում տեղեկություններ էին հայտնվել դեռևս 1913թ., ամբողջությամբ հրատարակվեցին միայն 60 տարի անց⁸: Ժայռագիր նշանների վերաբերյալ Կ. Հ.

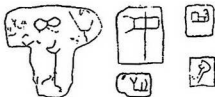
⁷ Джапаридзе, 1964, էջ 117-120:

⁸ Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 149-165, աղ. XXXI-XXXIV:

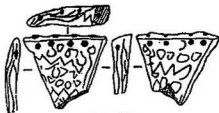
Մկրտչյանը նշում է. «...հատկանշական է նրանց զգալի մասի մնամությունը, և շուրջ 17 նշանի նույնությունը հայկական միջնադարյան ձեռագրերում պահպանվող նշանագրերի և Վանի թագավորության շրջանում սեպագրի հետ զուգահեռ օգտագործված նշանագրերի հետ: Այս առումով Մեծամորի ժայռագրերը կարող են հատուկ ուսումնասիրության նյութ դառնալ»⁹: Ցավոք, հիրավի մեծ կարևորություն ունեցող այս հուշարձանները մինչ օրս չեն դարձել հանգամանակի ուսումնասիրության առարկա¹⁰:

Շարունակելով և զարգացնելով Ա. Զալանթարի դիտարկումները՝ Մ. Խաչատրյանը Մեծամորի ժայռակերտ պաշտամունքային կառույցների չորրորդ խմբի¹¹ փորագրությունները համարում է Արագածոտնի մախաուրարտական ջրաբաշխական համակարգի փորագիր քարտեզ, որի «հյուսիսային և հարավային մասում կա չընթերցված հիերոգլիֆ մակագրություն», ապա ավելացնում, որ «նշանագրերից մեկը մնան է փյունիկյան-եգիպտական «մյոմ» գաղափարագրին, որ ընթերցվում է «ջուր»»¹²:

Ժայռագիր արձանագրություններից բացի, Մեծամորի Զ.ա. II-I հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող մշակութային շերտից

Նկ. 16

Նկ. 17

⁹ Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 163 (բաժնի հեղինակ՝ Կ. Հ. Մկրտչյան):

¹⁰ Ժամանակին մեծամորյան նշանների վերծանության մասին մի շարք հրապարակումներ կատարեց Ս. Այվազյանը՝ դրանք համարելով «հայաստանյան արձանագրություններ», ինչը սուր քննադատության ենթարկվեց Բ. Բ. Պլոտորովսկու կողմից (ՊԲՀ, 1971, N 3, էջ 302-303, որում հղվում են Ս. Այվազյանի 1960-ական թթ. հրապարակումները): Բ. Բ. Պլոտորովսկին մատնանշում էր, որ դրանցից շատերը արաբական բուֆի գրեր են: Այս հարցում որոշ պարզություն մտցնելու նպատակով փորձեցինք կազմել մեծամորյան ժայռագրերի նշանացանկը՝ ընդգրկելով միայն ամբողջական պահպանված նշանները և ստացանք ավելի քան 60 նշան (աղ. 3), մինչդեռ ո՛չ բուֆին, ո՛չ էլ արաբական որևէ այլ գրատեսակ այդ բանակի նշաններ երբևէ չի ունեցել:

¹¹ Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 155, նկ. 154:

¹² Խաչատրյան, 1971, էջ 130, 136-137:

հայտնաբերվեց կավե նշանագրված մի տախտակ¹³ (նկ. 17), որը, հավանաբար, ծառայել է իբրև հմայիլ:

Մեծամորի նյութերի հետ Կ. Հ. Մկրտչյանն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրեց Թալինի ենթաշրջանի Կաթավածոր գյուղի տարածքում գտնվող ջրի պաշտամունքին նվիրված չափազանց ուշագրավ ժայռափոր մի հուշարձան (նկ. 18)¹⁴ համեմատելով այն մեծամորյան համանման փորագրությունների հետ¹⁴: Դժբախտաբար այս կարևոր հուշարձանը ևս շարունակում է մնալ գրեթե անտեսված:

Խնդրո առարկա արձանագրությունների հավաքման վերջին փորձը (որքան մեզ հայտնի է) կատարել է Հ. Ա. Մարտիրոսյանը՝ «Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները» (Ե., 1973) գրքում: Հեղինակն ի մի է բերել Ջավախքի, Ուրմիո լճի ավազանի, Յուլակերտի և Արմավիրի վերոհիշյալ արձանագրությունները, որոնցից վերջին երկուսը թվագրել է Ք.ա. II հազ. վերջով և I-ի սկզբով¹⁵: Նշված բնագրերը ժայռապատկերների հետ միասին Հ. Ա. Մարտիրոսյանը միավորում է որպես մեկ ընդհանուր՝ «նախնադարյան նշանագրեր» անունը կրող խումբ, ինչը բնադատելի է, բանի որ ժայռապատկերները նախագրային փուլի հուշարձաններ են, իսկ վերոհիշյալ արձանագրությունները վերաբերում են զարգացած գրային ժամանակաշրջանի:

Չնայած այն բանին, որ վերջին տասնամյակներում հայտնաբերված նյութերը կարող էին նոր լույս սփռել բնարկվող արձանագրությունների հետազոտման հիմնախնդրի վրա, Հ. Ա. Մարտիրոսյանից հետո դրանց հավաքման ու համակարգված ուսումնասիրության փորձ չի

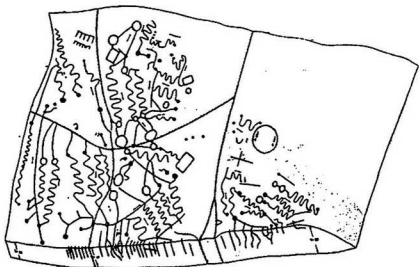
ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԺԱՅՐԱՊԵՐ ՆԵՐԱՆՈՒՅԻ ՑՈՒՆԻ

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10
11	12	13	14	15
16	17	18	19	20
21	22	23	24	25
26	27	28	29	30
31	32	33	34	35
36	37	38	39	40
41	42	43	44	45
46	47	48	49	50
51	52	53	54	55
56	57	58	59	60

Աղ. 3

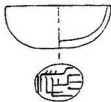
¹³ Խանդավադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 131, աղ. XXIX:

¹⁴ Խանդավադյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, էջ 151-153, նկ. 151:

Նկ. 18

կատարվել: Խոսքը, մասնավորապես, Ապարանի ջրամբարի ափին, Զուչակ գյուղի մոտ գտնվող, Բ.ա. XVIII-XIV դդ. թվագրվող հուշարձանների մասին է, որոնց 1986-87 թթ. պեղումներից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնյակ արձանագրված քարեր, որոնցից մի մասի վրա նշաններ էին արված երկու կամ երեք կողմից (ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 80 երեսագրություն)¹⁵: Առաջին իսկ հայացքից ակնառու է Զուչակի արձանագրությունների կապը Տանձատափի (Խոջալուի) և Ջավախքի դամբարանաքարերի հետ, ընդ որում, վերջիններն ունեն ավելի արխայիկ բնույթ: Զուչակի նշանները նկատելի ընդհանրություն ունեն նաև Ելենենդորֆի, Ցոլակերտի, Արմավիրի, Ուրմիտ լճի ավազանի և Մեծամորի վերոհիշյալ հուշարձանների նշանների հետ (աղ. 4): Դրանցից մի քանիսի հետ տիպաբանորեն կապվում է նաև Բ.ա. II-I հազարամյակների սահմանով թվագրվող Այգե-շատի հնավայրից գտնված կավամաններից մեկի հատակին արված արձանագրությունը (նկ. 19), որը պեղել են 1990 թվին Լ. Ն. Բիլագովը և Հ. Գ. Ավետիսյանը (մեզ տրամադրել է Հ. Գ. Ավե-

Նկ. 19

¹⁵ Մուրադյան, 1987, էջ 20-21; Մուրադյան, 1992, էջ 103-105, աղ. CIII-CXV (քանի որ ժամանակին շատ փոքր տպաբանակով լույս տեսած այս կարևորագույն նյութը գրեթե չտարածվեց գիտական աշխարհում, մենք ամբողջությամբ այն բերում ենք այս գրքի հավելվածում):

տիսյանը):

Հետաքրքիր արձանագրություն կա Վերին Նավեր հնավայրի միջին բրոնզի դարով թվագրվող դամբարաններից մեկի ծածկասալի վրա (նկ. 20), որի մասին տեղեկությունը 1982 թվականին է հրատարակվել¹⁶:

Ժամանակին Ախալցխայի շրջանի Ծոտրոս գյուղից երևան է տեղափոխվել գծային գրանշաններով, կամարածև վերնամասով մի կոթողի վերին բեկորը (լուսանկարը և գծանկարը՝ նկ. 21), որը ներկայումս գտնվում է ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» թերթի խմբագրությունում: Նախատեսվում է առաջիկայում այն փոխադրել Հայաստանի պատմության պետական թանգարան¹⁷: Նման կոթողները շատ տարածված էին Հին Արևելքում, մաս Հնագույն Հայաստանում. գծային գրերով

Նշանների համադրական ցանկ				
Քուչակ	Մեծամոր	Արմավիր	Ուսիք	Ցախկերտ

Աղ. 4

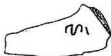
¹⁶ Սիմոնյան, 1982, 17-18:

Մեզանում ոմանք (այդ թվում և՛ իշխանավորներ) որքան սիրում են հպարտանալ մեր նախնիների ստեղծած արժեքներով, նույնքան (գուցե և ավելի) անփույթ են դրանց պահպանման հարցում: 1981-1982 թթ. պեղումների արդյունքում բացված նշանակիչ ծածկասալը վերջին տարիներին անհետացավ (հավանաբար հարևան գյուղերի բնակիչներն այն օգտագործել են իբրև շինքար): Դեռևս XX դարի առաջին կեսին ոչնչացավ Մեծամորի փորագրությունների մի մասը՝ այդպես էլ անհայտ մնալով գիտությանը (տեղի ժողովուրդը հուշարձանի տարածքն օգտագործել է իբրև քարհանք): Տասնամյակներ առաջ մնա՞ն ճակատագրի արժանացավ մեկ մեհենագիր և երեք հունարեն արձանագրություններ կրող քարն Արմավիրից, իսկ չորս հունարեն արձանագրություններով երկրորդ քարն այսօր առանց պահպանության ընկած է աղբակույտերի հարևանությամբ: Ապարանի ջրամբարի հատակին ջրի ու տիղմի տակ են մնացել Քուչակի բացառիկ հուշարձանները...

Շնորհակալությամբ մշեմք, որ հուշարձանի պեղումների լուսանկարները մեզ տրամադրեց այն պեղող հնագետ Հակոբ Սիմոնյանը, որից էլ կատարել ենք ներկայացված գծանկարը:

¹⁷ Կորոզն առաջին անգամ հրատարակվել է մեր կողմից ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» թերթում (1998, ապրիլ, N 8-9):

նույնատիպ մի կոթող էլ գտնվել է Երմջատափից:

Նկ. 20

Թվարկվածներով չի սահմանափակվում Ք.ա. III և I հազարամյակներով թվագրվող գծային գրանշաններ կրող հուշարձանների ցանկը: Չգալի թիվ են կազմում արդեն հայտնաբերված, բայց առայժմ չիրատարակված հուշարձանները:

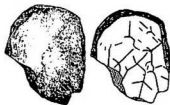
Դրանց թվում պետք է նշել Քուչակի դամբարանադաշտի բազմաթիվ չպեղված դամբարանները, որոնց քարերին առկա են գծային գրանշաններ. դրանք մնացել են Ապարանի ջրամբարի հատակին և բացվում են միայն ամռանը՝ ջրի մակարդակի իջման ժամանակ¹⁸:

Դեռևս չեն իրատարակվել Երմջատափ գյուղից հայտնաբերված չափազանց ուշագրավ քարակոթողները¹⁹:

Մասնագիտական գրականությունից հայտնի է, որ նշանագրված քարակոթողներ կան Սպիտակի ենթաշջանի Գոգարան գյուղի մախաբիսյանական հնավայրում²⁰, որոնք ուսումնասիրելու հնարավորություն առայժմ չենք ունեցել:

Մեծ անակնկալներ կարող է բերել Լոռու մարզի Կողես գյուղի մոտակայքում գտնված հուշարձանը, որի պարսպաշարին առկա են մերկայացվող գծային գրեթե հիշեցնող նշաններ²¹:

1996-1997 թթ. հայ-իտալական համատեղ արշավախումբը հայտնաբերեց երկու քարեր, որոնք ենթադրաբար համարվում են երկար ժամանակ կորած համարվող մեհենագիր և հունարեն արձանագրություններով քարերի բեկորներ²²: Քարերից մեկի բանդակների (այդ թվում՝ «աստվածության» պատկերի) կողքին կան նաև նշանագրեր (Նկ. 22):

Նկ. 21

¹⁸ Դրանց մասին նշում է Ֆ. Մուրադյանը (Մուրադյան, 1992, էջ 104): 2001 թ. ամռանը երաշտի պատճառով ջրամբարի մակարդակն իջել էր աննախադեպ չափերով: Հ. Մարտիրոսյանի ընկերակցությամբ լինելով ջրամբարի տարածքում՝ նկատեցինք նշանագրված քարերով մեկ տասնյակից ավելի չպեղված դամբարաններ:

¹⁹ Նյութի սիրալիք տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հուշարձանախումբը հայտնաբերած Բորիս Գասպարյանին:

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, Մուրադյան, 1992, էջ 105, որում հեղինակը նշում է դրանց և Քուչակի նշանագրերի՝ բնույթով տարբեր լինելու մասին:

²¹ Այս հուշարձանի մասին եղել է միայն մախնական հաղորդում (Տոնականյան, Թոխաթյան, 1991, էջ 31-34):

²² Կարապետյան, Խաչատրյան, Կանեցյան, Ղաֆադարյան, 1998, էջ 35-36:

Բոլորովին վերջերս հնագետ Բ. Գասպարյանի ընկերակցությամբ լինելով Ապարանի ենթաշրջանի Մուլքի-4 քարեդարյան բնակատեղիում՝ շրջակա տարածքներում նկատեցինք մեծ բվով նույնաոճ նշանագրված քարեր, որոնք տեղաշարժվել էին նախնական դիրքերից՝ մշակելի հողատարածքներ բացելու նպատակով:

Նկ. 22

Ժայռապատկերաբան Կ. Թոխաթյանի ընկերակցությամբ եղանք Կաքավաձորում²³ և վերոհիշյալ փորագրություններից բացի, ամրոցի արևելյան կողմում, ուր առկա էին պաշտամունքային կառույցների հետքեր նկատեցինք համանման այլ փորագրություններ ևս: Վերջիններս մի կողմից ակներևաբար կապվում են Մեծամորի, մյուս կողմից՝ Կարմիր բերդի նախաքիայնական ժամանակաշրջանի մամանտիպ փորագրությունների²⁴ հետ:

Հազվագյուտ հուշարձան է Շամիրամի՝ իր տեսակի մեջ առայժմ եզակի նշանակիր մենհիրը (գծանկարը՝ նկ. 23)²⁵: Ընդ որում, մենհիրի նշաններն ակնառու մամուրյուն ունեն Վանից գտնված մի կարասի չվերձանված գրության հետ (նկ. 24), որը Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը հրատարակել է 1931 թվին²⁶:

Մեր հնագետների հետ բանավոր զրույցների ընթացքում տեղեկացել ենք, որ նշվածներից բացի կան համանման մի շարք հուշարձաններ,

²³ Նշենք տագնապալի մի փաստ. Կաքավաձորի եզակի փորագրություններից ոչ հեռու բերվել էին շինարարական քարեր և, գյուղացիների տեղեկությամբ, փորագրությունների տարածքում նախատեսվում է կառուցել անասնապահական ինչ-որ շինություն...

²⁴ Չիրատարակված այս փորագրություններին մեր ուշադրությունը հրավիրեց հնագետ Հուսիկ Մելքոնյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում:

²⁵ Մենհիրն իր արձանագրության հետ հրատարակվում է առաջին անգամ: Ժամանակին արձանագրությունը նկատել են Շամիրամի հուշարձանախումբը պեղող հնագետներ Հակոբ Սիմոնյանը, Գրիգոր Արեշյանը և ուրիշներ: Շնորհակալությամբ նշենք, որ գրակիր հուշարձանի մասին տեղեկությունը մեզ հայտնել է մարդաբան Ռուզան Սկրտչյանը:

Կրոմեխը, որի կենտրոնում տեղադրված է մենհիրը, պեղված չէ. սակայն հիմք ընդունելով հարևան համանման դամբարանների պեղումները՝ այն կարելի է բվագրել Բ.ա. II-I հազարամյակների սահմանագծով:

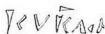
²⁶ *Lehmann-Haupt, 1931, էջ 467-468:*

որոնց ուսումնասիրությունը և լիակատար հրատարակությունը առաջիկա տարիների գործ է:

Նշենք, որ համամասն կոթողներ կան նաև Արևմտյան Հայաստանում: Վերջերս մեզ տրամադրվեցին Կարսի և Համշենի շրջաններում գտնվող մի քանի քարերի լուսանկարներ, որոնց վրայի նշաններն ակնհայտորեն հիշեցնում էին քննարկվող գծային գրերը: Դժբախտաբար, դրանց բոլորին սպառնում է ոչնչացման վտանգը: Թուրքական կառավարության կողմից հայկական հուշարձանների ծրագրված ոչնչացումից զատ, բուրբերի ու քրդերի շրջանում չափազանց տարածված է Մեծ Եղեռնի տարիներին հայերի քաբցրած գանձերի մասին առասպելը. ցանկացած նշանագրված քար նրանք ընկալում են իբրև գանձացույց, որին հաջորդած «գանձորոնումների» արդյունքում ոչնչանում են ինչպես այդ քարերը, այնպես էլ դրանց տակ երբեմն հանդիպող հուշարձանները: Այս տխուր իրականությունը Հայոց Ցեղասպանության շարունակական դրսևորումն է, նաև՝ Մեծ Եղեռնի արձագանքը բուրբերի ու քրդերի ժողովրդական հիշողության մեջ, ինչն այնքան փութաջանորեն շարունակում են ուրանալ պատմության թուրք կեղծարարները...

Նկ. 23

Նկ. 24

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Որևէ անհայտ լեզվի ու նրա գրային համակարգի ուսումնասիրությունն սկսելու համար նախ անհրաժեշտ է պարզել այդ համակարգը բնութագրող մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում տվյալ գրի ու լեզվի վերձանության համար: Դրանք վերաբերում են խնդրո առարկա լեզվի ու գրի հայտնիությանը և այլ լեզուների ու գրերի հետ ունեցած կապերին (եթե կան այդպիսիք), արձանագրությունների ժամանակագրությանը, տարածմանն ու այլ բնութագրիչներին (ծավալ, տեսակներ, կառուցվածք և այլն), գրային համակարգի տեսակին (ըստ նշանների թվի), գրության ուղղությանը և ներքին առանձնահատկություններին (գրանշանների ոճական բնույթին, օժանդակ նշանների, դետերմինատիվների, թվանշանների, կցագրման և այլնի գործածմանը), բազմալեզու արձանագրություններում մեզ հետա-

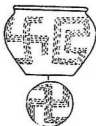
քրքրող լեզվի ու գրի առկայությանը, համաժամանակյա և այլ սկզբնաղբյուրներում վերծանությանը նպաստող լրացուցիչ ուրիշ տվյալների գոյությանը²⁷:

1. Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի ծանոթության աստիճանը: Հայաստանի գծային գրով արձանագրություններ աշխարհի որևէ այլ վայրում չեն հայտնաբերվել: Այս գրային համակարգով թողնված որևէ արձանագրություն դեռևս չի ընթերցվել, իսկ առանձին նշանների վերաբերյալ մեկնաբանությունները բավարար չեն այդ գրով արձանագրված լեզուն պարզելու համար:

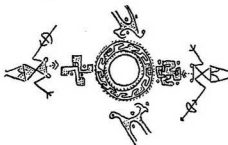
2. Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը: Նախորդ ենթաբաժնում համառոտակի ներկայացվեցին այն հնավայրերը, որոնցից գտնվել են գրակիր առարկաներ: Տեղադրելով դրանք քարտեզին՝ տեսնում ենք, որ

a

b

Նկ. 25

գրային համակարգի տարածման սահմանը հյուսիսում ընդգրկել է Ջավախքը, հարավում՝ Ուրմիո լճի ավազանը, արևելքում՝ Մեծ Հայքի Ուտիք և Արցախ նահանգների տարածքը, իսկ արևմուտքում նյութի սակավության պատճառով առայժմ հստակ սահմանագիծ չունենք:

Զննարկվող արձանագրություններից հնագույնները թվագրվում են Ջ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով: Գրային համակարգի կիրառությունը դադարեց լեռնաշխարհում Վանի թագավորության իշխանության տարածմամբ, որն, ինչպես հայտնի է, պաշտոնական դարձրեց երեք նոր գրային

համակարգեր²⁸:

3. Գրակիր հուշարձանների բնութագիրը: Նշանակիր իրերի և արձանագրությունների բնույթի, նշանակության, կիրառման, ինչպես նաև

²⁷ Անհայտ գրերի ու լեզուների վերծանության մեթոդների մասին տես Aalto, 1945; Փրսմքս, 1961, էջ 152-157; Дьяконов, 1976, էջ 11-29:

²⁸ Մոսխիսյան, 1999, էջ 207-208:

նշանագրման տեխնիկայի վերաբերյալ տեղեկությունները, որպես օրինաչափություն, օգտակար են լինում գրային համակարգի ուսումնասիրության, երբեմն նաև վերծանության աշխատանքներում: Ներկայացնենք նշանագրված առարկաների հիմնական խմբերը՝ իրենց առանձնահատկություններով:

ա) Արձանագրություններ մենհիրանման և այլ տեսակի քարակոթողների վրա: Այս շարքի հուշարձաններից են Շամիրամի մենհիրը, Մուղուրից և Երնջատափից գտնված կոթողները:

բ) Արձանագրություններ դամբանաքարերի վրա: Այս խմբի մեջ են մտնում Տանձատափի, Ջավախքի, Զուլակի, Վերին Նավերի դամբանաքարերը: Հատուկ ուշադրություն է պետք դարձնել դամբարանների ծածկասալերին:

գ) Արձանագրություններ քարերի (ժայռերի) վրա: Այս շարքի մեջ են մտնում Յուլակետի, Արմավիրի, Մեծամորի, Ագարակի, Կաքավաձորի (նաև չիրատարակված մի քանի այլ) արձանագրությունները:

դ) Նշանագրեր խեցեղեն ամանների վրա: Այս խմբում կարելի է տարբերակել երկու ենթախումբ՝ ամբողջական արձանագրություններ և առանձին նշաններ (երբեմն՝ մենանշաններ) կրող խեցամաններ: Առաջին ենթախմբի մեջ են մտնում Ելենեդորֆից, Վանից և Այգեշատից գտնված գրակիր խեցանոթները: Երկրորդ խումբը, որն ի մի բերելու փորձ դեռևս չի արվել, անհամեմատ մեծ է (մի քանիսը տես նկ. 25, Զարաշամից գտնված խեցեղենի²⁹ պատկերները՝ նկ. 26):

ե) Նշանակիր զինատեսակներ: Բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող այս խմբում առկա են առանձին նշաններ կրող թրեր, կապարճներ, գոտիներ, մարտական կացիներ և այլն (մի քանիսը՝ նկ. 27):

զ) Կնիքներ: Ինչպես զինատեսակների, այնպես էլ միջին, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններից մեզ հասած կնիքների վրա հանդի-

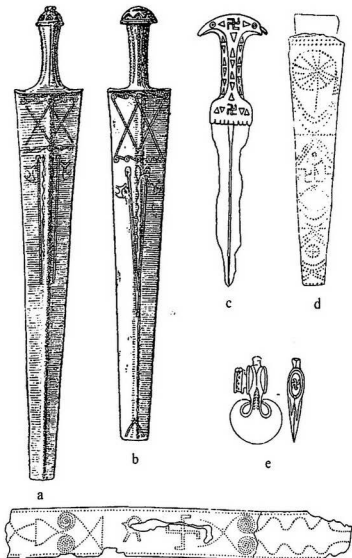

Նկ. 26

²⁹ Փիլիպոսյան, Հովհաննիսյան, 2003, էջ 74, 81, ադ. 3

պում եւ միայն առանձին նշաններ: Գծային գրերով ամբողջական գրություններ կրող կնիքներ դեռևս չեն հայտնաբերվել:

է) Հմայիլներ: Առայժմ հայտնաբերվել է գրակիր մեկ հմայիլ Մեծամորից: Սակայն մեծ հավանականությամբ պետք է ենթադրել, որ հմայա-

ֆ
Նկ. 27

կան նշանակություն ունեն մաս բննարկվող ժամանակաշրջանով քվագրվող բազմաթիվ կախիկներ, որոնց վրա պատկերված են առանձին գաղափարագրեր (նկ. 28):

4. Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները: Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծավալի և բովանդակային բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է մաս արձանագրությունների կառուցվածքը: Քանի դեռ արձանագրությունները վերծանված չեն, մենք այս չափանիշներից կարող ենք անդրադառնալ միայն ծավալայինին: Ըստ այդմ, այսօրվա մեր ունեցած գրակիր հուշարձանները կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ծավալուն արձանագրություններ և առանձին նշաններ (երբեմն՝ մենանշաններ) կրող առարկաներ:

Առաջին խմբի արձանագրությունների թիվը մեր ոչ վերջնական հաշվարկով անցնում է 300-ից: Երկրորդ խմբի գրակիր առարկաների հաշվարկ դեռևս չի կատարվել, քանի որ չի կազմվել այս գրահամակարգի արձանագրությունների և մենանշանների լիակատար ժողովածու:

Նկ. 28

5. Բազմալեզու արձանագրությունների առկայության խնդիրը: Դեռևս Ֆ. Շամպոլեոնի կողմից եգիպտական հիերոգլիֆիկայի վերծանության աշխատանքները ցույց տվեցին մույն բովանդակությամբ բազմալեզու արձանագրությունների անգերազնահատելի նշանակությունը անհայտ գրերի և լեզուների վերծանության գործում:

Դժբախտաբար, Հայաստանի գծային գրերով ոչ մի հուշարձան զուգահեռ այլ գրությամբ դեռևս չի հայտնաբերվել, ինչն ավելացնում է այս գրահամակարգի վերծանության բարդությունները:

6. Գրության ուղղությունը: Գրային համակարգերի պատմության մեջ կարելի է հանդիպել գրության ամենատարբեր ուղղությունների՝ ամբողջ ձախ, ձախից աջ, վերից վար, բուստրոֆեդոն (տողերը հորիզոնական՝ ամեն հաջորդը նախորդին հակառակ ուղղությամբ), շրջանաձև և այլն³⁰: Ի՞նչ ուղղություն է կիրառվել բննարկվող գրահամակարգում:

Այս հարցում մենք լիակատար անորոշության մեջ ենք. թեպետ խնդրո առարկա գրային համակարգով մեզ են հասել հարյուրավոր արձանագրություններ, այնուամենայնիվ, ամհասկանալի են մնում դրանց գրության ուղղություն(ներ)ը: Որոշ դեպքերում տպավորություն է ստացվում, որ գործ ունենք ոչ թե որոշակի ուղղությամբ դասավորված նշան-

³⁰ Գրության ուղղությունը սովորաբար որոշում են՝ ելնելով անավարտ տողերի չգրված մասերից:

մերի, այլ ամբողջական տեսարանների հետ, որոնցից պետք է ենթադրել ընդհանուր բովանդակությունը:

7. Նշանների թիվը և ըստ այդմ՝ գրային համակարգի տեսակը: Գրային համակարգի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը նրանում գործածված նշանների թիվն է: Այն, որպես օրինակափություն, ցույց է տալիս, թե գրային ինչ տեսակի համակարգ է մեր տեղն: Սովորաբար, եթե նշանների թիվը չի անցնում 40-50-ից, ապա մենք գործ ունենք այբուբենի հետ: 50-ից ավելի, մի քանի հարյուր նշաններ ունեցող համակարգերը լինում են վանկային կամ բառա-վանկային: Իսկ հազարավոր նշաններ ունեցողները բառային (գաղափարագրային) համակարգեր են՝ առանց հնչյունային նշանների կամ դրանց հազվադեպ կիրառմամբ:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան, օրինակ, որը Ք.ա. XV-VIII դարերում կիրառվել է մաս Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում, բաղկացած է շուրջ 500 նշաններից, որոնցից հնչյունային կիրառություն ունեն մոտ 70-ը:

Հայաստանի գծային գրերի դեպքում առայժմ հայտնի են շուրջ 400-500 նշաններ, սակայն դրանց վերծանված չլինելը դեռևս հնարավորություն չի տալիս որոշակիացնելու, թե դրանց մեջ կա՞ն հնչյունային կիրառություն ունեցողներ, և եթե այո՝ քանի՞սը:

Ինչ վերաբերում է գրահամակարգի բնութագրին, ապա առավել հավանական է, որ այստեղ գործ ունենք բառա-վանկային գրային համակարգի հետ (չի բացառվում, բայց քիչ հավանական է, որ այն լինի գուտ բառային):

8. Կցագրում: Ինչպես ժամանակակից որոշ լեզուներում, մի շարք հին գրային համակարգերում ևս որևէ գոյական բնորոշելու համար դրանից առաջ դրվել է մեկ ուրիշը, որը դարձել է իր հաջորդի որոշիչը (ինչպես օրինակ՝ կոմվերսիայի կանոնը անգլերենում): Սեպագրության մեջ նույն նպատակով լայնորեն կիրառվում են որոշարկիչ-գաղափարագրերը (ցուցիչները, դետերմինատիվները): Որոշարկիչ-գաղափարագրության դրսևորում է կցագրումը. եթե առաջինում որոշարկիչ ու որոշարկյալ նշանները գրվում են առանձին, երկրորդում կցագրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ բաղադրյալ գրանիշ:

Հայաստանի գծային գրով թողնված արձանագրություններում առաջին իսկ հայացքից ակնհայտ են կցագրման բազմաթիվ դեպքեր (տե՛ս Հավելված Բ): Դրանց ուսումնասիրությունը, սակայն, պահանջում է ավելի գգնաշնորհություն. երբեմն դժվար է որոշել՝ մե՞կ կատարմամբ արված բարդ նշան է դա, թե՞ երկու կամ ավելի նշանների կցագիր:

9. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները և համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Մեր հավաքած նշանները համեմատության մեջ դնելով Հին աշխարհի մի շարք գրերի հետ՝ տեսնում ենք զգալի ընդհանրություններ, երբեմն՝

զարմանք հարուցող նմանություններ, որոնք կարող են համարվել նաև նույնություններ: Առայժմ ձեռնպահ ենք մնում մեր կազմած համադրական ցանկերը հրատարակելուց, քանի որ Հայաստանի գծային գրերը վերծանված չեն, իսկ առանց իմաստի պարզաբանման՝ միայն արտաքին տեսքից ելնելով, եզրահանգումներ

անելը կարող է տանել ոչ ճիշտ ուղղությամբ:

Նկատենք, որ ծագելով ժայռագրությունից՝ այս գրանշանների մի մասը միջանկյալ դիրք է գրավում և կապող օղակ հանդիսանում ժայռագրության և բիայնա-ուրարտական մեհենագրության միջև (աղ. 5 ա և b), ինչը կարող է թույլ տալ դիտարկելու նախաերկանդունյաց Հայաստանի գրավոր մշակույթի զարգացումը ժամանակագրական անընդհատության մեջ:

Ինչպես վաղբրոնգեդարյան (խեցեղենի) նշանագրության պարագայում, այստեղ ևս անբավարար ուսումնասիրվածության պատճառով չենք ներկայացնում համակարգի որոշ առանձնահատկությունները (խմբային դասակարգումը՝ ըստ արտաքին տեսքի, գրության ուղղություն(ներ)ը, արձանագրությունների տեսակները, ծավալը, կառուցվածքը, թվանշանների, օժանդակ նշանների կիրառությունը և այլ հատկանիշներ), որոնց ուսումնասիրությունը մույնպես ապագայի գործ է:

Ժայռագրական կերպեր	Գծային գրեր

Աղ. 5

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

1. Վերծանությանը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյության հարցը: Անհայտ լեզուների ու գրերի վերծանությանը մեծապես նպաստում են դրանք կիրառած երկրի և ժողովրդի հոգևոր ու նյութական ար-

ծեքների մասին տեղեկությունները: Գրերի ուսումնասիրության պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ դեպքերով, երբ առանց տվյալ երկրի ու նրա ժողովրդի մասին ունեցած հանգամանալի տեղեկությունների, ելնելով միայն գրանշանների արտաքին տեսքի վերլուծությունից, կատարվել են միանգամայն սխալ եզրահանգումներ, և, ընդհակառակն, երբ այդ տեղեկությունները մեծապես նպաստել են վերծանության աշխատանքներին: Պետք է ասել, որ թեպետ Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքը (հատկապես Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը) սխտեմատիկ հետազոտության դեռևս չի ենթարկվել, բայց այսօր հայտնի հնագիտական նյութը թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու հնագույն այդ ժամանակաշրջանում լեռնաշխարհի ու նրա ժողովրդի, պետական իշխանության, կրոնի, սովորույթների, տնտեսության, մշակույթի ու կենցաղի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Սրանց մասին կան մեծ թվով ուսումնասիրություններ, որոնք անհրաժեշտաբար պետք է օգտագործվեն վերծանության աշխատանքներում:

2. Վերծանության փորձերը: Հայաստանի գծային գիրը նախկինում չի դիտարկվել որպես առանձին գրային համակարգ, հետևաբար, չեն էլ կատարվել այդ համակարգի վերծանությանն ուղղված քայլեր: Փորձեր են արվել մեկնաբանելու միայն առանձին որոշ հուշարձաններ:

Ե՛վ վաղբորոցեղարյան նշանագրության, և՛ գծային գրի հուշարձանների մեկնաբանությունների ու վերծանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրորդինը՝ ամբողջական համապատկերներ (կոմպոզիցիաներ)³¹: Որևէ արձանագրություն դեռևս չի կարելի ընթերցված համարել³²:

³¹ Այս ուղղությամբ ևս ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Հ. Ա. Մարտիրոսյանը (ամփոփված՝ *Մարտիրոսյան, 1973* և *Մարտիրոսյան, 1978*): Առանձին հասկացությունների պարզաբանման խնդիրներում զգալի նեղորում ունի Հ. Ռ. Իսրայելյանը (ամփոփված՝ *Իսրայելյան, 1973* աշխատության էջերում):

³² Անհամոզիչ են նաև Ս. Ալվազյանի առաջարկները Մեծամորի արձանագրությունների ընթերցման վերաբերյալ (տե՛ս տարբեր հեղինակներին հետևողաբար կա՛մ նրա հոդվածները «Գիտություններ Երկրի մասին» (ՀԽՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր) համդեսի 1964 թ. 2-րդ (էջ 69-74), 5-րդ (էջ 59-64) և 6-րդ (էջ 73-81) համարներում): Առանց պարզելու գրահամակարգի բնութագրերը (գրության ուղղության ճշտում և այլն), ելնելով միջնադարյան մատյաններում պահպանված նշանագրերի բացատրագրերից՝ վերծանության փորձերը դատապարտված են անհաջողության: Միջնադարյան մատյաններում պահպանված նշանագրերը վերծանության ընթացքում կարելի է օգտագործել որոշակի վերապահություններից հետո միայն (տե՛ս հաջորդ րա՛ծնի): «Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները» ենթաբաժնում):

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախաքրիստոնեական Հայաստանի գրավոր մշակույթի պատմության մեջ առանձնանում է Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում կիրառվել են երեք գրային համակարգեր. միջագետքյան սեպագիրը՝ ասուրերեն, տեղական ոճի սեպագիրը՝ բիայնական սեպագրության լեզվով¹ և բնիկ հայաստանյան ծագում ունեցող մեհենագրերը (հիեռոգլիֆները), որոնց վերծանությանն ու լեզվի խնդրին համգամանորեն կանրադառնալը այս աշխատանքում: Ի տարբերություն առաջին երկուսի՝ Վանի թագավորության մեհենագրությունը քիչ է ուսումնասիրված²:

¹ Սարգսյանի Ա.-ի (Զ.ա. մոտ 840-825թթ.) օրոք կիրառվում է միայն միջագետքյան սեպագիրը՝ ասուրերեն լեզվով, որն այնուհետև հիմնականում հանդիպում է հաջորդ արքաների երկլեզու արձանագրություններում: Իշպուինիի (Զ.ա. մոտ 825-810 թթ.) ժամանակներից ի հայտ են գալիս տեղական ոճի սեպագրերը, որոնց լեզուն գիտական գրականության մեջ առավելապես հայտնի է «ուրարտերեն» անվամբ: Քանի որ վերջինս չի բխում Վանի թագավորության ինքնանվանումից, մենք մախընտրելի ենք համարում այն կոչել «բիայնական սեպագրության լեզու»:

Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունների մասին կա հսկայածավալ գրականություն: Դրանց մինչ օրս հայտնի առավել ամբողջական ժողովածուները հրատարակվել են Ֆ. Վ. Զյոնիգի (*König, 1955-57*), Գ. Ա. Մելի-քիշվիլիի (*Melikishvili, 1960; 1971*) և Ն. Վ. Հարությունյանի (*Арутюнян, 2001*) կողմից: Ներկայումս իտալացի արևելագետ Մ. Սալվինին հրատարակության է պատրաստում ցայսօր հայտնի բոլոր բնագրերի լիակատար ժողովածուն, որը կունենա “Urartian Cuneiform Texts” անվանումը:

² Այս գրահամակարգի մասին մինչև 1998 թվականը լույս տեսած ամենաամբողջական աշխատանքը Ռ. Դ. Բարնեթի 1974 թվականին հրատարակված ոչ ծավալուն հոդվածն էր (*Barnett, 1974, էջ 43-55*): 1998 թ. լույս տեսավ մեր «Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու) մեհենագրությունը» աշխատանքը, որում ի մի էին բերված մինչ այդ լույս տեսած նյութերն ու ուսումնասիրությունների արդյունքները: Ներկայացվող գլխում և գրքի հավելվածում ընդգրկված են նաև վերջին հինգ տարիներին լույս տեսած նյութերն ու ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Մեր աշխատանքի այս բաժնի նպատակն է ի մի բերել խնդրո առարկա գրային համակարգին վերաբերող ուսումնասիրությունների արդյունքները, հավաքված նյութի հիման վրա, ըստ հնարավորին, տալ այդ համակարգի ամբողջական բնութագիրը, ներկայացնել վերծանության ուղղությամբ նախկինում և մեր կողմից կատարված աշխատանքը, ցույց տալ Վանի թագավորության մեհենագրության տեղը հայաստանյան պատկերագրության ընդհանուր համակարգում: Մեհենագրության ուսումնասիրության հետագա ընթացքին նպաստելու նպատակով՝ աշխատանքի վերջում, իբրև հավելված, ներկայացված են մեզ հայտնի մեհենագիր արձանագրությունների ու մեհանշանների ժողովածուն (ղիվանը):

Վերջին տասնամյակների ընթացքում բուռն վեճեր ծավալվեցին Վանի թագավորության էթնիկական բնույթի հարցի շուրջ, որոնց ընթացքում այդ պետության ոչ հայկականությունն ու հայկականությունը ընդունողները, համապատասխանաբար, օգտագործում էին «Ուրարտու, Ուրարտական» և «Արարատ, Արարատյան» տերմինները՝ դրանք դնելով չհիմնավորված հակադրության մեջ: Չընդունելով բանավիճող կողմերից և ոչ մեկի սկզբունքները և հաշվի առնելով, որ Վանի թագավորության արքաները սեփական արձանագրություններում իրենց երկիրը կոչում են Բիայնիլի (ասուրերեն բաժիններում՝ Նաիրի)³, ժամանակակից ասորեստանյան աղբյուրներում այն հանդես է գալիս Ուրարտու⁴, իսկ Աստվածաշնչում՝ Արարատ⁵ անուններով, մեր աշխատանքում հավասարապես կօգտագործենք այս երեք (և նրանց հիմքով ստեղծած) տարբերակները՝ նախապատվությունը տալով տերության ինքնանվանը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հնագիտական հայտնագործումներ: Ի տարբերություն սեպագիր արձանագրությունների, որոնց մի զգալի մասը գտնվել է հողի մակերևույթից, Վանի թագավորության մինչ օրս հայտնի հիերոգլիֆակիր ի-

³ Երկեզու արձանագրությունների ասուրերեն բաժիններում սովորաբար Բիայնիլին փոխարինվում է Նաիրի երկրանվամբ, որը Հայկական լեռնաշխարհին տրված նախաբիայնական շրջանի ընդհանրական աշխարհագրական անվանումներից է: Բացառություն է կազմում Ռուսա Ա-ի Թովուլավա գյուղի մոտ (Ուրմիտ լճից հարավ-արևմուտք) բողած արձանագրությունը, որում Բիայնիլիի համարժեքն է Ուրարտուն (*Мелукишбилу*, 1960, էջ 323-327; *Bochmer*, 1979, էջ 50-51, աղ. 12; *André-Salvini, Salvini*, 1999, էջ 21; *Арутюнян*, 2001, էջ 289-294; *André-Salvini, Salvini*, 2002, էջ 5-66 և հղված գրականությունը):

⁴ Հայկական լեռնաշխարհի (մասնավորապես Վանի թագավորության) վերաբերյալ ասորեստանյան հաղորդումների հավաքումը տևեց *Սանտալենան*, 1901 և *Дьяконов*, 1951:

⁵ *Դ. Թագավորաց*, 19, 37; *Եսայի*, 37, 38; *Երեմիա*, 51, 27; *Տոբիթ*, 1, 24:

րերը առանց բացառությունների հայտնաբերվել են հողածածկույթի տակից՝ պեղումների, գանձորոնումների և հողագործական կամ շինարարական աշխատանքների ժամանակ: Դրանցից առաջինները հայտնի դարձան անցյալ դարի երկրորդ կեսին: 1859 թվականին նշանակիր երկու առարկա գտնվել և էրմիտաժ է ուղարկվել քրդերի կողմից թալանված Ալիշարի դամբարանից⁶: 1892-ին Նիկողայոս Մառը Արմավիրի (քիայն. Արգիշթիսիսի) պեղումների ժամանակ երկու կնիք է գնել տեղի բնակիչներից՝ գտնված նույն հուշարձանից⁷:

Անհամեմատ ավելի մեծ ու բազմազան նյութ տվեցին Թփրաք կալեի (Վանի մոտ, բիսյանական Ռուսախիսի) պեղումները: 1879-80 թթ. կատարվեցին առաջին համակարգված պեղումները, որոնց նյութերի մեծ մասը տեղափոխվեց Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն) և հրատարակվեց ու գիտական շրջանառության մեջ մտավ միայն 1950 թվականին՝ Ռ. Դ. Բարների շնորհիվ⁸: 1880-ական թվականներին մի քանի գրակիր արձանիկներ գտնվեցին այս հնավայրից և տեղափոխվեցին էրմիտաժ⁹: Շատ արդյունավետ եղան 1898-99թթ. գերմանական արշավախմբի (Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտ և Վ. Բեյք) Թփրաք կալեում իրականացրած, ըստ էության, առաջին լուրջ գիտական մակարդակով պեղումները, որոնց արդյունքները մեր դարասկզբին հրատարակվեցին Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի կողմից՝ հիմք դնելով բիսյան-ուրարտական մեհենագրության ուսումնասիրությանը¹⁰:

Բիսյանական առանձին հնավայրերից ոչ մեծաթիվ, սակայն ուշագրավ նյութեր գտնվեցին մեր դարի առաջին տասնամյակներում: Մասնավորապես, 1911-12 թթ. Հ. Ա. Օրբելին ուսումնասիրություններ կատարեց Վանի շրջանում. որի ընթացքում տեղացիներից ձեռք բերեց մի շարք բնիկ հնություններ, որոնցից մեր խնդրի համար կարևորվում են Թփրաք կահնություններ, որոնցից մեր խնդրի համար կարևորվում են Թփրաք կալեից և Հայկաբերդից (Չաուշ-թեփե) գտնված կնիքները¹¹: 1914 թ. Իգլի-

⁶ *Пуотровский*, 1962, էջ 5-6; *Piotrovskii*, 1967, էջ 82-83:

⁷ *Кюфтин*, 1944, էջ 57, 59-60; *Пуотровский*, 1944, էջ 276, նկ. 8-11; *КБ-1*, էջ 72:

⁸ *Barnett*, 1950:

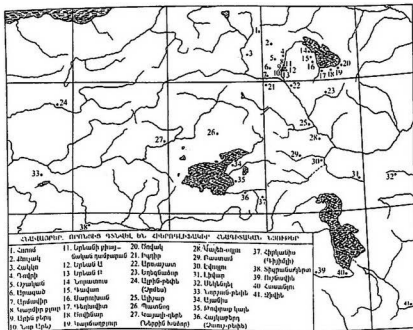
⁹ *Пуотровский*, 1939, էջ 50-52:

¹⁰ *Lchmann-Haupt*, 1907; 1910; 1926; 1931 (Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի նշված աշխատանքների հիերոգլիֆներին վերաբերող էջերի հղումը տե՛ս «Անյուսականների խացատրություն» Թփրաք կալեի բաժնում): Թփրաք կալեն պեղվել է նաև հետազոտվել: Այդ հնավայրից գտնված և Բեռլինի Առաջափորասիական թանգարանում պահվող մետաղյա հիերոգլիֆակիր իրերը տե՛ս *Wartke*, 1990, էջ 71-74, 82-83, աղ. XVIII-1; XXII d:

¹¹ *Орбели*, 1912, էջ 923; *Кюфтин*, 1944, էջ 57, 60; *Пуотровский*, 1944, էջ 276-277: Նշվածներից քսցի Հայկաբերդից հետազոտված գտնվել են հիերոգլիֆակիր ալի առարկաներ (*Եսայան*, *Քիլիմեյան*, 1991), որոնք, ձեռքի տակ չունենալով համապատասխան գրականություն (հատկապես Ա. Էրզենի «Չաուշ-թեփե» աշխատությունը), չենք ընդգրկել մեր դիվանի մեջ: Հայկաբերդից գտնված նշանա-

րի մոտակայքում գտնվեց մի դամբարան՝ երեք մշանակիր կնիքներով¹²։ 1915-ին հիերոգլիֆակիր կնիքներ գտնվեցին մաև Շովինարից (բիայ-նական «Թեյշերա աստծո քաղաքը» Սևանա լճի ափագանում)¹³։ Մի վնասված կնիք էլ 1935 թվականին հայտնաբերվեց Երևանի կայարա-նամերձ բլուրներից մեկի պեղումներից¹⁴։

Բիայնական մեհենագրության ուսումնասիրության պատմության

Քարտեզ 1

կիր խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ տե՛ս *Dinçol*, 1978, էջ 110-111; *Salvini*, 1995, էջ 205:

¹² *Кыфтуш*, 1944, էջ 56-67, աղ. VI, IX; *Barnett*, 1963, էջ 189-192:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ *Բայբուրդյան*, 1937, էջ 285; *Пуомповская*, 1940, էջ 33, նկ. 9: Մեր աշխատանքում այս հուշարձանը պայմանականորեն կոչել ենք Yerevan A: Երևանում գտնվող «Հաստոցմորմալ» գործարանի տարածքից գտնվել են մի քանի քիայ-նական իրեր (պահվում են «Էրեբունի» թանգարանում). այդ խումբը մենք նույն-պես պայմանականորեն անվանել ենք Yerevan B (տե՛ս հավելվածում):

մեջ կարևոր նշանակություն ունեցան Կարմիր բլուրի (ուրարտական Թեյշեբաինի) 1939-41 և 1945-58 թվականների պեղումները¹⁵։ Նշենք, որ մինչ օրս հայտնի բիայնական հուշարձաններից ամենաշատ և ամենաբազմազան հիերոգլիֆակիր նյութը (ավելի քան 400 առարկա) տվել է Կարմիր բլուրը։

1950 թվականից սկսվում է Արին բերդի (բիայն. Էրեբունի) ուսումնասիրությունը կարմիրբլուրյան արշավախմբի կողմից, իսկ 1952-ից հնավայրում համակարգված պեղումներ է կատարում ՀԽՍՀ ԳԱ, Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի և Պուլևիցի անվան կիրառական արվեստների թանգարանի (Մոսկվա) միացյալ արշավախումբը¹⁶։ Մինչ այդ, 1951 թվականին Թալինի շրջանի Հակկո գյուղի մոտ բացված դամբարանից հայտնաբերվել էին հիերոգլիֆակիր երկու կնիքներ¹⁷։ Իսկ 1957 թ. Արին բերդից ոչ հեռու, Երևանի Նոր Արեշ թաղամասում բացվեց բիայնական դամբարանադաշտ¹⁸, որը մասնագետների կարծիքով եղել է Էրեբունիի գերեզմանատունը։

Վանի թագավորության՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող հուշարձանների ուսումնասիրությունն ավելի մեծ թափ ստացավ 1959 թվից, երբ ստեղծվեց ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը։ Գավառ (նախկին Կամո) քաղաքից գտնվեց ուշագրավ մի կնքադրոշմ¹⁹։ 1962-ից վերականգնվեցին և համակարգված բնույթ ստացան Արմավիրի (բիայն. Արգիշթիխինիլի) պեղումները, որոնց ընթացքում հայտնաբերվեցին մեծ թվով նշանակիր առարկաներ²⁰։

1970-ական թվականներից մինչ հիմա հայտնաբերվել և պեղվել են բազմաթիվ բիայնական հնավայրեր (Օշական²¹, Կարճաղբյուր²², Գեղ-

¹⁵ Պեղումները կատարվել են ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական բաժանմունքի (1944-ից՝ ՀԽՍՀ ԳԱ), Հնությունների պահպանության կոմիտեի և Էրմիտաժի արշավախմբի կողմից (ընդհանուր ղեկավար՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկի)։

¹⁶ Հիմնական արդյունքների ամփոփումը տես՝ *Пюотровский, 1944*, էջ 157-188; *КБ-1; КБ-2; КБ-3; Пюотровский, 1955*, էջ 42-43; *Мартirosян, 1961; Мартirosян, 1964*, էջ 251-269; *Дьяконов, 1963*, N 1-11; *КБ, 1970* և այլն։

¹⁷ Արին բերդից գտնված և հրատարակված հիերոգլիֆակիր առարկաների մասին տես՝ *Ходжаш, 1968; Демская, 1968; Իսրայելյան, 1971; Ходжаш, 1976; Эребуни, 1979; Ходжаш, 1981* և նրանցում հղված գրականությունը։

¹⁸ *КБ-2*, էջ 47, 53։

¹⁹ *Մարտիրոսյան, Մնացականյան, 1958*, էջ 63-84; *Barnett, 1963*, էջ 194-198։

²⁰ *Միրայելյան, 1968*, էջ 18-20, աղ. 14ա։ Ամրոց-հնավայրը ներկայումս տեղափոխվել է Վանի ծովափին։ Դա բիայնական «Խաղի աստծո քաղաքն» է։

²¹ *Արակելյան, 1969; Տիրացյան, 1972; 1973; 1974a; 1974b; Мартirosян, 1974; Тирациян, 1978; Տիրացյան, Կարապետյան, 1979; 1981; 1982; 1983; 1985; 1988; 1989; 1991; Мартirosян, 1981; Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986; Կարապետյան, Ենգիբարյան, 1996*։

²² *Есаян, Калантарян, 1988*, էջ 68-81։

հովիտ²³, Երևանի բիայնական դամբարան²⁴, Արագած²⁵, Նորատուս²⁶, Դովրի²⁷, Եղեգնաձոր²⁸, Սարուխան²⁹, Արտաշատ³⁰, Հոռոմ³¹ և այլն), որոնցից գտնվել են հիերոգլիֆակիր հուշարձաններ:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում (ներկայումս՝ Թուրքիայի արևելյան մասը) Թուրաք կալեից, Հայկաբերդից և Իգդիրից բացի կարևոր հիերոգլիֆակիր առարկաներ են հայտնաբերվել Կայալի դերեից (Ներքին խճճոր)³², Պատնոցից³³, Նորշուն-թեփեից, Տիգրանակերտի շրջանից³⁴ և այլ վայրերից:

²² Վարդենիսի շրջանի Կարճաղբյուր գյուղից գտնվել և Հ. Հ. Մնացականյանի կողմից 1971 թ. ՀՊՊԹ են հանձնվել մի շարք բիայնա-ուրարտական իրեր, որոնց մեջ կա մի նշանակալի կմբի (ՀՊՊԹ 2565-248):

²³ Փիլիպոսյան, *Խաչատրյան*, 1995, էջ 83, աղ. 11-3; Փիլիպոսյան, *Մկրտչյան*, 2001, էջ. 29-34, աղ. 30-4, 30-7:

²⁴ *Есаян, Биязов, Амаякян, Канемян*, 1991; *Մասյան*, *Բիլագով*, *Հմայակյան*, *Կանեցյան*, 1995:

²⁵ *Ավետիսյան*, 1987; 1989; 1992; 2001, էջ 74, աղ. XVII-23, XIX-18, XXI-15, XXIX-9, LXXVI-3 (նյութի չիրատարակված մասի սուրամտղորման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայկ Ավետիսյանին):

²⁶ *Ենգիբարյան*, 1991, էջ 66-69: Հուշարձանից գտնված հիերոգլիֆակիր նյութի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Նորա Ենգիբարյանին և Աշոտ Փիլիպոսյանին:

²⁷ *Հմայակյան*, 1991, 58-60: Հիերոգլիֆ նշաններ են հայտնաբերվել այս հնավայրի 19 առարկաների վրա, որոնց գծանկարների տրամադրման և հյուստարակման իրավունքի արտոնման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Սյուն Հմայակյանին:

²⁸ *Есаян, Хнукян*, 1990, էջ 41:

²⁹ Նյութը հրատարակված չէ: Գտնված է հիերոգլիֆակիր մի կմբի, որի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Ա. Փիլիպոսյանին և Ն. Ենգիբարյանին:

³⁰ *Մանուկյան*, 1981, էջ 25-26:

³¹ *Badaljan, Kohl, Kroll*, 1997, էջ 206-228:

³² *Burney*, 1966; *Մասյան*, *Արաջյան*, 1991:

³³ Մասնագիտական գրականությունից մեզ հայտնի է, որ այս հնավայրի խեցեղենի վրա կան տարողության հիերոգլիֆ նշաններ (*Klein*, 1974, էջ 93, ծնր.61), որոնց մասին եղած հրապարակումները չենք ունեցել ձեռքի տակ:

³⁴ Նորշուն-թեփեից գտնված հիերոգլիֆակիր խեցեղենի հրապարակումները ևս չենք ունեցել ձեռքի տակ: Այս հնավայրից գտնված հինգ բիայնական կմբներ վերցրել ենք *Seidl*, 1979(a) աշխատությունից: Տիգրանակերտի շրջանում համակարգված պեղումներ չեն կատարվել: Տեղի բնակիչների մոտ չափազանց տարածված է գանձադողություն ու արտասահմանյան զբոսաշրջիկներին հնագիտակսն իրերի վաճառքը: Այդ ճանապարհով պիտուրի մեր իտալերենակիցների կողմից ձեռք են բերվել և ՀՊՊԹ-ին նվիրաբերվել մի շարք բիայնական (այդ թվում հիերոգլիֆակիր) իջ չբ:

Ռ. Դ. ԲԱՐՆԵԹԻ ԿԱԶՄԱՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Budin(A)

- 1) (B) ←
 " (C) →
 " (D) →
 " (E) ↓

Royal Inscriptions

1	bronze
helmet and shields etc	KB II, fig 27-31	= KHC I	1000, 1000
1100, 1000
1200	pl. Argisti
S. of M.	Ե • Ո 9	
2	"	fig 32	"	1100, 1000
1200	pl. Argisti
S. of M.	Ե	
3	cup	fig 17	"	1000	pl. Argisti
S. of M.	"	
4	helmet	"	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	
5	shields	fig 30	"	1100, 1000
1200	pl. Argisti
S. of M.	"	
6	cups	fig 20	"	1100, 1000
1200	pl. Argisti
S. of M.	"	
7	cup	fig 18	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	
8	"	fig 28	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	
9	"	"	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	
10	"	fig 31	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	
11	helmet	"	"	1100	pl. Argisti
S. of M.	"	

1998 թվականին լույս տեսավ մեր «Վանի թագավորության (Բիայ-նիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը» աշխատանքը, որում ի մի էին բերված մինչ այդ լույս տեսած նյութերը:

Վերջին հինգ տարիների ընթացքում հրատարակվեցին Հոռոմից⁴⁰, Արագածից⁴¹, Գեղիովտից⁴², Այանիսից⁴³, Քուչակից⁴⁴ և Ծովակից⁴⁵ հայտնաբերված հիերոգլիֆակիր նյութերը (շնորհակալությամբ նշենք, որ առաջին երեք հնավայրերի նյութերը մինչև 1998 թ. մեզ տվածադրել էին հնագետներ Ռ. Բադալյանը, Հ. Ավետիսյանը և Ա. Փիլիպոսյանը): Մեհենագրեր կրող նոր նյութեր են հայտնաբերվել Էրեբունի վերջին տարիների պեղումներից, որոնք դեռևս չեն հրապարակվել⁴⁶:

Թվարկված հուշարձաններով և նշված գրականությամբ չի սահմանափակվում բիայնա-ուրարտական մեհենագրակիր հուշարձանների հնագիտական հայտնագործությունների պատմությունը: Գրականությունից մեզ հայտնի են մի շարք աշխատություններ վերջին տարիներին (հատկապես Արևմտյան Հայաստանից) գտնված նշանագրակիր հուշարձանների մասին, որոնք մեզ առայժմ ամսադեղի են մնացել: Գիտենք նաև, որ աշխարհի շատ թանգարաններում պահվում են դեռևս չհրապարակված բիայնական իրեր, որոնք մեծ հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության առումով: Կարծում ենք, որ մեր աշխատանքը խթան կդառնա նաև նոր նյութերի հրատարակման համար:

2. Գրային համակարգի ուսումնասիրության մասին: Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրությունը, ինչպես ասվեց, սկզբնավորվեց Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի հրապարակումներով, որն այն կարծիքին էր, թե տերության մեջ կիրառվել են սեպագրերը, իսկ հիերոգլիֆները գործածվել են բիայնական արքաների արևմտյան արշավանքների ժամանակ բերված ռազմագեղիների կողմից: Հետևելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտին՝ Լեոն, Ա. Բոուլին, Հ. Բոսերթը, Ա. Չիլինգիրոօղլուն բիայնական հիերոգլիֆներին վերագրել են խեթական ծագում⁴⁷, իսկ Թ.

⁴⁰ Badaljan, Kohl, Kroll, 1997, էջ 191-228.

⁴¹ Ավետիսյան, 2001, էջ. 74, աղ. XVII-23, XIX-18, XXI-15, XXIX-9, LXXVI-3.

⁴² Փիլիպոսյան, Սկրտչյան, 2001, էջ 29-34, աղ. 30-4, 30-7.

⁴³ Այանիս հնավայրից հայտնաբերված շուրջ 150 հիերոգլիֆակիր առարկաները տե՛ս Kozbe, Saglamtimur, 2001, էջ 115-153; Derin, Çilingiroğlu, 2001, էջ 163-165, նկ. 13 (59, 60); Salvini, 2001, էջ 279-319; Abay, 2001, էջ 321-353; Stone, Zimansky, 2001, էջ 359-361, 371.

⁴⁴ Yengibaryan, 2003, էջ 110-114, աղ. 1-6.

⁴⁵ Biscione, Hmayakyan, Parmegiani, Sayadyan, 2002, էջ 114-115, աղ. 13-8; Hmayakyan, 2002, էջ 291, 300, աղ. 3-1.

⁴⁶ Այդ մասին հաղորդումը տե՛ս Տիվ-Մարտիրոսով, 2002, էջ 54-57.

⁴⁷ Léo, 1915, էջ 335; Cowley, 1920, էջ 33; Bossert, 1942, էջ 92; Çilingiroğlu, 1997, էջ 152:

Բարթեն-Բրաունը դրանք համարում է Քնոսոսից (Կրետե կղզի) բերված և նմանեցնում կրետե-միքենյան գծային B գրին⁴⁸:

Դեռևս 1930-40-ական թթ. արևմտյան ծագման տեսակետին դեմ արտահայտվեցին մի շարք գիտնականներ: Ի. Ի. Մեշչանինովը ենթադրում էր, որ սեպագիրը եղել է միայն վերնախավի գիրը, իսկ հիերոգլիֆները գործածվել են ժողովրդի կողմից և ունեն տեղական ծագում⁴⁹: Քննելով Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի, Ի. Ի. Մեշչանինովի, Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանի հրատարակած⁵⁰ և Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեի հավաքած նյութերը՝ Խ. Սամվելյանը եկել է այն եզրահանգման, որ Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն է ունեցել բնիկ և ինքնուրույն հիերոգլիֆ գրություն⁵¹: Բ. Բ. Պիոտրովսկին ևս այն համարում է տեղական ծագում ունեցող և «մեղ տնտեսական ու պաշտամունքային կարիքների» համար գործածված⁵²:

Բիայնա-արարատյան մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես արդյունավետ եղավ մեր դարակետը: Առանձին հնավայրերի նյութերի հրապարակումից բացի արվեցին հիերոգլիֆների հավաքման և համակարգման փորձեր, որոնք նոր խթան հանդիսացան Վանի թագավորության մեհենագրության ուսումնասիրության համար: Նման առաջին փորձի հեղինակը Լ. Ա. Բարսեղյանն էր, որն ի մի բերելով Թուփրաք կալեի և Կարմիր բլուրի նյութերը (բացի տարողության չափերի և կնիքների վրայի նշաններից), հրատարակեց 97 նշան (61-ը՝ Թուփրաք կալեից, 36-ը՝ Կարմիր բլուրից)⁵³, նշելով, որ իր հավաքած հիերոգլիֆների թիվը հասնում է 150-ի⁵⁴: Երկրորդ փորձի հեղինակը Ռ. Դ. Բարսեթն էր, որը կատարել է ավելի մեծածավալ աշխատանք⁵⁵: Նա հավաքել է շուրջ երեք տասնյակ արձանագրություն, կազմել 102 հիերոգլիֆից բաղկացած նշանացանկ, որը, ըստ նշանների արտաքին տեսքի, գլիֆից բաղկացած նշանացանկ, որը, ըստ նշանների արտաքին տեսքի, ենթարկել է թեմատիկ բաժանման: Հեղինակն անդրադարձել է գրային համակարգը բնորոշող մի շարք հարցերի, որոնց մասին կխոսվի մեր հետագա շարադրանքի ընթացքում: Չնայած աշխատանքում տեղ գտած թերություններին (տե՛ս հաջորդ ենթաբաժնում), նյութի ոչ լիակատար լի-

⁴⁸ *Burton Brown, 1946*, էջ 92 (ըստ Լ. Բարսեղյանի՝ *Барсегян, 1967*, էջ 86):

⁴⁹ *Мещанинов, 1932*, էջ 55; *1933*, էջ 60-62:

⁵⁰ *Սմբատյան, 1910*, էջ 574-576:

⁵¹ *Սամվելյան, 1941*, էջ 183-190:

⁵² *Пиотровский, 1944*, էջ 285-286:

⁵³ *Барсегян, 1967*, էջ 86-87:

⁵⁴ «Գիտություն և տեխնիկա» ամսագրում լույս տեսած մի հոդվածում Լ. Ա. Բարսեղյանը հրատարակել է 134 նշաններից բաղկացած ցանկ (*Բարսեղյան, 1964*), սակայն, որոշ մեհենագրերի տարբերակները ներկայացված են իբրև առանձին նշաններ:

⁵⁵ *Barnett, 1974* (Ռ. Դ. Բարսեթի կազմած արձանագրությունների ժողովածուն և նշանացանկը տե՛ս մեր էջ 54-55 և 58):

Նեյտուն (ընդգրկված չեն մինչ այդ պեղված Արին բերդ, Արմավիր, Բաստամ և այլ հնավայրերի նյութերը, որոնք հրատարակվել էին 1974-ից առաջ) և այսօր արդեն հնացածությանը, Ռ. Դ. Բարնեթի աշխատանքը

Ռ. Դ. ԲԱՐՆԵԹԻ ՆՇԱՆԱՅՆԱԿԸ

Vegetable	Astral	Human	Animal	Objects	Uncertain
1 	7 	17 	13 	13 	78
2 	8 	18 	14 	14 	79
3 	9 	19 	15 	15 	80
4 	10 	20 	16 	16 	81
5 	11 	21 	17 	17 	82
6 	12 	22 	18 	18 	83
Numbers					
78 I 16	13 	23 	19 	19 	84
79 II 23	14 	24 	20 	20 	85
80 III 21, 2nd 13	15 	25 	21 	21 	86
81 III 23	16 	26 	22 	22 	87
82 	17 	27 	23 	23 	88
83 	18 	28 	24 	24 	89
84 	19 	29 	25 	25 	90
85 	20 	30 	26 	26 	91
86 	21 	31 	27 	27 	92
87 	22 	32 	28 	28 	93
88 	23 	33 	29 	29 	94
89 	24 	34 	30 	30 	95
90 	25 	35 	31 	31 	96
91 	26 	36 	32 	32 	97

տանքը բիսանա-ուրարտական մեհենագրության վերաբերյալ մինչև 1998 թ. եղած հրապարակումներից ամենամտքողջականն էր:

Մեհենագրերի ուսումնասիրության ասպարեզում ուշագրավ աշխատանք է կատարել Հ. Ա. Մարտիրոսյանը⁵⁶: Օգտվելով Լ. Ա. Բարսեղյանի կազմած նշանացանկից՝ նա համադրել է բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆները Հայաստանի ժայռապատկերներում հանդիպող նմանատեսք պատկերագրերի ու հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի հետ, ցույց տալով, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը կապող մի օղակ է այդ երկուսի միջև և որ ժայռագրերը, ուրարտական հիերոգլիֆներն ու միջնադարյան նշանագրերը հայաստանյան պատկերագրության ժառանգական զարգացման փուլերն են⁵⁷:

Մեր դարակեսում հայտնաբերված նյութերն ու կատարված ուսումնասիրությունները վերջնականապես հաստատեցին մինչ այդ արդեն հայտնված տեսակետը Վանի թագավորության մեհենագրության բնիկ հայաստանյան ծագման վերաբերյալ, ինչը ներկայումս ստացել է համընդհանուր ընդունելություն⁵⁸:

Բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան տեղ է գտել աշխարհի գրային համակարգերի պատմությանը նվիրված որոշ աշխատանքներում՝ որակվելով իբրև «նախապատմական Հայաստանի նկարային գիր»⁵⁹, «նախահայկական արձանագրություններ», «հայկական պատկերագրություն»⁶⁰ և այլն: Որպես օրինաչափություն, այս աշխատանքներում ընդգծվում է գրային համակարգի անբավարար ուսումնասիրվածությունը:

Վկայակոչված աշխատանքներից բացի գրի հետազոտության ուղղությամբ հիշատակելի են վերժանության և առանձին նշանների մեկնաբանման փորձերը, որոնց կանդրադառնանք «Վերժանության վիճակը» բաժնում:

3. Մեր կատարած աշխատանքը: Հաշվի առնելով Վանի թագավորության մեհենագրության մեծ կարևորությունը թե՛ Հայաստանի, թե՛ Առաջավոր Ասիայի պատմության ու մշակույթի և թե՛ աշխարհի գրային համակարգերի հետազոտության տեսանկյունից և, հակառակ դրան, վատ ուսումնասիրված լինելը, 1995թ. սկսեցինք հրատարակված արձանագրությունների հավաքումը՝ բնագրերի լիակատար ժողովածու կազմելու նպատակով: Նույն տարեվերջին աշխատանքը տվեց առաջին մեծ

⁵⁶ Մարտիրոսյան, 1973: 1978:

⁵⁷ Ուսումնասիրության ամփոփումն ու եզրահանգումները տես Մարտիրոսյան, 1973, էջ 68-70, աղ. XXIII (ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի կազմել ենք մեր աղ. I-ը):

⁵⁸ Տես օրինակ *Menukumastu*, 1960, էջ 33: *Ղասարյան 1960*, էջ 83: *Барсегян*,

1967, էջ 86-87: *Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 36 (նաև այս գլխի ծնթ. 37, 39, 40, 44, 47,

50-ում հղված գրականությունը) և այլն:

⁵⁹ *Friedrich*, 1966, էջ 64: *Փրսծքս, 1979*, էջ 85-86:

⁶⁰ *Gelb*, 1965, էջ 60 (նաև գրի ծագման աղյուսակը՝ էջ X-XI): *Гельб*, 1982, էջ 67

(աղյուսակը՝ էջ 355):

արդյունքը. ստացվեց վերծանության մի բանալի, որի շնորհիվ ընթերցվեցին երեք վանկագիր անուններ ու մեկնաբանվեցին մի շարք գաղափարագրեր (տե՛ս «Մեր վերծանությունը» բաժնի «Փուլ առաջին» մասը): 1996թ. սկսեցինք և 1997-ի սկզբին ավարտեցինք արձանագրությունների համահավաք ժողովածու կազմելու երկրորդ փուլը, որի ընթացքում ուսումնասիրեցինք Հայաստանի Հանրապետության մեծ թանգարաններում⁶¹ պահվող բիայնական հիերոգլիֆակիր իրերը, որոնց զգալի մասը (շուրջ 350 առարկա) առաջին անգամ հրատարակվեց մեր «Վանի թագավորության (Բիայնիի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը» (Երևան, 1998թ.) գրքի հավելվածում: Նույն ժամանակաընթացքում խնդրին վերաբերող մի շարք զեկուցումներով հանդես եկանք Երևանում և Մոսկվայում, հրատարակեցինք հոդվածներ⁶²: Կատարված աշխատանքի ամփոփման շնորհիվ 1997-ի զարմանը վերծանության ուղղությամբ ստացվեցին նոր արդյունքներ, որը մենք պայմանականորեն համարեցինք վերծանման երկրորդ փուլ: 1995-1998 թվականների մեր ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփվեցին 1998 թ. լույս տեսած մեր վերոհիշյալ գրքի էջերում:

Վերծանությունից և չիրատարակված նյութերի ուսումնասիրությունից բացի, թանգարանային աշխատանքը մեզ օգնեց ճշգրտելու նախկինում հայտնի մի շարք արձանագրություններ, որոնք

ա

բ

Նկ. 29

սխալ տեսքով էին մտել գիտական շրջանառության մեջ և պատճառ դարձել բյուրիմացությունների: Դրանց վրա այստեղ կանգ կառնենք ավելի հանգամանորեն:

Առաջին բնագիրը, որ կարիք ունի հիմնովին ճշգրտման, Կարմիր բլուրի՝ քայքայված կողերով բրոնզե թասի հատակին արված յոթանիշ արձանագրությունն է (նկ. 29), որը ժամանակին Բ. Բ. Պիտտորովսկու կողմից հրատարակվել է գլխավայր⁶³ և այդպես էլ մտել գիտական շրջա-

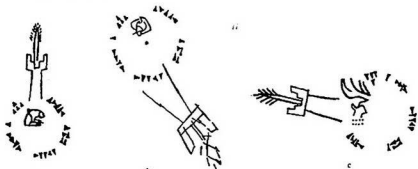
⁶¹ Մեր կողմից ուսումնասիրվել են Հայաստանի պատմության պետական (Երևան), Հայաստանի ազգագրության պետական (Սարդարապատ), Երևանի հիմնադրման «Էրեբունի» թանգարանների բիայնա-ուրարտական նյութերը: Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի հնագիտական իրերի կատալոգը երեք գրքով հրատարակվել է Ս. Ա. Եսայանի կողմից (Երևան I, 1964; Երևան II, 1967; Երևան III, 1972):

⁶² 1996-1997 թթ. կարդացել ենք յոթ զեկուցում, հրատարակել հինգ հոդված ու զեկուցման թեզիս (Մովսիսյան, 1996a; 1996b; 1996c; 1996d, 1997):

⁶³ КБ-3, էջ 10, նկ. 3a:

նառության մեջ: Այս տեսքով արձանագրությունը փորձել է վերծանել Լ. Ա. Բարսեղյանը⁶⁴, իսկ Ռ. Դ. Բարենթի ժողովածուում (թիվ 21) բացի այս նախնական սխււյից արվել է մեկ ուրիշը. բնագրին կցվել են երկու եռանիշ արձանագրություններ, որոնք կապ չունեն միմյանց հետ⁶⁵: Թասի պատկերաված մասի ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն տվեց պարզելու արձանագրության ճիշտ դիրքը (նկ. 29b), որով ճանաչվեցին բոլոր նշանները՝ համադրվելով նաև այլ բնագրերի հիերոգլիֆների հետ⁶⁶:

Կարմիր բլուրի սեպագիր և հիերոգլիֆ նշաններ կրող բրոնզե թասերի մեծ մասի վրա հանդիպում են առյուծի գլխի և աշտարակատեսք պատկերանշանները: Դրանց ուշադիր զննումը ցույց է տալիս, որ առյուծի գլուխը միշտ պատկերվել է սեպագիր արձանագրության սկզբնա-

Նկ. 30

մասում, իսկ աշտարակատեսք նշանը՝ ուր պատահի, երբեմն նույնիսկ հակառակ դիրքով. ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս ավելացվել է հետո (նկ. 30): Սա նկատվել է մեզանից առաջ, բայց համապատասխան ուղղումների խնդիր չի դրվել: Դա նշանակում է, որ չի կարելի առյուծի գլուխը աշտարակատեսք նշանի հետ դիտել որպես մեկ արձանագրություն և

⁶⁴ Барсегян, 1961, էջ 238-245:

⁶⁵ КБ-3, էջ 10-ի նկ. 3-ում տրված են նշված երեք արձանագրությունների գծանկարները՝ առանձնացված ա, б, в կետերով: Երեք բնագրերը սխալմամբ միացվել են իրար՝ նկարի տակ տրված բացատրագիրն ամոտեսելով:

⁶⁶ Արձանագրության վերին նշանը փայլատակող միգակլի գծապատկեր է, հիշեցնում է բրոնզե թասերի վրա հաճախ հանդիպող կցագրի վերին բաղադրիչը և շեցնում է բրոնզե թասերի վրա հաճախ հանդիպող կցագրի վերին բաղադրիչի կարող է կապվել միգակլը խալդի աստծու խորհրդանշան համարող տեսակետի վրա (Riemschneider, 1966, էջ 46-ից; Кальмeyer, 1983, էջ 179-189): Այս նշանի հետ (1984, հավելված, թիվ 141 նշանը; Աբրահամյան, 1959, էջ 169): Մյուս մեհենագրերը հանդիպում են այլ առարկաների վրա ևս:

այն համադրելով սեպագիր գրությունների հետ՝ եզրակացնել, որ քիայնական սեպագրերն ու մեհենագրերը չեն հանդիպում երկլեզու արձանագրություններում՝ թարգմանելով միմյանց: Բացի այդ, քանի որ աշտարակատեսք նշանով չի որոշվում արձանագրության դիրքը, մեզ թվում է, որ պետք է ուղղել թասերից մեկի հիերոգլիֆ գրության դիրքը (նկ. 2b)՝ այն ընթերցելով վերից վար: Նման ենթադրության համար ունենք երկու պատճառ. մեր առաջարկած դիրքում է, որ հիերոգլիֆները դասավորված են սեպագիր արձանագրության սկզբնամասում, և այդ դիրքով մեհենագիր արձանագրության կենտրոնական նշանը՝ ցլի գլուխը, ստանում է իր ճիշտ տեսքը: Ի դեպ, ինճսուն աստիճանի թերությանը հրատարակվելով՝ ցլի գլուխը չի ընկալվել որպես այդպիսին, և Ռ. Դ. Բարմեթի նշանացանկում (թիվ 49) արձանագրությունն առանց ութ կետերի ներկայացվել է իբրև մեկ նշան. որը ևս պետք է ուղղել:

Եվ վերջին նկատողություն-ուղղումը, որ պետք է անել՝ կապված բրոնզե թասերի հետ, վերաբերում է Ռուսայի անունը կրող թասերին: Զննությունը ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի թասերին պատկերվածը ոչ թե առյուծի, այլ ձիու գլխի պատկեր է (համեմատությունը տե՛ս նկ. 31) և, բացի այդ, եթե առյուծի գլուխը սովորաբար հանդիպում է սեպագիր արձանագրության սկզբում՝ սեպանշաններով կազմված շրջանի եզրային մասում, ապա ձիու գլուխը պատկերվում է սեպագիր շրջանակի կենտրոնում: Այս ուղղումը, ինչպես կտեսնենք, կարևոր նշանակություն ունի մեհենագրության ուսումնասիրության և, մասնավորապես, վերծանության գործում:

Շճգրտման ենթակա արձանագրությունների մյուս խումբը հանդիպում է կնիքների վրա: Կարմիր բլուրից հայտնաբերված քառակող կնիքի հատակին (նկ. 32) փորագրված են երեք նշաններ, որոնք Բ. Բ. Պիտտրովսկու հրատարակության մեջ⁶⁷ արտանկարված են կնիքից, ոչ թե վերջինիս դրոշմից, և արդյունքում նշանները գիտական շրջանառության մեջ են մտել հայելային արտապատկերմամբ: Կարմիր բլուրի կնիքների մեջ մեծ թիվ են կազմում այնպիսիք, որոնց նշաններն ու պատկերները հրատարակվել են թերի: Որպեսզի դրանք մեկ առ մեկ այստեղ չփարկենք, մեր ժողովածուի բացատրագրերում, հիշատակելով նախկին հրատարակությունը, փակագծում նշել ենք, թե դրանում ինչ թերություն է առկա:

Կրկին անդրադառնալով Ռ. Դ. Բարմեթի ժողովածուին՝ նշենք, որ արդեն հիշվածներից բացի թերի են հրատարակված նաև 9, 18, 26 և 27 համարները կրող արձանագրությունները, վիճելի են տեքստերից մի քա-

Նկ. 31

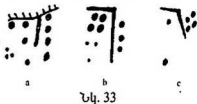

Նկ. 32

⁶⁷ Пуотровский 1962, էջ 106, նկ 78; Piotrovskii, 1967, էջ 73, նկ. 53: КБ-3, էջ 56-ում երեք նշաններից երկուսը նշված չեն:

Միսի համար նրա առաջարկած նշանների դասավորության ուղղությունները, որոնց կանոնադառնա՞նք գրության ուղղության հարցը քննելիս:

Կարմիր բլուրի կարասների տարողության նշաններն ուսումնասիրելիս՝ նկատեցինք, որ ակարկի և տերուսի չափերի մեծ կետերով արված նշանների կողքին կան ավելի փոքր կետեր (նկ. 33), որոնք, ըստ դասավորության, պետք է ցույց

Նկ. 33

տալին տերուսից ավելի փոքր չափման միավոր: Այս առումով ուշագրավ է Ալթին թեփե հնավայրից (Երզնկայի մոտ) գտնված կարասների վրա բիայնական տարողության չափերի նշումը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով՝ ահարկու (ակարկի), տուրուզա (տերուսի) և արուզա⁶⁸: Մինչ օրս համարվել է, որ Կարմիր բլուրի կարասների վրա առկա են միայն ակարկի և տերուսի չափերի նշումները, մինչդեռ այստեղ ունենք նաև երրորդ՝ ավելի փոքր միավորը: Ի դեպ, չի բացառվում, որ այս նշումներում ակարկիից և տերուսիից հետո մեկուսի փորագրված կետերը, որոնց Բ. Բ. Պիոտրովսկին ենթադրաբար վերագրում է «0,5 (տերուսի)» իմաստը⁶⁹, նշանակեն «1 արուզա» (նկ. 33c):

Մեր աշխատանքի համառոտակի ներկայացումն ավարտելուց առաջ նշենք, որ այս գրքում ընդգրկված են 1995-1998 թթ. մեր կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները:

ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ինչպես արդեն նշվել է, որևէ անհայտ լեզվի ու նրա գրային համակարգի ուսումնասիրությունն սկսելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ է պարզել այդ համակարգը բնութագրող մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում տվյալ գրի ու լեզվի վերծանության համար:

Վանի թագավորության մեհենագրային համակարգի ուսումնասիրության առաջին այս փուլը կատարված է խիստ անբավարար: Այդ ուղղությամբ արված ամենամաքողական աշխատանքը Ռ. Դ. Բարենթի վերոհիշյալ հոդվածն է, որում հեղինակը, ինչպես ասվեց, անդրադարձել է գրության ուղղության, նշանների ոճական տեսակի, մեկ օժանդակ նշանի ու գաղափարագիր-որոշարկիչների կիրառության, գրի ծագման խնդիրներին և ըստ նշանների արտաքին տեսքի՝ դրանք բաժանել ութ խմբի: 1974 թ. հրատարակված այս աշխատանքը, ինչ խոսք, այսօր կա-

⁶⁸ Laroche, 1971, էջ 55-61, աղ. I-IV; Klein, 1974, էջ 77-94:

⁶⁹ KB-2, էջ 66:

րիք ունի մեծ լրացումների ու բազմաթիվ ճշգրտումների, որոնցից մի քանիսի մասին արդեն նշվել է նախորդ բաժնում:

Ստորև, մեր այսօրվա ունեցած նյութի սահմաններում հնարավորին չափ մանրամասնորեն, կներկայացնենք բիայնա-ուրարտա-արարտայան մեհենագրության ընդհանուր բնութագիրը:

1. Գրի և նրանով արձանագրված լեզվի ծանոթության աստիճանը: Նախքան 1995 թ. բիայնական հիերոգլիֆներով որևէ բնագիր (եթե հաշվի չառնենք տարողության պարզ նշումները և առանձին նշանների վերաբերյալ արված դիտողությունները) չի ընթերցվել: Այս գրային համակարգը հատուկ է միայն Վանի թագավորությանը և նրա ազդեցության սահմաններից դուրս որևէ տեղ առայժմ վկայված չէ:

Մինչև վերծանության առաջին արդյունքների ստացվելը միանգամայն անհայտ էր նաև մեհենագրության լեզուն: Այդ լեզվի համար հնարավոր է երկու թեկնածություն: Առաջինը՝ բիայնական սեպագիր արձանագրությունների լեզուն, երկրորդը՝ Վանի թագավորությունում առավել տարածված լեզուներից մեկը: Այս առթիվ նկատենք, որ ուրարտերենի բառապաշարի աղբատիկությունը (շուրջ 400 բառ ավելի քան 600 արձանագրության մեջ), քերականական միևնույն կառուցվածքը, տեքստերի կադապարային լինելը, շուրջ երեք դար գործածվելով՝ փոփոխություն չկրելը, գրական ստեղծագործությունների (հիմներ, աղոթքներ, ողբեր, սիրային ու վիպական երգեր և այլ ժանրերի գործեր) բացակայությունը տպավորություն են ստեղծում, որ այդ լեզուն՝ իր գրային համակարգով, գործածվել է արքունի պաշտոնական գրագրության նեղ սահմաններում և չի եղել ժողովրդախոսակցական ու հասարակության լայն խավերի կողմից կիրառելի⁷⁰: Տրամաբանական այս դիտարկումներից բացի կան այլ փաստեր ևս, որոնք ցույց են տալիս, որ բիայնական սեպագրերի լեզուն (իր գրային համակարգով) չի եղել Վանի թագավորության ստեղծողների մայրենին: Մասնավորապես, հատուկ ուշադրության է արժանի Ի. Մ. Դյակոնովի ուսումնասիրությունը, որով հեղինակը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ բիայնական սեպագրությունը պետք է ստեղծված լինի դեռևս Զ.ա. XIV-XIII դարերում՝ ծագելով Միտանիի ու Խեթական տեղության գրչության դարոցներից, և հնարավոր համարում, որ «պեղումները մեզ դեռ կբերեն մ.թ.ա. XIII-X դդ. ուրարտա-խուռիական սեպագիր վավերագրեր»⁷¹: Եթե «բիայներենը» («ուրարտերենը») իր սեպագիր համակարգով լինել Վանի արքաների մայրենին՝ ունենալով շուրջ 500-ամյա գրային ավանդույթ, միանգամայն անհասկանալի է, թե արձանագրություններ կանգնեցրած առաջին արքան՝ Սարգուրի Ա-ն, ինչո՞ւ էր իր մայրենին թողա՞ծ՝ օգտագործում բշմամի երկրի լեզուն՝ վերջինիս սեպագիր համակարգով: Նշանակում է՝ չկար բիայնական արքա-

⁷⁰ Հմմտ. *Կառվալյան, 1986*, էջ 279-280; *Хачатрян, 1991*, էջ 36-56:

⁷¹ *Дьяконов, 1963*, էջ 18-20:

ների մայրենի լեզվին հարմարեցված սեպագիր համակարգ, իսկ Սարդուրիի հաջորդ Իշպուխին, ելնելով Ասորեստանի հետ խորացող հակադրությունից, որդեգրեց խեթա-միտանիական գրչության դպրոցներից մեկի ավանդույթները:

Այլ է խնդիրը Վանի թագավորության մեհենագրության պարագայում, որն, ի տարբերություն սեպագիր համակարգերի, ուներ բնիկ հայաստանյան ծագում և նրանով կարող էր հաղորդվել երկրի հիմնական խոսակցական լեզուն (կամ լեզուներից մեկը):

Բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության առաջին արդյունքները բույլ են տալիս որոշ պարզեցում մտցնելու լեզվի խնդրում, ինչին կանոդադառնանք այդ արդյունքները ներկայացնելուց հետո:

2. Արձանագրությունների ժամանակագրությունն ու տարածումը:
Ռ. Դ. Բարները, իր ուսումնասիրության մեջ վկայակոչելով Ռ.Մերիավի կողմից հիերոգլիֆակիր գահի թվագրումը Մեմուա արքայի ժամանակաշրջանով (Ք.ա. մոտ 810-786 թթ.), նշում է, որ չկան ավելի վաղ թվագրվող արձանագրություններ: Այնուհետև նա մեծ վերապահությամբ առաջ է քաշում մի տեսակետ, համաձայն որի՝ ուրարտական մեհենագրության ծագումը կարելի է հետ տանել մինչև Ք.ա. XIV դար⁷²:

Ռ. Դ. Բարների կողմից հրատարակված Բուդինի թիթեղի արձանագրության մեր վերծանությամբ ընթերցվեցին երկու արքայանուններ, ինչից պարզ դարձավ, որ այն վերաբերում է Իշպուխի արքայի գահակալության (Ք.ա. 825-810 թթ.) սկզբնական շրջանին, երբ Մեմուան դեռևս մանկահասակ արքայազն էր (տե՛ս «Մեր վերծանությունը» բաժնում): Այսինքն՝ բիայնա-արարատյան մեհենագրությունը արդեն կայացած գրային համակարգ էր առնվազն Իշպուխիի օրոք:

Մեհենագրերը կիրառվել են մինչև Վանի թագավորության անկումը, ինչը փաստվում է Ք.ա. VII դարավերջով և VI դարի սկզբով թվագրվող ուրարտական իրերի վրա հիերոգլիֆների առկայությամբ⁷³: Այսպիսով տեսնում ենք, որ բիայնական մեհենագրությունը կիրառվել է Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդից մինչև Ք.ա. VI դարի սկիզբը:

«Հնագիտական հայտնագործություններ» բաժնում ժամանակագրական կարգով համառոտակի ներկայացվեցին այն հնավայրերը, որոնցից գտնվել են գրակիր աուրկաներ: Տեղադրելով դրանք քարտեզին (էջ 50)՝ տեսնում ենք, որ մեհենագրության տարածման սահմանը հյուսիսում հասել է մինչև Շիրակ և Սևանա լճի ավազան, հարավում ընդգրկել է Ուրմիո լճի ավազանը՝ ներառյալ Վանի թագավորության ազդեցության տակ գտնված և որոշ ժամանակ նրա մասը կազմած Մանա երկիրը (Ջիվին): Արևմուտքում այդ սահմանը հասել է մինչև Նորշուն-թեփե և Տիգ-

⁷² Barnett, 1974, էջ 51-52:

⁷³ Այդպիսի թվագրում ունեն, օրինակ, Օշականի ուշբիայնական շրջանի նյութերը (Есаян, Колантарян, 1988, էջ 68-81):

րանակերտ: Ավելի արևմուտք՝ Եփրատի հովտում, գործածվել են խեթա-լուվիական հիերոգլիֆները, որոնք այդ տարածքում հայտնի էին դեռևս Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին⁷⁴: Չափազանց ուշագրավ են Երզնկայի մոտ գտնվող Ալթին թեփե հնավայրից (Պատմական Հայաստանի Չոմես ամրոցը) հայտնաբերված իրերը, որոնց վրա խեթա-լուվիական հիերոգլիֆներով գրված են բիայնական չափի միավորների անվանումները⁷⁵: Դա յուրօրինակ սահմանային խառնարան էր երկու գրավոր մշակույթների տարածման շրջանում:

3. Գրակիր հուշարձանների բնութագիրը: Գրային համակարգի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է ունենալ հնարավորին չափ մանրամասն տեղեկություն մշանակիր իրերի և արձանագրությունների բնույթի, մշանակության, կիրառման, ինչպես նաև արձանագրությունների կատարման տեխնիկայի վերաբերյալ:

Հարկ է մշե, որ մշանագրված առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին (արքայական իշխանությանը, հոգևոր աշխարհին, ռազմական գործին, տնտեսությանը, մշակույթին ու կենցաղին): Ներկայացնենք մշանագրված առարկաների հիմնական խմբերը՝ իրենց առանձնահատկություններով:

Նկ. 34

ա) **Կնիքներ:** Նշանագրված կնիքները վերաբերում են հիմնականում արքայական և հոգևոր իշխանությունների ոլորտներին: Նշանագրության տեսակետից դրանք բաժանվում են երկու հիմնական խմբի⁷⁶: Առաջինն այն խմբի կնիքներն են, որոնց վրա (հիմնականում՝ հատակին) փորագրված են առանձին պատկերներ (կենդանիներ, գրիֆոններ և այլն). վերջիններս, թերևս, կատարել են խորհրդանշելի (սիմվոլների) դեր: Երկրորդ խմբում համդես են գալիս հիերոգլիֆներ, որոնք հիմնականում ծառայում են իբրև որոշարկիչ-ցուցիչներ՝ ուղեկցելով դիցա-

⁷⁴ Bossert, 1942, էջ 67-70, 181-190, նկ. 763-795; Güterbock, 1973, էջ 135-147, աղ. 3-5; Meriggi, 1975 (a) և 1975 (b), NN 97-119, 124-131; Hawkins, 2000, էջ 282-329, 334-360:

⁷⁵ Laroche, 1971, էջ 55-61, աղ. I-IV; Klein, 1974, էջ 77-94:

⁷⁶ Մենք այստեղ չենք անդրադառնա բիայնական կնիքների բնութագրական այլ հատկանիշներին, որոնք վերաբերում են կնքագործության բնագավառին և գրեթե ոչինչ չեն տալիս մեր խնդիրների լուծմանը:

բանական էակներին կամ մամաբնույթ պատկերներին ու տեսա-
րաններին (նկ. 34): Երկրորդ խմբի կնիքների վրա (նկ. 35) մեհենագրերը
որոշակի դասավորությամբ ներկայացնում են ինչ-որ տեքստ (մեծ մա-
սամբ, հավանաբար, հատուկ ամուսններ): Այս խմբերն իրենց հերթին կա-
րելի է բաժանել եմբախմբերի, սակայն, քանի որ այն որևէ էական նշա-
նակություն չի ունենա վերծանության գործում, չենք անդրադառնա
դրանց: Կնիքների պատրաստման համար որպես նյութ են ծառայում
զանազան տեսակի քարերը (այդ թվում՝ լեռնային ապարները), կավը և
կավանման խառնուրդները, մետաղներից՝ հիմնականում բրոնզը: Որ-
պես օրինակափություն, նշանները կնիքների վրա փորագրված են այն-
պես, որ կնքելուց հետո
կնքված իրի վրա երևում
են դուրս եկած ռելիեֆա-
յին մակերեսով: Նշաննե-
րը հանդիպում են կնիքնե-
րի և՛ կողային մակերևույ-
թին, և՛ հատակին:

64.35

Մեծ թիվ են կազմում այն կնիքները, որոնք չեն հասել մեզ, սակայն պահպանվել են դրանց դրոշմները: Կնիքներ և կնքադրոշմներ են հայտնաբերվել գրեթե բոլոր մեծ հնավայրերից:

Վայրերից:
Կարմիր բլուրի պեղումներից, ի թիվս այլոց, գտնվել է հանքածյու-
թից (բիտում) պատրաստված մի կնքադրոշմ, որի ներքին մակերեսը և
նրանում պահպանված թելի հետքերը ցույց են տալիս, որ այն դրված է
եղել փաթեթի ձև ստացած փափուկ գրանյութի վրա: Բ. Բ. Պիոտ-
նովսկին այն համարում է պապիրուսե փաթեթ և գտնում, որ Թեյշեբաի-
րովսկին այն համարում է պապիրուսե փաթեթների արխիվ, իսկ
նիում գոյություն է ունեցել նաև պապիրուսների փաթեթների արխիվ, իսկ
պապիրուսներին, հնարավոր է, որ գրած լինեին արամեերեն⁷⁷: Ընդունե-
լով հեղինակի եզրահանգումը այլ (սեպագրից տարբեր) գրով արխիվի
գոյության խնդրում, մենք վերապահությամբ ենք մոտենում գրի և գրա-
նյութի հարցերին: Բանն այն է, որ Հայկական լեռնաշխարհում չկար
պապիրուսի հումք և իբրև փափուկ գրանյութ պետք է ծառայեր մի այլ
պապիրուսի հումք և իբրև փափուկ գրանյութ պետք է արամեա-
կան գրին, ապա հիմքեր չկան բիայնական դարաշրջանում Հայաստա-
նում ենթադրելու այդ գրի գործածությունը: Փոխարենը Վանի թագավո-
րությունում սեպագրին զուգահեռ կիրառվում են մեհենագրերը: Նման

⁷⁷ КБ-1, т. 9 76-77:

իրավիճակ է մաս Խեթական տեքստային մեջ, ուր մեհենագրերն օգտագործվում էին հիմնականում կոթողային (մոնոմենտալ), իսկ սեպագիրը՝ առօրյա գրառումներում: Բիայնական պետության մեջ, ընդհակառակն, սեպագիրն է համոզեց գալիս կոթողային արձանագրություններում, և կարելի է ենթադրել, որ մեհենագիրն առավելապես գործածվել է առօրյա գրագրության մեջ, որի համար պահանջվել է փափուկ գրանյութ: Վերջինս կարող էր երկարադիմացկուն շինել, որով էլ պայմանավորված է մինչ օրս փաթեթային արխիվների պահպանված շինելը (ինչպես որ չի պահպանվել Կարմիր բլուրի կնքադրոշմը կրած փաթեթը):

բ) *Մետաղյա թասեր և սափորներ*: Ուրարտական մետաղյա հիերոգլիֆակիր իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում թասերը: Դրանք բաժանվում են երկու խմբի. առաջիններն ունեն զուգահեռ սեպագիր գրություններ, իսկ երկրորդ խմբի թասերի վրա առկա են միայն մեհենագրեր: Առաջին խումբն իր հերթին բաժանվել է երեք ենթախմբի.

- միայն առյուծի գլխի պատկերով ու սեպագրով թասեր⁷⁸;
- առյուծի գլխի հետ համոզեց է գալիս աշտարակատեսք նշանով կազմված կցագիրը⁷⁹ (տե՛ս «Կցագրում» ենթաբաժնում);
- այլ նշաններով թասեր⁸⁰:

Երկրորդ խումբն իր հերթին ենթակա է մնան բաժանման՝ մեկ⁸¹ և մի քանի նշաններով թասերի⁸²:

Մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր բոլոր թասերը պատրաստված են բրոնզից: Հիերոգլիֆներն արված են դրվագման եղանակով: Նշանի գծագիրը թասի վրա մախ խազվել է ինչ-որ սուր գործիքով, ապա կատարվել է դրվագում (դա ակնհայտ է այն թասերից, որոնց վրա կցագիր նշանը մնացել է անավարտ՝ միայն խազված կամ կես-դրվագված, կես-խազված):

Թասերից բացի մետաղյա ամանեղենի մեջ հատուկ ուշադրության է արժանի արծաթյա մի սափոր, որի վզին փորագրված է եռանիշ հիերոգլիֆ արձանագրություն⁸³: Ի դեպ, նույն նշանախումբը (երկրորդ նշանի հայելային շրջմամբ) պատկերված է բրոնզե թասերից մեկի վրա⁸⁴:

⁷⁸ Նման թասեր են հայտնի միայն Ինուշալուայի և Սարգուրիի անուններով (*Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 142, N 45; *KB-2*, էջ 56-57; *ՀՊՊԹ* 2010-32/40):

⁷⁹ Նման գրությամբ թասեր մինչ օրս գտնվել են Կարմիր բլուրից (*KB-2*, էջ 56-61: կան բազմաթիվ չիրատարակվածներ, տե՛ս մեր դիվանում) և մեկ օրինակ՝ քայքայված վիճակով՝ Գավառ (Կամո) քաղաքից (*Գայսերյան*, 1984, էջ 101-102):

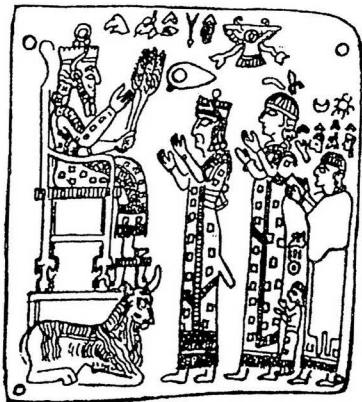
⁸⁰ *KB-2*, էջ 55-57, 61:

⁸¹ *Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 189; *Urartu, Jerusalem*, 1991, էջ 201: *Есаян, Хнхукян*, 1990, էջ 37; ադ. II-7:

⁸² *Wartke*, 1990, էջ 71-74; *KB-3*, էջ 10, նկ. 3a և 6 (նկ. 3a-ն տպագրված է գլխիվայր): *ՀՊՊԹ* 2010-55: *Barnett*, 1974, ադ. XIII:

⁸³ *KB-3*, էջ 10, նկ. 3b; *Piotrovsky*, 1969, նկ. 71-73:

⁸⁴ *KB-3*, էջ 10, նկ. 3a:

Նկ. 36

գ) *Արժանիկներ*: Բիայնական արվեստի ուսումնասիրության առումով ուշագրավ այս խումբը կազմված է դիցաբանական էակների, մարդատեսք և կենդանատեսք արժանիկներից, որոնք ունեցել են զանազան կիրառություն (կուռքեր, գահերի, պաշտամունքային ամանների, զարդերի մասեր և այլն): Հիերոգլիֆիկայի տեսանկյունից հուշարժանների այս ընտանիքը բաժանվում է երեք խմբի: Առաջին խմբի արժանիկների վրա հանդիպում են մեկ կամ երկու մշաններ՝ նրանց աստվածայնությունը կամ գործառույթը (ֆունկցիան) ցույց տվող⁸⁵: Երկրորդ խմբի արժանիկների վրա հանդիպում են բազմանիշ գրություններ⁸⁶, որոնցից ոչ

⁸⁵ *Пуомровскуй, 1962*, էջ 82; *Piotrovsky, 1967*, էջ 51, նկ. 33, աղ. 12: Որոշ արժանների կրծքին մավակի կամ պատկած կիսալուսնի պատկերը, մեր կարծիքով, ոչ թե լանջապան է կամ որևէ տեսակի կրծքազարդ, այլ՝ «աստված» գաղափարանշանը (տես «Ալեքսանդրյան վիճակը» ենթաբաժնում):

⁸⁶ *Barnett, 1950*, էջ 6-7, աղ. VII; *Пуомровскуй, 1939*, էջ 51-52, աղ. IV-V:

մեկը դեռևս չի ընթերցվել: Երրորդ խումբը ներկայացված է արձանիկներով, որոնք կրում են և՛ սիմվոլիկ մեմանշան, և՛ բազմամիշ գրություն⁸⁷:

Արձանիկները պատրաստված են զանազան նյութերից՝ ոսկի, արծաթ, բրոնզ, քար և այլն: Նշանները բոլոր դեպքերում փորագրված են:

դ) *Պաշտամունքային տեսարաններով քիթղներ*: Վանի թագավորության հոգևոր ու նյութական մշակույթի ուսումնասիրության կարևոր աղբյուրներ են կրոնա-պաշտամունքային տեսարաններ ունեցող բրոնզե քիթղները: Մեզ հայտնի քիթղներից երկուսն են կրում մեհենագրեր⁸⁸, և հենց դրանք էլ (ճկ. 36 և 37) հիմք դարձան բիայնական հիերոգլիֆիկայի վերծանության առաջին բանալին գտնելու համար:

ե) *Մեղալիոններ*:

Մեզ հասած մեղալիոնների վրա պահպանվել են սիմվոլիկ նշաններ, որոնք ուղեկցում են հիմնականում պաշտամունքային բնույթի տեսարաններին: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Կարմիր բլուրից գտնված երկու արծաթե մեղալիոնների վրա աստծո գլուխը փորագրված է արծաթի վրա զոդված ոսկյա շրջանակի վրա⁸⁹: Արդյո՞ք այստեղ մենք գործ չունենք լուսապսակի պատկերման հնագույն դեպքերի հետ:

զ) *Ռազմական հանդերձանքի մասեր*: Այսօրվա մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր ռազմական հանդերձանքի մասերը,

Նկ. 37

առանց բացառության, պատրաստված են բրոնզից: Այս հուշարձանախումբը ներկայացված է սաղավարտներով, զրահաբաճկոնի մասերով, գոտիներով և ձիու սպառազինության մասերով: Նշված իրերը սովորա-

⁸⁷ *Пуотровский, 1939*, էջ 50-51, աղ. II-III:

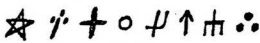
⁸⁸ *Barnett, 1974*, էջ 43-46, աղ. XI; *Tašyurek, 1975*, էջ 154-155, աղ. XXXVI-a:

⁸⁹ *КБ-2*, էջ 11, 18; *КБ, 1970*, № 85, 86; լուսանկարները՝ *Piotrovsky, 1969*, № 122, 123:

բար կրում են մեմանշաններ՝ հիմնականում կրոնա-ռազմական խմաստավորում ունեցող (առյուծի, ցլի, արծվի զլուխներ և այլն): Նշանները, հիմնականում, փորագրված են:

ե) *խեցեղեն ամաններ*: Այս ընդհանրական անվան տակ մենք միավորել ենք խեցեղեն զանազան տեսակի անոթների խմբեր՝ կարասներ, սավորներ, քրեղաններ, թասեր և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը, ելնելով մի շարք առանձնահատկություններից, կարելի է բաժանել մի քանի ենթախմբի: Դա, սակայն, դուրս է մեր ուսումնասիրության առաջադրած խնդիրների շրջանակից (վերաբերում է խեցեղործությանը): Կենցաղային նշանակության իրերի այս մեծ խմբի համար բնորոշ է հիերոգլիֆ նշանների կիրառման չորս հիմնական դրսևորում.

1. որպես վարպետի նշան՝ ցույց տալու աշխատանքի հեղինակին (նկ. 38),

Նկ. 38

2. իբրև դաջվածք՝ վարպետի կողմից նախապես նշելու իրի նպատակը, պատկանելիությունը այս կամ այն շինությանը (նկ. 39),

3. տարողության չափի նշան միջոց,

4. առայժմ անհայտ նշանակությամբ կիրառման դեպքեր:

Փոքրածավալ անոթների վրա վապետների նշանները սովորաբար դրվել են իրանի ներքին մասում կամ հատակի վրա՝ մինչև թրծվելը: Մեծ ծավալ ունեցող կարասների վրա նշանները (թե՛ վարպետի և թե՛ այլ) արվել են իրանի վերին մասում կամ վզի ու շուրթի վրա:

Նկ. 39

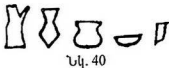
Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գինու պահեստներում կարասները կիսով չափ թաղվում էին հողում և երևում էին միայն վերին մասերը:

Կարասների վրա դաջվածքներ չեն հանդիպում թերևս այն պատճառով, որ դրանց կիրառումը միանգամայն պարզ էր: Միջին և փոքր չափի անոթների դաջերը (բոլորն էլ՝ արված մինչև թրծումը), մեր կարծիքով, ցույց են տվել դրանց նպատակադրումը: Չի բացառվում, որ դաջվելուց հետո այդ իրերը (հատկապես հոգևոր նպատակների ծառայելու կոչվածները) անցած լինեն սրբազորման հատուկ ծեսերով:

Կարասների և սավորների վրա տարողության չափի նշումները արված են կետային թվանշանների և չափման միավոր-նշանների միջոցով: Վերջիններիս մեջ հաճախ են հանդիպում տիկի, սավորի, թասանման և այլ գծապատկերներով նշանագրերը (նկ. 40): Հիմնականում

դրանք խազված են անոթների վրա՝ թրծումից հետո: Որպես օրինա-
չափություն, սափորների տարողության նշումները արված են կանթերի
վրա:

Խեցեղենի մամօրինակ նշանա-
գրումը Հայկական լեռնաշխարհում ունի
հին ավանդույթներ և վկայված է դեռևս
Ք.ա. IV հազարամյակում⁹⁰:

Նկ. 40

Սովորաբար նշանները պատկեր-
վում են խեցեղեն ամանների արտաքին մակերեսին: Այս կանոնից ու-
շագրավ բացառություն է Կարմիր բլուրից գտնված խեցամոթներից մեկը
(ՀՊՊԹ 2050-64; մեր դիվանի KB-201-ը), որի վրա երկու նշան է պատ-
կերված ներսի կողմում:

ը) Արձանագրված քարեր և կավե սալիկներ: Եթե չհաշվենք քարե
մանր առարկաները (կնիքներ և այլն), ապա (որքան մեզ հայտնի է) ցայ-
սօր հայտնաբերվել է քարի վրա արված երեք արձանագրություն, որոն-
ցից երկուսը՝ Արգիշթիխինիից, երկրորդը՝ Երևանի բիայնական դամ-
բարանի տարածքից: Առաջին քարը շրջանաձև ծանրոց է, որի կենտ-
րոնում բացված անցքի շուրջ անհամաչափորեն դասավորված են ութ
նշաններ⁹¹, երկրորդը սյունախարսխի վերին մակերևույթին գրված միա-
տող արձանագրություն է⁹², երրորդը՝ երկտող, բայց թերի է (Նկ. 41)⁹³: Բո-
լոր արձանագրությունները փորագրված են:

Փոքրաթիվ, բայց խիստ մեծաթիվ խումբ են կազմում կավե սալիկ-
ները: Դրանցից առաջինը գտնվել է Թուփրաք կալեից (Նկ. 42) և կրում է,
թերևս, տնտեսական նշանակություն ունեցող եռատող արձանագրու-
թյուն⁹⁴: Մյուս սալիկը՝ գտնված Կարմիր բլուրից⁹⁵, մի երեսին կրում է մեկ
տողանոց թերի հիերոգլիֆ, մյուս երեսին՝ բազմատող սեպագիր արձա-
նագրություն և կնքադրոշմ: Կնքադրոշմներ են կրում նաև մի քանի այլ

⁹⁰ Թորոսյան, 1976, էջ 84, տախտ. V-VII:

⁹¹ Мартыросян, 1974, էջ 171, Նկ. 107:

⁹² Мартыросян, 1974, աղ III: Թեպետ լուսանկարում լավ երևում են նշանները.
սակայն ո՛չ հեղինակը, ո՛չ էլ որևէ մեկն այն չի ընկալել իբրև հիերոգլիֆ արձանա-
գրություն. քարն արժևորվել է եզրաշերտին ունեցած սեպագիր արձանագրու-
թյամբ: Սյունախարսխի ներկայումս գտնվում է «Էրեբունի» բանգարանում,
մուտքի աջ կողմում:

⁹³ Արձանագրությունը գտնվել է Երևանի բիայնական դամբարանից («Ավտոագ-
րեզատ» գործարան) և պահվում է Երևանի պատմության «Էրեբունի» բանգա-
րանում (գույքահամարը՝ 136-1):

⁹⁴ Lehmann-Haupt, 1907, էջ 108, Նկ. 81:

⁹⁵ Հարությունյան, 1958; Дьяконов, 1963, էջ 32, 120-121, 135:

կավե սալիկներ⁹⁶: Բոլոր դեպքերում գրություններն ու դրոշմներն արվել են քաց կավի վրա:

բ) Այլ իրեր: Քարե նշանակիր մանր առարկաներից հիշատակության է արժանի իր տեսակի մեջ եզակի քարե հմայիլը Կարմիր բլուրից՝ երկկողմ նշաններով և կախիկով⁹⁷: Խաչածև մենանշան է կրում «Էրեբունի» թանգարանում պահվող քարե փոքրիկ մի ծանրոց⁹⁸:

Նկ. 41

4. Արձանագրությունների քանակն ու տեսակները: Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր մեծ ու փոքր արձանագրությունների (ավելի ճիշտ՝ գրակիր առարկաների) թիվը շուրջ 1500 է: Այս թիվը մոտ ապագայում կարող է շատ արագ փոխվել, քանի որ, ինչպես նշվեց, մեզ անմատչելի են մնացել խնդրի հետ կապված մի շարք ուսումնասիրություններ, բացի այդ, օրըստօրե ի հայտ են գալիս գանձագողության հետևանքով աշխարհով մեկ սփռվող և տարբեր թանգարաններում ու հավաքածուներում հայտնվող նորանոր իրեր:

Մեր ունեցած արձանագրությունները կարելի է դասակարգել ըստ ծավալի և բովանդակային բնույթի: Տեսակավորման համար կարևոր չափանիշ է մահ արձանագրությունների կառուցվածքը, բայց քանի որ մեր ունեցած բնագրերը սակավամիշ են և հիմնականում չվերծանված, այդ հատկանիշով բիայնա-ուրարտական մեհենագրության բնութագրումը մնում է ապագայի գործ: Ըստ ծավալի՝ արձանագրությունները կարելի է միանգամայն բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ միանիշ (հիմնականում վարպետի բանավոր) և բազմանիշ: Բազմանիշ արձանագրությունները նույնպես բանավոր են երկու խմբի՝ միատող և բազմատող: Մեծամասնություն են կազմում միատող արձանագրությունները, որոնց շարքն ենք դասում նաև խեցեղեն ամանների վարպետի նշանից կամ դաշից և տարողության նշումներից բաղկացած նշանախմբերը: Ըստ տողերի քանակի, դասակարգման մեջ առանձնակի դժվարություն են ներկայացնում մի քանի կնիքներ՝ կապված գրության ուղղության խնդրի հետ (տե՛ս ստորև):

Քանի որ բնագրերի մեծ մասը վերծանված չէ և հնարավոր չէ դրանք դասակարգել ըստ բովանդակության, մենք այդ խնդրի ուղղությամբ

⁹⁶ Մինչև օրս բիայնական կավե սալիկներ են հայտնաբերվել հինգ հնավայրերից՝ Թուփրաք կայեից, Կարմիր բլուրից (Дьяконов, 1963), Բաստամից (Salvini, 1979(a) և 1979(b)), Այանխից (Salvini, 2001, էջ 312-315) և Հայկաբերդից (Dinçol, Salvini, 2001), որոնց մեծ մասը կնքված է հիերոգլիֆակիր կնիքներով:

⁹⁷ Пуомровский, 1962, էջ 105:

⁹⁸ ԵԹ, 13-67:

յամբ անում ենք միայն նախ-
նական քայլեր՝ դասակարգումը
կատարելով ըստ բնագրի բնույթի՝
ելնելով նրա կոնտեքստից, ինչպես
նաև այն կրող առարկայի նպա-
տակադրումից: Ըստ նշված հատ-
կանիշի, մեր ունեցած արձանա-
գրությունները բաժանվում են հե-
տևյալ խմբերի.

ա) արքայական իշխանութ-
յան ուղորտին վերաբերող բնա-
գրեր, որոնց մեջ են մտնում մի
խումբ կնիքների (տե՛ս վերժանութ-
յան բաժնում), ռազմական հան-
դերձանքի, արքաների անունով
սեպագիր արձանագրություններ
կրող և այլ իրերի գրությունները,

բ) արձանագրություններ կրո-
նապաշտամունքային նշանակություն ունեցող առարկաների (քրոնգե
թիթեղներ, մեդալիոններ, կնիքների մի խումբ և այլն) վրա. ի դեպ, միշտ
չէ, որ կարելի է հստակ սահման դնել այս երկու խմբերի միջև, քանի որ
վանի թագավորությունում հոգևոր բարձրագույն իշխանությունը ևս
պատկանում էր արքային⁹⁹,

գ) տնտեսական և կենցաղային նշանակության առարկաների վրա
հանդիպող գրություններ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում խեցեղեն ա-
մանները,

դ) արձանագրություններ, որոնց բնույթն առայժմ անհայտ է մնում
լրացուցիչ տեղեկությունների բացակայության պատճառով:

5. Բազմալեզու արձանագրությունների առկայության խնդիրը:
Անհայտ գրերի և լեզուների վերժանության համար բացառիկ նշանա-
կություն ունի նույն բովանդակությամբ բազմալեզու արձանագրու-
թյունների առկայությունը, մասնավոր չէ, վերժանման ենթակա բնա-
գիրն ունի զուգահեռ թարգմանություն մեկ ուրիշ, արդեն հայտնի գրով ու
լեզվով: Հաճախ նորահայտ բազմալեզու արձանագրությունները դառ-
նում են արդեն վերժանված գրի ու լեզվի ընթերցման ճշգրտությունը
ստուգելու միջոց: Ուստի հատուկ կարևորություն ունի այն հարցը, թե
ուրարտական մեհենագիր բնագրերը ունե՞ն զուգահեռ թարգմանու-
թյուններ մեզ արդեն ծանոթ որևէ գրով ու լեզվով, հանդես գալի՞ս են բազ-
մալեզու արձանագրություններում, թե՞ ոչ:

Նկ. 42

⁹⁹ *ԼԵՈ*, 1915, էջ 131: *Հմայական*, 1990, էջ 73:

Առ այսօր հայտնի միակ գրային համակարգը, որով թողմված արձանագրությունները հանդիպում են ուրարտական հիերոգլիֆների կողքին, Վանի թագավորության սեպագրերն են: Դրանք հանդիպում են բրոնզե թասերի, կնիքների ու կնքադրոշմների, ռազմական հանդերձանքի մասերի, կավե սալիկների և այլ իրերի վրա: Թարգմանում են այդ գրությունները մեկմեկու, թե՛ ոչ:

Քննելով այս հարցը՝ Ռ. Դ. Բարնեթը հանգում է բացասական պատասխանի, քանի որ անոյտի գլուխ է պատկերված թե՛ Սարդուրիի և թե՛ Ռուսայի անունները կրող թասերին, իսկ արծվի գլուխը հանդիպում է և՛ Արգիշթիի, և՛ Սարդուրիի անունների կողքին¹⁰⁰: Միանգամայն տրամաբանական այս տեսակետը մենք ընդունել և պաշտպանել ենք նախկինում: Սակայն բիայնական մեհենագիր արձանագրությունների ժողովածուն և նշանացանկը կազմելուց հետո՝ մեզ հաջողվեց պարզել ուրարտական մեհենագրության գաղտնիքներից մեկը և ցույց տալ, որ վերը թվարկված գրակիր առարկաների մի մասի վրա առկա են երկլեզու արձանագրություններ: Այս ուշագրավ խնդրին կանոնադաշտում¹⁰¹ հետագա շարադրանքում՝ վերծանության ուղղությամբ մեր կատարած աշխատանքը ներկայացնելիս:

6. Գրության ուղղությունը: Հին աշխարհի գրային համակարգերում կիրառվել են գրության ամենատարբեր ուղղություններ՝ աջից ձախ, ձախից աջ, վերից վար, բուստրոֆեդոն (տողերը հորիզոնական՝ ամեն հաջորդը նախորդին հակառակ ուղղությամբ), շրջանաձև և այլն: Գրության յո՞ւրեք ուղղություն (կամ ուղղություններ) է ընդունված բիայնա-արատայան հիերոգլիֆիկայում:

Գրության ուղղությունը սովորաբար որոշում են՝ ելնելով անավարտ տողերի չգրված մասերից: Թուրքաք կալեի տողագծած սալիկի (նկ. 42) առաջին տողի գրությունը ավարտվում է ձախ եզրին չհասած: Երկրորդ տողը գրված է ամբողջությամբ, իսկ երրորդն առաջինի պես սկսում է ավարտվում ձախ եզրին չհասած: WAs-1 թիթեղի (նկ. 36) վերին մասում գրված է մի անուն՝ արևի թևավոր սկավառակ պատկերող որոշարկիչով, որ չափերով մեծ է մյուս նշաններից և դրված է աջում, ինչը ևս վկայում է հոգուտ աջից ձախ ուղղության: Նույն թիթեղի ուշադիր զննումից ակնհայտ է դառնում, որ ուղղահայաց գրության դեպքում նշանները դասավորվել են վերից վար ուղղությամբ (երկրպագող անձերից երրորդի վրսավերևում): Վերից վար ուղղությամբ են դասավորված նշանները մի շարք բրոնզե թասերի, որոշ կնիքների, սափորների կանթերի վրայի տառերից և այլ նշաններում, այդ դասավորությամբ է կատարվել կցագրման մի տեսակը (տե՛ս ստորև):

Ռ. Դ. Բարնեթն իր արդեն բազմիցս հիշված հոդվածում ուրարտական մեհենագրության համար հնարավոր է համարում բուստրոֆեդոն

¹⁰⁰ Հմմտ. Barnett, 1974. էջ 51:

ուղղությունը և, ելնելով դրանից, որոշ բնագրեր առաջարկում է կարդալ շրջանաձև (Ժամ սլաքին հակառակ) ուղղությամբ¹⁰¹, որի հետևանքով նրա կազմած կորպուսում առաջացել են հակասություններ¹⁰²: Մեր կարծիքով, բիայնական մեհենագրության մեջ շրջանաձև կամ բուստրոֆեդոն ուղղություն ենթադրելու համար որևէ հիմնավոր փաստարկ չկա: Պետք է ընդունել, որ Ուրարտու-Արարատում մեհենագրության մեջ կիրառվել է երկու ուղղություն՝ աջից ձախ (հորիզոնական գրության դեպքում) և վերից վար (ուղղահայաց դասավորության պարագայում):

7. Նշանների թիվը և ըստ այդմ՝ գրային համակարգի տեսակը: Գրային համակարգի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը նրանում գործածված նշանների թիվն է: Այն, որպես օրինաչափություն, ցույց է տալիս, թե գրային ինչ տեսակի համակարգ է մեր առջև: Եթե նշանների թիվը չի անցնում 40-50-ից, ապա մենք գործ ունենք այբուբենի հետ: Հիսունից ավելի, մի քանի հարյուր նշաններ ունեցող համակարգերը լինում են վանկային կամ բառա-վանկային: Իսկ հազարավոր նշաններ ունեցողները բառային (գաղափարագրային) համակարգեր են՝ առանց հնչյունային նշանների կամ դրանց հազվադեպ կիրառմամբ:

Բիայնական մեհենագրերը, մեր կատարած հաշվումներով, շուրջ 300 նշան են: Այդ թիվը հետագայում կարող է ոչ մեծ փոփոխություն կրել՝ կապված նոր բնագրերի հայտնաբերման հետ: Նշանների մեծ քանակը ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը գաղափարագրերի կիրառմամբ վանկային՝ բառա-վանկային (գաղափարահնչյունագրային) է: Նշանների մոտավորապես մեծ քանակություն և գրային համակարգի նույնափսի բնութագիր ունի Վանի թագավորության սեպագիրը:

8. Նշանների խմբային դասակարգումը՝ ըստ արտաքին տեսքի: Ուրարտական մեհենագրերի՝ ըստ արտաքին տեսքի խմբային դասակարգման առաջին և առաջին միակ փորձը կատարել է Ռ. Դ. Բարնեթը: Նա տարբերակում է 8 խումբ՝ բուսական, երկնային, ճարտարապետա-

¹⁰¹ Barnett, 1974, էջ 47:

¹⁰² Միանգամայն անօրինաչափ և անհամոզիչ դասավորություն է առաջարկված թիվ 21-ում, որն առանց այդ էլ տառապում է երկու լուրջ սխալով: Արևի թևավոր սկավառակ ունեցող կնիքների համար Ռ. Դ. Բարնեթն առաջարկում է սկավառակը կարդալ որպես առաջին նշան, իսկ նրանից ներքև գրվածները՝ ձախից աջ ուղղությամբ (թիվ 15 և 18), որով և հակասում է ինքն իրեն թիվ 28-ի պարագայում: Վերջինս ներկայացված է թերի, առանց արևի թևավոր սկավառակի նշանի, իսկ ստորին մասի կիներգլիֆները, հակառակ իր առաջարկածի, ունեն աջից ձախ դասավորություն: Տվյալ կնիքը (Porada, 1948, աղ. CL XVIII, N 1103) միևնույն եռանիշ հիերոգլիֆ արձանագրությունն է կրում և՛ կողային մակերեսին՝ վերից վար դասավորությամբ, և՛ հատակին՝ սկավառակատեսք նշանից ներքև. ուրիշ ակնհայտ է, որ սխալ է մեծ կնիքները բուստրոֆեդոն (և շրջանաձև) ուղղությամբ կարդալը:

կան, մարդկային, կենդանական, առարկաների, քվերի և անոդոշ տեսքով նշանների: Մեր կարծիքով այս խմբերին պետք է ավելացնել ևս երկուսը՝ դիցաբանական էականների պատկերներ և օժանդակ նշաններ:

9. Թվանշանները: Մեր ունեցած հիերոգլիֆակիր առարկաների մեջ մեծ թիվ են կազմում տարողության նշումներով խեցեղեն ամանները, որոնց վրա բազմաթիվ տարբերակներով հանդիպում են մեկից մինչև ինը քվերի նշումները՝ կետերով (տե՛ս աղ. 6): Տարողության նշումներում կետերի կողքին հանդիպում են որոշ առարկաների (տիկ, սափոր, գավաթ, թաս և այլն) գծապատկերներ (նկ.12), որոնք չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են: Կարասների վրա առարկաների պատկեր-նշաններից բացի հանդիպում են ևս չորս հիերոգլիֆներ (նկ. 15), որոնցից երկուսը (c, d), մեր կարծիքով, կարող էին նշանակել ակարկի, մյուս երկուսը՝ տերուսի (a,b): Կարասների վրա վկայված են հեղուկների տարողության երեք չափեր, որոնք, վերջին և առավել ճշգրիտ հաշվումների համաձայն¹⁰³, ներկայանում են հետևյալ կերպ՝

Նկ. 43

ակարկի (ահարկու) - 300 լիտր,

տերուսի (տուրուզա) - 30 լիտր,

արուզա - 3 լիտր:

Երեք լիտրից փոքր միավորի կիրառումը հսկա կարասների համար անհիմաստ կլիներ: Քանի որ նվազագույն միավոր է ընդունված արուզան, տերուսին հավասար է տասը արուզայի, իսկ ակարկին՝ հարյուրի, ապա մեզ քվում է, որ վերջին երկու չափման միավորների երկուական նշանները (կամ յուրաքանչյուրից մեկը) կարող էին նաև համապատասխանաբար ցույց տալ 10 և 100 քվերը¹⁰⁴:

1-9 քվերի համար կետային նշումներից բացի ունենք նաև ուղղահայաց գծիկներով նշաններ, որոնք հանդիպում են միայն Թուփրաք կալեուն և Արին բերդում: Միայն երկու հուշարձաններում հանդիպելուց վատ՝ հատկանշական է նաև, որ այդ նշաններն արված են շատ ամարվեստ, այսինքն՝ դրանք պատկանել են ստորին խավի: Մյուս կողմից,

¹⁰³ Варданян, Асатрян, 1980, էջ 166-178:

¹⁰⁴ Ի դեպ, թեք խաչի նմանվող նշանը, որի համար մենք ենթադրաբար առաջարկում ենք «100» նշանակությունը, տեսքով գրեթե նույնանում է խեթա-լուշարկուն ենք «100» նշանակության (Laroche, 1960, էջ 213, N 399; Дуневская, 1969, էջ վիական «100» քվանշանին (Laroche, 1960, էջ 64, 115): Բ. Բ. Պիտոռովսկու կարծիքով՝ 105; II Geroglifico Anatolico, 1998, էջ 64, 115): Բ. Բ. Պիտոռովսկու կարծիքով՝ այն կարող էր նշանակել «5 ակարկի» (КБ-2, էջ 66):

Այսպիսից հայտնաբերված նյութերի հիման վրա Մ. Մալվինին ենթադրում է, որ ակարկիից, տերուսիից և արուսիից բացի գոյություն է ունեցել ևս մեկ միավոր՝ «1/2 տերուսի», ընդ որում, արուսին պետք է կազմած լինի վերջինիս 1/10 և տերուսիի 1/20 մասը (Salvini, 2001, S. 293-295):

Թվեր	Քիայնական	Եզլայտական	Սեպագիր	Խեթա-լուվիական
1	•, °	I	▼	I
3	⋯, ⋮, ⋭, ⋮, ⋭, ⋮, ⋭, ⋮, ⋭	III	𐎶	III
5	⋮, ⋭, ⋮, ⋭, ⋮, ⋭, ⋮, ⋭	III	𐎶	III
10	⊙, 7 (?)	𐎶	𐎶	—
100	×, √ (?)	𐎶	𐎶	⊗ (?)

Աղ. 6

ակնհայտ է դրանց ընդհանրությունը խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ-թվա-նշանների հետ: Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ այդ նշանները գործածել են քիայնական արքաների՝ Եփրատի ավազանից բերված ռազմագերիները, որոնց մասին կա գրավոր հիշատակություն¹⁰⁵:

Թվերի կետային նշումը հին առաջավորասիական տարածաշրջանում բնորոշ է միայն Հայաստանին: Ի տարբերություն Եզլայտուսի, Փոքր Ասիայի, սեպագիրը գործածող Միջագետքի և հարակից երկրների, Հայկական լեռնաշխարհում թվերի նշումները կատարել են ոչ թե գծիկներով, սեպերով կամ այլ սիմվոլիկ նշաններով, այլ կետ-շրջանակներով (տես աղ. 6): Թվերի կետային նշումը, լինելով հայաստանյան երևույթ, գալիս է դեռևս ժայռապատկերներից. քիայնական մեհենագրության մեջ վերջինիս լայն կիրառումը այդ գրային համակարգի տեղական ծագման ապացույցներից մեկն է:

Ռ. Դ. Բարնեթի նշանացանկում ուղղահայաց գծիկներով բերված են 1-4 թվանշանները, կետերով՝ 3-8 թվերը, ապա կարասների վրա հանդիպող հիշյալ նշաններից երկուսը (նկ. 15 b, d):

10. Օժանդակ նշանների կիրառությունը: Այսօրվա մեր ունեցած գիտելիքները թույլ են տալիս խոսելու քիայնա-արարատյան մեհենագրության մեջ երեք օժանդակ նշանների կիրառության մասին: Դրանցից ամենատարածվածը դեպի վեր ուղղված անկյունաձև նշանն է, որը դրվում է

¹⁰⁵ Յե՛ս Մելնուսիս, 1960, էջ 216; Կարագյոզյան, 1981, էջ 60, 67; Арутюнян, 2001, էջ 161-162:

այլ մեհենագրերի վրա: Այս օժանդակ նշանի ստույգ բովանդակությունը առայժմ հայտնի չէ: Ելնելով այն համգամանքից, որ WAu-1 թիթեղի վրա (նկ. 8) նույն հիերոգլիֆը պատկերված է մեկուսի և առանց այլ նշանի, իսկ առաջին տողի անվան մեջ՝ անկյունաձև նշանով, կարելի է ենթադրել, որ վերջինիս դերը գաղափարագիրը վանկի վերածելն է: Նման բացատրությունը, սակայն, չի կարող բավարար լինել, քանի որ կան մի շարք գաղափարագրեր, որոնք հատուկ անունների գրության մեջ չեն կրում տվյալ նշանը (սկզբունքորեն, բոլոր նշաններն էլ կարող են ունենալ և՛ բառային, և՛ վանկային (հնչյունային) կիրառություն): Չունենալով վերջնական պատասխան այս օժանդակ նշանի գործառնության (ֆունկցիոնալ) իմաստի մասին՝ մշերը միայն, որ այսօր հայտնի է տվյալ հիերոգլիֆի կիրառության մեկ տասնյակից ավելի դեպք:

Այուս օժանդակ նշանը հանդիպում է Թուփրաք կալեի տողագծած սալիկի (նկ. 14) առաջին և երրորդ տողերի վերջում: Նման դիրքում հանդես գալը ցույց է տալիս, որ այն, հավանաբար, կիրառվել է իբրև ավարտանշան: Նման մի նշանով է ավարտվում Երևանի բիայնական դամբարանից հայտնաբերված երկտող արձանագրությունը (նկ. 13)¹⁰⁶:

Երրորդ նշանը, որը մենք ենթադրաբար ենք համարում օժանդակ, քանի որ ունենք դրա կիրառման մեկ դեպք (եթե դա կցագրում չէ), նույնպես հանդիպում է WAu-1 թիթեղի վրա, երկրպագող չորրորդ ամձի գլխավերևում: Այս հիերոգլիֆի նշանակությունը ևս մեզ անհայտ է մնում:

Մեր ունեցած տվյալներն օժանդակ նշանների մասին առայժմ սահմանափակվում են այսքանով: Ծավալուն բնագրերի բացակայությունը ներկայումս թույլ չի տալիս պարզելու՝ կիրառվե՞լ են արդյոք բառանշաններ և կետադրական այլ նշաններ, թե՞ ոչ:

11. Որոշարկիչներ (ցուցիչներ, դետերմինատիվներ): Հին գրային համակարգերում լայն տարածում ուներ մեկ բառը, երևույթը մեկ նշանով արտահայտելու, գաղափարագրելու սկզբունքը: Գրային մտածողության զարգացմանը զուգընթաց՝ նշանները, կապված իրենց իմաստային և գործառնության բազմանշանակության հետ, ձեռք էին բերում բազմիմաստություն: Դա բավական լայնացրեց գրային հաղորդակցության հնարավորությունները և որպեսզի ստեղծված բազմիմաստությունը առաջ չբերեր խառնաշփոթ, հին դպիրները սկսեցին կիրառել որոշարկիչներ (ցուցիչներ, դետերմինատիվներ):

Կիրառության սկզբունքը հետևյալն էր. բազմիմաստ նշանը գործածելիս ճշգրտության նպատակով նրանից առաջ դրվում էր մեկ այլ նշան, որը ճշգրտում, որոշակիացնում էր այդ գրանշանի իմաստը: Նույն սկզբունքով հատուկ անուններից առաջ դրվող որոշարկիչը ցույց էր տա-

¹⁰⁶ Չի բացառվում, որ վերջինս լինի երեք ուղղահայաց գծիկներով կազմված «նու» վանկանշանը, բեպետ ավելի հիշեցնում է քննարկվող օժանդակ նշանը:

լիս անվան տիրոջ ով կամ ինչ (աստված, տղամարդ, կին, թագավոր, երկիր, քաղաք և այլն) լինելը:

Վանի թագավորության մեհենագրության մեջ ևս լայն տարածում ունի որոշարկիչների գործածությունը: Ամենաշատը կիրառվել են «արքա» և «աստված» որոշարկիչները: Մրանց մասին համգամանորեն կխոսենք վերծանության բաժնում:

12. Կցագրում: Որոշարկիչ-գաղափարագրության մի դրսևորում է կցագրումը: Տարբերությունն այն է, որ առաջին դեպքում որոշարկիչ և որոշարկյալ նշանները գրվում են առանձին, իսկ երկրորդի դեպքում կցագրվում և հանդես են գալիս որպես մեկ բաղադրյալ գրանիշ:

Ուրարտական մեհենագրության մեջ ամենից շատ կցագրեր են կազմվել աշտարակատեսք հիերոգլիֆով: Վերջինս, թերևս, նշանակել է «մեծ կառույց, շինություն» և իմաստով համապատասխանել է սեպագրերի É.GAL-ին («մեծ տուն / շինություն», մաս՝ «ամրոց, պալատ»): Այսօր հայտնի են այդ նշանով կազմված առնվազն հինգ կցագրեր (նկ. 44), որոնք ցույց են տվել կառույցների, շենքերի զանազան տեսակներ: Դրանցից երկուսի մասին կխոսվի վերծանության բաժնում, մյուս երեքի բացատրությունն առայժմ անհայտ է:

Կցագրման ուշագրավ մի օրինակ ունենք Թուրքաք կալեի արձանիկներից մեկի հնգանիշ արձանագրության մեջ¹⁰⁷, որի նշաններից մեկը մարդու գլխի պրոֆիլային պատկեր է (հայտնի այլ բնագրերից ևս)՝ վերևում ավելացված երեք գծիկներ:

Նկ. 44

Հնարավոր է, որ կցագիր լինի Վանի թանգարանում պահվող բրոնզե թիթեղի (նկ. 37) արձանագրության առաջին նշանը՝ պրոֆիլային պատկերմամբ մարդու գլուխ՝ վրան երկու բաղադրիչներով, եթե այն սաղավարտով կամ ինչ-որ մի տեսակ գլխակապով (գուցե թագով) գլխի գծապատկեր չէ:

Չի բացառվում, որ կցագրեր լինեն Էրմիտաժում պահվող արձանիկներից երկուսի գրություններում¹⁰⁸ (մեր կորպուսում՝ TK-31, 32), որոնց բնօրինակներին ծանոթ չլինելով՝ մենք ձեռնպահ ենք մնում դրանց մասին որոշակի կարծիք հայտնելուց: Նույնը կարելի է ասել Բրիտանական թանգարանում պահվող գահի մասերից մեկի վրա երկու անգամ կրկնվող նշանի վերաբերյալ¹⁰⁹:

¹⁰⁷ Barnett, 1950, էջ 6-7, աղ. VII, նկ.4-1:

¹⁰⁸ Пумповская, 1939, էջ 51-52: Հնարավոր է նաև, որ Էրմիտաժի 16002 համարակիր արձանիկի (մեր դիվանում՝ TK-33) եռաքաղաքիչ նշանախմբի վերին մասնիկը (դեպի ներքև ուղղված անկյունագիծ) լինի առանձին նշան, ընդ որում՝ օժանդակ. այդ դեպքում օժանդակ նշանների թիվը կլրանա 4:

¹⁰⁹ Barnett, 1950, էջ 6, աղ. IV, նկ.4-2:

Որպես կցագիր կարելի է ընկալել մահ «առավոտ» գաղափարագիրը¹¹⁰, ներքին բաղադրիչը՝ լեռների գծապատկեր, իսկ վերինը՝ արևի սկավառակ մեկնաբանելով:

Կցագրերի մի հետաքրքիր խումբ է հանդիպում խեցեղեն անոթների վրա (նկ. 45): Այս նշանների առանձնահատկությունն

Նկ. 45

այն է, որ կցագրի բաղադրիչները ոչ թե դասավորվում են մեկը մյուսի վրա, այլ «մտնում» են իրար մեջ:

Այսքանով ամփոփելով քիայնական մեհենագրության մեջ կցագրման երևույթի ներկայացումը՝ նշենք, որ առաջիկա հետազոտություններում պետք է սպասել կցագրերի թվի մեծացում:

13. Վերծանությանը նպաստող օժանդակ տվյալների գոյությունը: Անհայտ լեզուների ու գրերի վերծանությանը մեծապես նպաստում են դրանք կիրառած երկրի և ժողովրդի հոգևոր ու նյութական արժեքների մասին տեղեկությունները: Գրերի ուսումնասիրության պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ դեպքերով, երբ առանց տվյալ երկրի ու նրա ժողովրդի մասին ունեցած համզամանալի տեղեկությունների, ելնելով միայն գրանշանների արտաքին տեսքի վերլուծությունից՝ կատարվել են լիովին սխալ եզրահանգումներ, և, ընդհակառակն, երբ այդ տեղեկությունները մեծապես նպաստել են վերծանության աշխատանքներին: Պետք է ասել, որ թեպետ Վանի թագավորության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանը) սիստեմատիկ հետազոտության դեռևս չի ենթարկվել, բայց այսօր հայտնի հնագիտական նյութը թույլ է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու հնագույն այդ պետության ու նրա ժողովրդի, պետական իշխանության, կրոնի, սովորույթների, տնտեսության, մշակույթի ու կենցաղի և այլ հարցերի վերաբերյալ: Սրանց մասին կան մեծածավալ ուսումնասիրություններ, որոնք ըստ անհրաժեշտության կօգտագործվեն մեր հետագա շարադրանքում:

14. Համաժամանակյա գրավոր աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունները: Նույն խնդրի լուծման համար առանձնակի կարևորություն ունեն Վանի թագավորության ժամանակաշրջանից մեզ հասած գրավոր հուշարձանները: Այսօր մենք ունենք գրավոր աղբյուրների չորս խումբ.

ա) Բիայնական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք կիրառվում են Իշպուխնիի ժամանակաշրջանից (Ք.ա. մոտ 825-810 թթ.),

բ) ասուրա-բաբելական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ Ասորեստանում և Բիայնիլիում կիրառված¹¹¹

¹¹⁰ Այս գաղափարագրի մասին մանրամասն կիսովի մեր վերծանության երկրորդ փուլի շարադրանքի ընթացքում:

գ) խեթա-լուվիական հիերոգլիֆ արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են մինչև Ջ.ա. VIII դարն ընկած ժամանակահատվածին¹¹²,

դ) Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի գրքերը, որոնցում Արարատի թագավորությունը հիշատակվում է երեք անգամ՝ կապված Ջ.ա. VII-VI դարերի իրադարձությունների հետ¹¹³:

Նման աղբյուրներից ստացվող տեղեկությունների արժեքը հատկապես կարևորվում է այն դեպքերում, երբ չկան բազմալեզու արձանագրություններ: Մինչև 1997-ի ապրիլը բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆների հետ կազմված երկլեզու արձանագրություններ հայտնի չէին, և նրանց վերծանության առաջին բանալին (1995թ.) գտնվեց սեպագիր արձանագրություններից ստացված տեղեկությունների օգտագործման շնորհիվ: Բիայնական սեպագիր բնագրերից մեզ հայտնի են Վանի թագավորության բոլոր աստվածների ու արքաների, մեծ քաղաքների, երկրամասերի անվանումները, բազմաթիվ տեղեկություններ երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ, որոնք անգմահատելի արժեք են ներկայացնում արարատյան մեհենագրության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Այս արձանագրությունների դերն ավելի կարևորվեց վերծանության երկրորդ փուլում, երբ հայտնի դարձավ, որ մի շարք գրակիր առարկաների վրա եղած սեպագիր և հիերոգլիֆ գրառումները թարգմանում են մեկմեկու, այսինքն՝ երկլեզու արձանագրություններ են, ինչը մոտ հեռանկարներ բացեց մեհենագրության վերծանության ասպարեզում:

15. Այլ գրային համակարգերի հետ ունեցած առնչությունները: Ուսումնասիրության պատմության բաժնում ասվեց այն մասին, որ հայտնաբերման և հետազոտության սկզբից ևեթ բիայնական մեհենագրերը համաժամանակյա գրային համակարգերի մեջ ամենից ավելի մմանեցվել են խեթա-լուվիականին, անգամ համարվել «կեղծ-խեթական»¹¹⁴: Հետազոտությունները ճշգրտեցին և իրենց տեղը դրեցին արտահայտված կարծիքները, սակայն երկու հարևան երկրներում կիրառված հիերոգլիֆային նշանների մնամությունը մնաց անհերքելի:

¹¹¹ Ասորեստանյան արձանագրությունների հաղորդումները Վանի թագավորության մասին տես *Սանտալենան, 1901* և *Дьяконов, 1951*, իսկ բիայնական արքաների ասորերեն բնագրերը՝ *Мелукишвили, 1960*, էջ 117-118, 125-131, 323-327; *Boehmer, 1979*, էջ. 50-51; *Salvini, 1982*, էջ 327-332; *Dinçol, Dinçol, 1986*, էջ 351-358; *André-Salvini, Salvini, 1999*, էջ 21; *Арутюнян, 2001*, էջ 9-11, 12, 25-30, 137-139; *André-Salvini, Salvini, 2002*, էջ 5-66:

¹¹² *Bossert, 1942*, էջ 67-70, 181-190, նկ. 763-795; *Güterbock, 1973*, էջ 135-147, աղ. 3-5; *Meriggi, 1975 (a)* և *1975 (b)*, NN 97-119, 124-131; *Hawkins, 2000*, էջ 282-329, 334-360:

¹¹³ Դ. Թագավորաց, 19, 37; Եսայի, 37, 38; Երեմիա, 51, 27; Տովբիթ, 1, 24:

¹¹⁴ Տե՛ս օրինակ, *Porada, 1948*, էջ 156:

Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան Ք.ա. XV-VIII դարերում կիրառվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում¹¹⁵։ Խեթական կայսրությունում այն հանդես է գալիս խեթական սեպագրին զուգահեռ, ընդ որում, սեպագիրն օգտագործվում է առօրյա գրագրության մեջ, իսկ հիերոգլիֆները՝ կոթողային (մոնումենտալ) արձանագրություններում։ Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ծագման վերաբերյալ միասնական կարծիք չկա. առավել հավանական երկու տեսակետներից առաջինը այն առաջացած է համարում կրետական պատկերագրությունից, իսկ վերջինս՝ եգիպտական հիերոգլիֆիկայից¹¹⁶, երկրորդի համաձայն՝ այս գրային համակարգն ունի տեղական փոքրասիական ծագում¹¹⁷։ Գրության ուղղությունը բուստրոֆորն է (ամեն տողը նախորդին հակառակ ուղղությամբ), նշանների թիվը շուրջ 500 է, որից հնչյունային են շուրջ 70-ը¹¹⁸։ Հիերոգլիֆները նկարային բնույթի են, մի մասն ունի մաս պարզեցված տարբերակներ։

Խեթա-լուվիական և բիայնական հիերոգլիֆային համակարգերի կապը հաստատեցին մաս վերծանության արդյունքները՝ որոշ դեպքերում ցույց տալով, որ գործ ունենք փոխառությունների հետ (տես ստորև, նշանների համեմատությունը՝ աղ. 7-ում)։ Սակայն հարկավոր է նշել, որ երկու համակարգերի միջև կան սկզբունքային տարբերություններ։ Օրինակ, նշանների թիվը խեթա-լուվիականում հասնում է 500-ի, իսկ ուրարտականում շուրջ 300 է, առաջինում գրության ուղղությունը բուստրոֆորն է, երկրորդում այն ուղղված է աջից ձախ կամ վերից վար և այլն։

Այդուհանդերձ, բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկայի մեջ, ըստ արտաքին տեսքի, հստակորեն զանազանվում է երկու խումբ՝ գծային նշաններ և նկար-զադափարագրեր։ Առաջին խմբի աղբյուրը, ամենայն հավանականությամբ, հայաստանյան գծային գիրն է։ Երկրորդ խմբում հավանականությամբ, հայաստանյան գծային գիրն է։ Երկրորդ խմբում կարելի է զանազանել երեք ենթախումբ։ Առաջինը (երկնային մարմինների, դիցաբանական էակների և այլ պատկերանշաններ) ունի ընդհանուր հիմնառաջավորասիական տարածում, երկրորդը (մարդկանց և կենդանիների գլուխների պրոֆիլային պատկեր-զադափարագրեր), թերևս, պետք է կապել խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի հետ, իսկ երրորդին (կառույցների, շինությունների և առարկաների պատկեր-նշաններ) վերագրել նորից տեղական ծագում։ Երկրորդ խմբի ռճական առանձնահատկությունը՝ նկարային բնույթը, վկայում է խեթա-լուվիական հիերո-

¹¹⁵ Bossert, 1942, էջ. 67-70, 181-190, Abb. 763-795; Güterbock, 1973, էջ 135-147, աղ. 3-5; Meriggi, 1975 (a) und 1975 (b), NN 97-119, 124-131; Косян, 1994, էջ 13-14, 17-28; Hawkins, 2000, էջ 282-329, 334-360:

¹¹⁶ Տես, օրինակ, Gelb, 1965, էջ. 82-83, աղ. 355; Meriggi, 1966, էջ 9, § 2; Гельб, 1982, էջ 87, 355-ի աղյուսակը:

¹¹⁷ Friedrich, 1966, էջ 63; Фридрих, 1979, էջ 85; Иванов, 1980, էջ 137:

¹¹⁸ Косян, 1994, էջ 8 (տես մաս հոված գրականությունը):

գլխֆիկայի ազդեցության մասին¹¹⁹։ Բուն հայաստանյան գրանշանները նկարային փուլը հաղթահարել ու գծայինի էին վերածվել բազում դարեր առաջ և արդեն հաղթահարվածին վերադառնալը, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր դարաշրջանի պատմական իրադարձություններով¹²⁰։

Արդեն խոսվել է ժայռապատկերների, ուրարտական հիերոգլիֆների, հայկական միջնադարյան մատյաններում վկայված նշանագրերի ժառանգական կապի և նույն համակարգի զարգացման տարբեր փուլերը լինելու մասին, որի բացահայտման գործում մեծ է Հ. Ա. Մարտիրոսյանի վաստակը։ Հ. Ա. Մարտիրոսյանից հետո (մահ. 1977թ) կուտակված մեծաքանակ նյութի հետազոտությունն ավելի հաստատեց նրա տեսակետը, վերհանելով այդ ժառանգական շղթայի նոր, նախկինում անհայտ օղակներ։ Վերծանության արդյունքները եկան հաստատելու նշված տեսակետը և ցույց տալու, ուր բիայնա-ուրարտական հիերոգլիֆիկան հայկական մեհենագրության զարգացման կարևոր մի փուլն է։

Քրիստոնեական դարաշրջանում հայկական մեհենագրության դրսևորման կարևոր արտահայտություններից մեկը միջնադարյան հայկական մատյաններում նշանագրերի ցանկերի առկայությունն է, որոնցում ամեն նշանի դիմաց տրվում է նրա բացատրությունը¹²¹։ Նշանացանկերը կարելի է օգտագործել բիայնա-արարատյան մեհենագրության վերծանության ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր, սակայն հարկավոր է դրանց նկատմամբ ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ։ Նախ, դրանց մեջ մեծ թիվ են կազ-

¹¹⁹ Հմմտ. *Մովսիսյան, 1996a*, էջ 12-13։

¹²⁰ Վերջին ժամանակներում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները միմյանց լրացնելով ավելի համոզիչ են դարձնում Հայկի ու առաջին Հայկյանների պատմականությունը և թույլ են տալիս նրանց թվագրելու Ք.ա. XII-VIII դարերով։ Հայկ նահապետի հետ կապված պատմությունը մեծ հավանականությամբ զուգահեռվում է Ք.ա. XII դարավերջի իրադարձությունների մասին ասորեստանյան արձանագրությունների հաղորդումների հետ (*Հմայակյան, 1992*, էջ 125-131)։ Ք.ա. 860-840-ական թթ. թագավորած «Արամն ուրարտացուն» (նիշատակվում է ասորական սկզբնաղբյուրներում) վաղուց առաջարկվել է նույնացնել Հայկյան Արամի հետ։ Լուրջ հիմքեր կան կարծելու, որ առաջին Հայկյանների իշխանության տարածումը ողջ Հայաստանում սկսվել է Թորգոմա տնից՝ Թեգարամա/Թիլգարիմու երկրից, որը գտնվում էր լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Եփրատի հովտում (*Սարգսյան, 1992*, էջ 35-48)։ Հենց այդ տարածքում էլ Ք.ա. XII-VIIIդդ. լայն կիրառություն ունեւ խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկան, որի ազդեցությունը Վանի թագավորության մեհենագրության վրա պետք է բացատրել Հայաստանում Թորգոմա Տան (իմա՝ Հայկյանների) նշված ժամանակահատվածում ունեցած իշխանության հանգամանքով։

¹²¹ Նշանագրերի ամենամեծ ժողովածուն առ այսօր կազմել է Հյու. Աճառյանը (*Աճառյան, 1984*, ցանկը բերված է գրքի վերջում կցված հավելվածում)։ Դրանց ուսումնասիրության գործում կարևոր ներդրում ունի նաև Ա.Գ.Աբրահամյանը (*Աբրահամյան, 1959*, էջ 139-173; 1973, էջ 201-243)։

մուտ մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համառոտագրություն-նշանները¹²², որոնք ոչինչ չեն տալիս մեր խնդրի լուծմանը: Երկրորդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող էին փոփոխություն կրել՝ հարմարվելով նոր, քրիստոնեական միջավայրի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝ նշանը կարող էր կոչվել նոր, օտար լեզվից փոխառյալ բառով, իսկ Զ.ա. IX-VI դարերում գործածված տերմինը մոռացվեր: Այս համզամանքը կարևոր է հատկապես վանկագրության (ինչյունագրության) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ սկզբնահինյունության (ակրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն, որևէ բառ արտահայտող նշանը վանկային գրության մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը), ուստի կարևոր է իմանալ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում ամեն մի բառ-գաղափարագրի ճշգրիտ հնչողությունը: Եվ վերջապես, դարեր շարունակ արտագրվելուց նշանների տեսող խառնուրդը էլ զգալի փոփոխության ենթարկվել:

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

1. Վերծանության նախորդ փորձերը: Վերծանության ասպարեզում կատարված մեզ հայտնի աշխատանքները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի: Առաջին խմբի հեղինակները փորձել են մեկնաբանել միայն առանձին նշաններ, երկրորդինը՝ վերծանել ամբողջական քնագրեր:

I-ա) Լայն գիտական շրջանառության մեջ դնելով Վանի թագավորության հիերոգլիֆիկան՝ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտն առաջինը եղավ, որ փորձեց տալ որոշ նշանների մեկնաբանումը: Նա իբրև հեղուկի տարողության չափի նշաններ է մեկնում տիկի, սափորի և թասի գծապատկերները, ընդ որում, առաջին երկուսը, համապատասխանաբար, համարելով սեպագիր արձանագրություններից մեզ հայտնի ակարկի ու տերուսի (հեղինակի մոտ՝ խիրուսի, որը հին ընթերցումն էր) չափի միավորների նշումներ, որոնք ունեցել են մոտ 120-150 և 12-15 լիտր տարողություն¹²³:

I-բ) Բ. Բ. Պիոտրովսկին, անդրադառնալով Կարմիր բլուրում վկայված նշված երկու միավորներին, կարծում է, որ պետք է ճշտել դրանց տարողության չափերը. ակարկին՝ 240-250 լիտր, իսկ տերուսին՝ վերջինիս մեկ իններորդի կամ տասներորդի չափ: Կարմիր բլուրում ակարկին ու տերուսին ներկայացված են ոչ թե տիկի և սափորի գծապատկերով, այլ կետերով և երկու նշաններով, որոնցից մեկը նա համարում է տերուսիի, իսկ խաչը՝ «5 ակարկի» նշում: Կարասներից բացի Բ. Բ. Պիոտրովսկին հիշատակում է մի երկայնաձիգ կավե անոթի մասին, որի տարողությունը նշված է ավելի փոքր չափի միավորով (աջից ծախ պատկերված են հասկատեսք նշան, սափորանման իրի գծապատկեր՝ շուրթից ելնող զիգզագ գծով, և յոթ կետ, նկ. 46) և եզրակացնում, որ այն նախատեսված է եղել հացահատիկի համար, իսկ զիգզագ գծով սափորի գծապատկերը (որը հանդիպում է նաև Թոփրաք կալեի նյութերում) ներկայացրել է ոչ թե հեղուկի, այլ հացահատիկի չափման միավոր¹²⁴:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին անդրադարձել է նաև այլ նշանների: Մասնավորապես նա ենթադրում է, որ սաղավարտների վրա դուրս ճկմամբ պատկերված քառաժանի խորհրդանշել է ամպրոպի և ուզմի Թեյշեբա աստծուն¹²⁵:

Նկ. 46

I-գ) Հատուկ մի հոդված նվիրելով

¹²³ *Lehmann-Haupt, 1931*, էջ 474, 587:

¹²⁴ *KB-2*, էջ 66-67:

¹²⁵ *KB-3*, էջ 25: Կարմիր բլուրից բացի այդ նշանով սաղավարտներ են հայտնաբերվել Հիրկանիսից, Արևմտյան Հայաստանի անհայտ մի քանի վայրերից և անգամ Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանից ու Հյուսիսային Կովկասից (*Есаян, 1986*, էջ 29-32 և հղված գրականությունը):

նշված երկայնաձիգ կավաճորի սափորատեսք նշանին՝ Կարմիր բլուրի պեղումների մասնակից Ջ. Մ. Ղասաբյանը այն (հողվածում՝ «հողածև անոթի նշանը») ընթերցում է՝ «գարեջուր» և ծագած համարում շումերական ու նրանից սերող ասուրա-բաբելական մույնիմաստ հիերոգլիֆից¹²⁶։ Միայն արտաքին տեսքից ելնելով արված այս եզրահանգումը մեզ թվում է ոչ հավանական. մույն նշանի առթիվ ավելի հանդգիչ է Բ. Բ. Պիոտրովսկու վերոնշյալ կարծիքը, հոգուտ որի է վկայում նաև այդ նշանի հարևանությամբ հանդիպող հասկի գծապատկերը։

I-դ) Հրատարակելով Կայալի դերեի (Ներքին Խնձոր) խեցանոթների տարողության նշումները՝ Չ. Բարնեյը չափի միավորների նշաններ է համարում տիկ և սափոր պատկերող նշանագրերը (առանց որոշակիացնելու դրանց անվանումն ու ծավալը), կետը մեկնաբանում է որպես միավորի կամ տասնավորի, իսկ ներսում կետ ունեցող շրջանակը՝ տասնավորի կամ հարյուրավորի նշան (այսինքն՝ երկրորդն առաջինի տասնավատիկն է)¹²⁷։

I-ե) Նույնպիսի քննություն կատարելով Բաստամից և Լիվարից գտնված խեցեղենի վերաբերյալ՝ Ա. ֆոն Շուլերը ևս տիկի գծապատկերը համարում է «ակարկի», իսկ սափորինը՝ «տերուսի» չափերի միավորներ¹²⁸։ Նույն տեղում հեղինակը ներկայացնում է 26 հիերոգլիֆներից (և դրանց տարբերակներից) կազմված նշանացանկ, որոնցից վեցը 1-6 թվանշաններն են։ Տարողության չափերին և հիերոգլիֆ նշաններին անդրադարձել է նաև Ա. Ա. Վայմանը, որի մասին կխոսենք նրա վերծանության փորձի ընդհանուր արդյունքները ներկայացնելիս։ Նշվածներից բացի տարողության չափերի նշաններին անդրադարձել են բիայնական չափագիտությանը նվիրված կամ առնչվող այլ աշխատանքներում ևս, որոնցում արտահայտված են բավականին իրարանբոժ կարծիքներ. միակ ընդհանուրը, թերևս, այն է, որ տիկի և սափորի գծանկարներով բիայնական հիերոգլիֆիկայում ներկայացվել են «ակարկի» և «տերուսի» չափման միավորները։

I-զ) Հատուկ ուշադրության է արժանացել ծառի (կամ նիզակի) և աշտարակի տեսքով նշանների կցագիրը (նկ. 16a)։ Ռ. Դ. Բարնեյը նշված աշխատանքում նախ բացատրական պատասխան է տալիս այն ենթադրությանը, որ կցագիրը կարող է լինել Կարմիր բլուրի անվան ուրարտական հիերոգլիֆային նշումը, քանի որ մույն նշանն առկա է նաև թուրքաբ կալեում, ապա հավանական է համարում նրա «զինանոց» նշանակությունը՝ համադրելով սեպագրերի սրիճի կառույցի հետ¹²⁹։

I-է) Փ. Քալմայերը, Խալդի աստծո խորհրդանշանին նվիրված իր

¹²⁶ Ղասաբյան, 1960, էջ 83-86։

¹²⁷ Burney, 1966, էջ 88-90։

¹²⁸ von Schuler, 1972, էջ 125-134։

¹²⁹ Barnett, 1974, էջ 51։

հետաքրքրական աշխատանքում անդրադառնալով նույն նշանին, նկատում է, որ բրոնզե թասերի վրա առյուծի գլուխը միշտ պատկերված է սեպագիր տեքստի սկզբում, իսկ կցագիր-նշանը ավելացվել է հետո՝ առանց օրինաչափ դիրք ունենալու առյուծի գլխի նկատմամբ՝ որ մասում պատահի: Ելնելով այս հանգամանքից՝ հեղինակը ենթադրում է, որ առյուծի գլուխը ծառայել է իբրև ինչ-որ ճշգրտում սեպագիր արձանագրության համար, իսկ ավելացված կցագիրը ցույց է տվել տվյալ իրի նպատակադրումը. սափորների վրա նույն նշանով դաջերի առկայության հիման վրա նա եզրակացնում է, որ կցագիր-հիերոգլիֆը ցույց է տալիս արքայի կամ նրա ներկայացուցչի կողմից տվյալ իրի ձուգումը «տաճարին» կամ «ձալդիի ծառին»¹³⁰:

I-ը) Փ. Քալմայերի նշված աշխատանքի վերլուծությանը նվիրված ոչ ծավալուն մի հոդվածում Ի. Մ. Դյակոնովը հնարավոր է համարում, որ ծառի նշանը աշտարակատեսք գաղափարագրի համար ծառայած լինի իբրև վանկային (ինչյունային) ցուցիչ (դետերմինատիվ): Աշտարակատեսք նշանը, նրա կարծիքով, հավանաբար, նշանակել է «տուն, տնային տնտեսություն», «պալատ» կամ «տաճար», իսկ երկու նշանների միացումը կարող էր նշանակել «ընդունված է պալատ» (սրան ավելի ցվում է, որ *É.urīšhi* նշանակում է ոչ թե «զենքի տուն», այլ «կառ-վարասիի տուն»)¹³¹: Այս կցագրի մեկնաբանմանը կանդրադառնանք մեր վերծանության մասին խոսելիս:

Նշված հիերոգլիֆներից բացի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ անդրադարձել են կրոնա-պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մի շարք աստրալ նշանների (հիմնականում՝ ընդհանուր առաջավորասիական տարածում ունեցող), որոնց այստեղ չենք անդրադառնա:

II-ա) Ամբողջական արձանագրությունների վերծանության հրատարակված փորձեր (որքան մեզ հայտնի է) կատարել են Լ. Ա. Բարսեղյանը, Ա. Ա. Վայնանը և Հ. Հ. Կարազյոզյանը: Լ. Ա. Բարսեղյանը առաջարկել է Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերից մեկի յոթանիշ (այն ժամանակ՝ անենամենձ) արձանագրության վերծանություն¹³²: Ցավոք այս փորձը անհաջող էր: Հենց առաջին նշանի մեկնաբանման մեջ հեղինակը թույլ է տալիս սկզբունքային սխալ՝ համարելով, որ այդ հիերոգլիֆի շրջամամբ և սեպի վերածմամբ ստեղծվել է սեպագրի «տարի» նշանը: Նման մեկնությունը խիստ անհամոզիչ է, քանի որ ուրարտական մեհենագրերից չէին կարող առաջանալ բիայնական սեպագրերը: Վերջիններս փոխառվել են Միջագետքից, որտեղ դրանք վկայված են Ք. ա. 3-րդ

¹³⁰ Calmeyer, 1979, էջ 183-193; Кальмейер, 1983, էջ 179-189:

¹³¹ Дьяконов, 1983, էջ 194: Կցագրի մեկնաբանումը՝ «ընդունված է պալատ», ակնհայտորեն կրում է Ա. Ա. Վայնանի վերծանության փորձի ազդեցությունը (տե՛ս ստորև), թեպետ հեղինակն այն չի վկայակոչում:

¹³² Барсегян, 1961, էջ 238-245:

հազարամյակում և առաջացել են շումերական հիերոգլիֆներից¹³³։ Նույն վրիպումը կրկնվում է արձանագրության մեկ այլ հիերոգլիֆի կապակցությամբ։ Մյուս նշանների վերաբերյալ, հիմնականում ելնելով դրանց արտաքին տեսքից, հեղինակն անում է մի շարք դիտողություններ։ Վերջին հաշվով այս արձանագրության վերծանությունը չի կարող ճիշտ լինել, բանի որ Բ. Բ. Պիտտորվսկու կողմից այն հրատարակվել է գլխիվայր (նկ.29) ... Այդ մասին արդեն խոսել ենք մեր կատարած բնագրային ուսումնասիրությունը ներկայացնելիս։

II-բ) Ա. Ա. Վայմանը, որը մինչ այդ հայտնի էր շումերական հիերոգլիֆիկայի վերծանման ասպարեզում ունեցած մի շարք հաջող աշխատանքներով, փորձել է վերծանել մեկ նշան, ինչը, ըստ հեղինակի, կարող էր բանալի դառնալ ութ արձանագրությունների (որոնցից յոթը տարողության չափի նշումներ են) ընթերցման համար¹³⁴։ Այն մեզ արդեն ծանոթ կցագիր-հիերոգլիֆի վերին բաղադրիչն է՝ ծառի (ճյուղի) կամ նիզակի գծապատկերը։ Հեղինակի կարծիքով, տվյալ հիերոգլիֆը, հասկնալի և դեպի վեր ուղղված նիզակի գծապատկերները նշանակել են սեպագրի *ištini* բառը՝ տարբեր հոլովածներում «նրանում», «այնտեղ», «համար», «այնտեղից» նշանակություններով։ Նման մոտեցումը, մեր կարծիքով, լիովին անհիմն է, բանի որ կցագրի վերին բաղադրիչները Վանի թագավորության արվեստի հուշարձաններում բազմիցս հանդիպող կենաց ծառի կամ Խաղիին խորհրդանշող նիզակի¹³⁵ գծապատկերներն են և պարզեցված տարբերակներում (նաև Ա. Ա. Վայմանի բերած օրինակներում) չեն վերածվում հասկի տեսք ունեցող հիերոգլիֆի։ Իր հերթին հասկի տեսք ունեցող նշանը հանդիպում է կավե ամանների վրա և կարող էր ցույց տալ այդ ամանների նախատեսված լինելը հացահատիկ կամ նրանից պատրաստված որևէ մթերք (ասենք՝ զարեջուր) պահելու համար, այլ կերպ ասած՝ հասկատեսք հիերոգլիֆը պետք է նշանակած լիներ հացահատիկի որևէ տեսակ կամ նրանից ստացվող մթերք։ Մեր կարծիքը հիմնավորվում է նաև Կարմիր բլուրի բրոնզե թասի հիշյալ յոթանիշ արձանագրության (նկ. 29) ճշգրտումով, որտեղ նույն բնագրում

¹³³ Հանրահայտ է, որ սեպագրերը ստեղծվել են Միջագետքում (դրանց ծնունդը պայմանավորված էր կավի՝ հիմնական գրանյութը լինելով) և այնտեղից տարածվել Առաջավոր Ասիայի շատ երկրներում։ Ուրպեսզի հայաստանյան հիերոգլիֆներից ստեղծվեին բիայնական սեպանշանները, պետք է որ այդ հիերոգլիֆները Ք.ա. IV հազարամյակում կիրառվեին Հայկական լեռնաշխարհում և գլիֆները Ք.ա. IV հազարամյակում կիրառվեին կողմից, Ք.ա. III հազարամյակում վերածվեին փոխառվելի միջագետքցիների կողմից, Ք.ա. III հազարամյակում վերածվեին սեպանշանների, որից հետո միայն այդ տեսքով մուտք գործեին Վանի թագավորություն։ Նման երևույթ Լ. Ա. Բարսեղյանը ցույց չի տալիս։

¹³⁴ *Вайман, 1978*, էջ 100-105։

¹³⁵ Հմմտ. *Riemschneider, 1966*, էջ 46-48; *Calmeyer, 1979*, էջ 183-193; *Кальмейер, 1983*, էջ 179-189։

առկա են փայլատակող նիզակի տեսքով մեհենագիրը և հասկատեսք նշանը՝ յուրաքանչյուրն իր նշանակությամբ:

Բացի բանալի հանդիսացող այդ նշանի անհաջող վերծանություն-նից, հեղինակը փորձում է մեկնաբանել իր ընմած բնագրերում հանդիպող ևս ութ նշան: Առաջինը կցագիր-հիերոգլիֆի ստորին բաղադրիչն է՝ աշտարակաման նշանը, որը մեկնաբանում է իբրև «ամրոց, պալատ» և հնարավոր համարում դրա նույնացումը սեպագրերի *É.GAL*-ի հետ: Մեզ քիչ հավանական է թվում «ամրոց, պալատ» թարգմանությունը, բայց միանգամայն հնարավոր ենք համարում հիերոգլիֆի համադրումը սեպագրերի *É.GAL*-ի հետ, միայն թե ավելի լայն՝ «մեծ տուն, մեծ շինություն» իմաստով: Հաջորդ չորս նշանները տարրողության միավորներ ցույց տվող պատկերազրեքն են (տիկ, սափոր կամ կարաս, թաս, հուժժ անոթ՝ զիգզագ գծով), որոնք Ա. Ա. Վայմանից առաջ, ինչպես նշեցինք, մեկնաբանվել են Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի, Բ. Բ. Պիտրովսկու, Ա. Ֆոն Շուլերի կողմից՝ նույն իմաստով: Եվ վերջին երեք նշանը՝ կետ, կետով շրջանակ և կիսաշրջան, համապատասխանորեն, մեկնաբանվում են «1 տերուսի», «1 ակարկի», «1/2 տերուսի»: Սրանցից առաջին երկուսը նույնպես հայտնի էին Ա. Ա. Վայմանից առաջ, և նրան է պատկանում միայն կիսաշրջանի մեկնաբանությունը, որը, մեր կարծիքով, չի կարելի անվերապահորեն ընդունել: Հեղինակը հայտնում է, որ իր եզրակացություններն արվել են սեփական չափումների հիման վրա, որի արդյունքում ստացված թվերը խստորեն տարբերվում են մյուս հետազոտողների եզրահանգումներից: Եթե Կարմիր բլուրի կարասների ուսումնասիրողները ակարկիի համար առաջարկել են 208-300, իսկ տերուսիի համար 23-30 լիտր¹³⁶, ապա Ա. Ա. Վայմանը նշված չափերի համար, համապատասխանաբար, առաջարկում է 90 և 10 լիտր տարողություն¹³⁷:

¹³⁶ Բ. Բ. Պիտրովսկին, ինչպես ասվեց, ակարկին հավասար է համարում 240-250 լիտրի, իսկ տերուսին՝ ակարկիի 1/9 կամ 1/10 մասին (*КБ-2*, էջ 74; *Пуотровский, 1959*, էջ 145): Ի. Բ. Բրաշինսկին ակարկիի համար առաջարկում է 208,5 լիտր չափ, ընդգծելով, որ 1 ակարկին հավասար է 9 տերուսիի (*Брашинский, 1978*, էջ 141-156): Ռ. Օ. Վարդանյանի և Դ. Գ. Ասատրյանի հաշվումների համաձայն՝ 1 ակարկին բաժանվել է 10 տերուսիի, որն էլ հավասար է 300,5 լիտրի (*Варданян, Асатрян, 1980*, էջ 166-178):

¹³⁷ *Вайман, 1978*, էջ 104-105: Իր ներկայացրած չափերի հիմնավորման համար հեղինակը հղում է 1974 թվին Էրմիտաժում կայողացված իր չիդատակված գեկուցումը (նույն տեղում, ծմբ. 14), որին ծանոթ չլինելով՝ մենք ձեռնպահ ենք մնում կարծիք հայտնելուց: Պետք է նշել, սակայն, որ հիմնավոր չէ «1 ակարկին հավասար է 9 տերուսիի» բանաձևը, քանի որ Վանի բազավորությունում գործել է հաշվարկի տասնորդական համակարգ (*Պետրոսյան, 1945*, էջ 55-72; *Израелян, 1976*, էջ 115-117), ինչն ապացուցելի է նաև Թոփրաք կալեում (ըստ Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի հաղորդման) ու Արին բերդում (*Երևան, 1967*, աղ. XXI-3; *Ходжаши, 1981*, աղ. 4, N 323 և աղ. 5, N 179) «9 տերուսի» հիերոգլիֆներով և

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Ա. Ա. Վայմանի վերծանության փորձը նույնպես անհաջող է: Լիովին սխալ է բացատրված այն հանգուցային նշանը, որի մեկնաբանմամբ հեղինակը ձգտում է վերծանել ութ արձանագրություններ: Մյուս նշանները տարողության չափի միավորներ ցույց տվող հիերոգլիֆներ են, որոնց վերաբերյալ կատարված դիտողություններն ու մեկնաբանությունները հետո են «վերծանություն» համարվելուց, այլապես պետք է մտածել, որ Ա. Ա. Վայմանից առաջ արդեն «վերծանված» էին հարյուրից ավելի արձանագրություններ (իմա՝ տարողության նշումներ):

II-գ) 1995 թվականի վերջին մեզ հաջողվեց գտնել բիայնա-ուրարտական մեհենագրության վերծանության մի բանալի, որը հնարավորություն տվեց առաջին անգամ ընթերցել մի բանի հատուկ անուն՝ վանկային գրությամբ: Մեր վերծանության երկրորդ փուլը եղավ երկլեզու արձանագրությունների հայտնաբերումը (1997թ. ապրիլ), որոնք չնայած վաղուց հայտնի լինելուն՝ նախկինում չէին ընկալվել և ընթերցվել որպես այդպիսիք: Մեր վերծանությունը կներկայացնենք հաջորդ բաժնում:

II-դ) Վերծանության առաջին փուլի մասին մեր ընթերցած գեկուցումներից հետո սեպագրագետ Հ. Հ. Կարազյոզյանը մեզ հայտնեց, որ տարիներ առաջ նրան հաջողվել է գտնել վերծանման մի բանալի, որը մնացել է անտիպ մեկ նշանի չպարզաբանման պատճառով: Այն, որպես առանձին գլուխ լույս տեսավ հեղինակի 1998 թ. հրատարակած մենագրության էջերում:

Ուշագրավ դիտարկումներ պարունակելով հանդերձ, վերծանության այս փորձն ամբողջության մեջ անհաջող է: Դրա ակներև վկայություններից է Կարմիր բլուրի բրոնզե թասերից մեկի (մեր կազմած դիվանում՝ KB-177) յոթանիշ արձանագրության ընթերցումը՝ «Արգիշթե Սարուրիխե», որի հիման վրա հեղինակը փորձել է Վանի արքայացանկում վերականգնել մինչ այդ անհայտ Արգիշթե Գ. (Ք.ա. 625-620 թթ.) անունով մի թագավորի, այն դեպքում, երբ ժամանակին Բ. Բ. Պիտրովսկու կողմից այդ արձանագրությունը հրատարակվել է գլխիվայր՝ 180° շրջված (ճշգրտումը տես՝ Մովսիսյան, 1998, էջ 13-14, նկ. 1, նաև այս գլխի սկզբում): Որոշ դեպքերում հեղինակն իր ընթերցումները կատարում է ասկզբում: Որոշ դեպքերում՝ հակառակը. այսինքն՝ ճշգրտված չէ գրության ուղղությունը¹³⁸:

II-ե) 1997թ. հոկտեմբերին սույն աշխատանքն իբրև ատենախո-

Կարմիր բլուրի կարասներից մեկի վրա (*Изопроискань*, 1956, էջ 81, N 194) «9.5 տերուսի»՝ սեպագրով նշումների առկայությամբ (հմտ. Klein, 1974, էջ 85, ծնթ. 20): Ա. Ա. Վայմանի առաջարկը շատ մոտ է Ջ. Բլայնի ավելի վաղ հրատարակված տեսակետին (ակարկին՝ 100, տերուսին՝ 10 լիտր, Klein, 1974, էջ 86), որի մասին նա չի հիշատակում:

¹³⁸ Կարազյոզյան, 1998, էջ 51-75:

սություն ներկայացվեց պաշտպանության: Աշխատանքի քննարկումների ժամանակ Ս. Գ. Հմայակյանը առաջարկեց մեր ընթերցած երեք վանկագիր անունների վերծանության մեկ այլ տարբերակ: Մեր խնդրանքով նա, հատուկ այս աշխատանքի համար, տրամադրեց իր տեսակետը: Քանի որ Ս. Գ. Հմայակյանի վերծանության փորձը բխում է մեր առաջադրած սկզբունքներից, ապա այն և մեր կարծիքն այդ առաջարկի մասին կներկայացնենք «Հատուկ անունները՝ վանկային գրությամբ» ենթաբաժնից հետո:

2. Մեր վերծանությունը: Ինչպես նշվեց, վերծանության ուղղությամբ մեր աշխատանքը կատարվել է երկու փուլով: Առաջինը՝ 1995-ի վերջին, որի մասին մի շարք զեկուցումներով հանդես ենք եկել Երևանում և Մոսկվայում, հրատարակել մի քանի հոդված և զեկուցման թեզիս, իսկ երկրորդը՝ 1997-ի գարնանը, երբ ավարտել էինք այս աշխատանքի վերջում ներկայացված արձանագրությունների դիվանը (կորպուսը) և կազմում էինք նշանագանկ, որում արտահայտված է հիերոգլիֆների կիրառման հաճախականությունը: Ստորև մեր կատարած աշխատանքի փուլերը կներկայացնենք առանձին-առանձին և վերջում կամփոփենք ստացված արդյունքները:

Փուլ առաջին.

ա) Հատուկ անունները՝ վանկային գրությամբ: Ինչպես ասվեց վերը, անհայտ գրերի ու լեզուների վերծանության գործում մեծ նշանակություն ունի հատուկ անունների ընթերցումը: Այս առումով խիստ կարևորվում են երկու բրոնզե թիթեղները, որոնց վրա պատկերված անձանց գլխավերևներում հիերոգլիֆներով նշված են նրանց անունները: Երկու թիթեղներն էլ գտնվել են Վանա լճի ավազանից: Առաջինը ներկայումս պահվում է Ժնևում՝ Բուլիմի հավաքածուում (նկ. 36), իսկ երկրորդը՝ Վանի ռեզիդնալ թանգարանում (նկ. 37):

Բուլիմի հավաքածուի թիթեղին (WAn-1) պատկերված է ցուլի մեջքին տեղավորված գահին բազմած Թեյշեբան¹³⁹ բիայնական դիցարանի երկրորդ աստվածը (Խալդիից հետո): Նրա դիմաց կանգնած են չորս անձինք, որոնցից երեքը կրում են աստվածային հագուստ, իսկ վերջինը՝ հասարակ թիկնոց, և ամեն մեկի գլխավերևում, ըստ երևույթի, հիերոգլիֆներով գրված է նրա անունը: Անուններից գատ, աստծո դիմաց մե-

¹³⁹ Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր աստվածներն ունեն իրենց հատուկ պատկերագրությունը: Թեյշեբան պատկերվում է հիմնականում ցուլի վրա (*Հմայակյան, 1990*, էջ 41-42), որից հասկանալի էր դառնում նրա ինքնությունը, և կարիք չկար լրացուցիչ (սեպագրով կամ հիերոգլիֆներով) նշելու անունը: Ռ. Դ. Բարնեթի կարծիքը, թե գահին բազմած է Խալդին (*Barnett, 1974*, էջ 44), չի կարելի հիմնավոր համարել: Երկրորդ թիթեղին պատկերված է գերագույն աստված Խալդին, քանի որ վերջինս բիայնական արվեստում ներկայացնում է առյուծի վրա կանգնած (*Հմայակյան, 1990*, էջ 35):

կուսի պատկերված է մի նշան: Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ չորս կանգնածներից երրորդն իր չափերով ամենափոքրն է, և, չնայած դրան, կանգնած է չորրորդից առաջ, որն իր հերթին փոքր է առաջին երկուսից և կրում է նրանցիցից տարբեր հագուստ: Առաջին կանգնածի անունը գրված ամենավերևում, սկսվում է մյուս նշաններից չափերով մեծ արևի թևավոր սկավառակի պատկեր-գաղափարանշանով: Թիթեղի վրա պատկերված է ընդամենը 18 հիերոգլիֆ:

Երկրորդի վրա պատկերված է առյուծին կանգնած Խալդի աստվածը, իսկ նրա դիմաց՝ ուղ և Գլիրաբերող¹⁴⁰ ծնկած կին (դիցուհի): Դիցուհուն՝ Խալդիին արվող զոհաբերության տեսարանը շատ է հանդիպում բիայնական արվեստի հուշարձաններում: Ի տարբերություն այլ դեպքերի, այստեղ զոհ մատուցողի գլխավերևում գրված է նրա քառանիշ (քառավանկ) անունը: Երկու թիթեղների գրությունների միակ ընդհանրությունը W Au-1 թիթեղի երրորդ կանգնածի և այս թիթեղի դիցուհու անուններում երկրորդ նշանի (վանկի) նույնությունն է, որը մեզ կօգնի վերծանման բանալին գտնելու (մաս վերջինիս ճշարտացիությունը ստուգելու) գործում: Մինչ այդ անենք մի քանի կարևոր պարզաբանումներ, որոնք հնարավոր կդարձնեն մեզ հետաքրքրող անունների ընթերցումը:

Ուվբե՛ր են պատկերված առաջին թիթեղում Թեյշեբայի դիմաց: Այն, որ կանգնածներն աստվածային հագուստ են կրում և առաջին կանգնողի անվան սկզբում դրված է արևի թևավոր սկավառակի նշանը, թույլ է տվել ենթադրելու, որ Թեյշեբայի դիմաց կանգնած են աստվածներ, իսկ նրանցից առաջինը արևի աստված Շիվինին է¹⁴¹: Սեպագրերում Շիվինի անունը ավանդված է Տի-ս-ս-ի-նո և Տի-ս-ս-ի-նո վանկային փոխանցումներով¹⁴²: Հիերոգլիֆներով գրված անունը հնգավանկ է (երրորդ նշանի վերին անկյունաձև բաղադրիչն օժանդակ ցուցիչ է, որի մասին արդեն խոսվել է), որին կարող է համապատասխանել առաջին տարբերակը: Սակայն դա քիչ հավանական է, քանի որ հիերոգլիֆիկայում մեկ անվան մեջ կրկնվող վանկը սովորաբար գրվում է նույն նշանով¹⁴³, մինչդեռ այստեղ երկրորդ և չորրորդ վանկերը գրված են տարբեր նշաններով: Առաջին կանգնածը չէր կարող Շիվինին լինել մաս բիայնական պատկերաբանության օրինաչափություններից ելնելով. մալի Շիվինին սովորաբար

¹⁴⁰ Ուլի Գլիրաբերումը նույնպես վկայում է, որ առյուծի վրա կանգնած աստվածը Խալդին է, քանի որ Մեհրի Դոան արձանագրության համաձայն (*Меликишвили, 1960*, էջ 143-149; *Կարագյոզյան, 1981*, էջ 44-47; *Հմայակյան, 1990*, էջ 10-12; *Арутюнян, 2001*, էջ 44-52) ու էր զոհաբերվում միայն Խալդիին (հմմտ.

Հմայակյան, 1990, էջ 35):

¹⁴¹ *Barnett, 1974*, էջ 45-46; *Հմայակյան, 1990*, էջ 45, 112 (ծմբ.97), 147 (աղ. 25-ի

բացատրագիրը):

¹⁴² *Меликишвили, 1960*, էջ 442; *Арутюнян, 2001*, էջ 490:

¹⁴³ *Фридрих, 1961*, էջ 154:

պատկերվում է պատանու տեսքով. քնավոր ծիու վրա¹⁴⁴, և հետո անհավանական է, որ երեք գլխավոր աստվածներից երրորդը (Շիվինին) երկրորդի դիմաց պատկերվեր ցածր դիրքում, այն էլ ձեռքերը պարզած հայացողի տեսքով: Համեմատության առարկա կարող է լինել Արևմտյան Հայաստանից գտնված մեկ այլ բրոնզե քիթեղի պատկերը, որում խալդին և Թեյշեբան հավասար դիրքով, առաջինն առյուծի, իսկ երկրորդը ցուլի վրա կանգնած են դեմ դիմաց¹⁴⁵: Բացի այդ, եթե առաջինը Շիվինին է, նրա հետևում կանգնած կինը պետք է լինի Տուշպուեա դիցուհին, որի հնգավանկ ամուրը չի համապատասխանում նրա գլխավերի երկու նշաններին¹⁴⁶: Շիվինիի բացառումից զատ, անհավանական է ենթադրել, թե այլ աստծո ամուսնից առաջ կարող էր դրվել արևի աստծո գաղափարանշանը¹⁴⁷:

Թեյշեբայի առաջ կանգնածները չեն պատկանում միևնույն դասին, ինչն ակնհայտ է նրանց չափերից և հագուստից: Առաջին երեքը պատկանում են մեկ, չորրորդը՝ այլ, ավելի ցածր դասի: Չորրորդի ձեռքին պատկերված է առյուծ կամ մագաղաթ (համեմայնդեպս գրի հետ կապված իր), իսկ առաջինի գլխին կա թագ: Աստվածներից բացի աստվածային հանդերձանքով կարող էր պատկերվել նաև արքայական ընտանիքը (որը խորհրդանշել էր թագավորական իշխանության երկնային ծագման հավատամքի): Ուստի ամենահավանական տարբերակը վերոնշյալ բոլոր պարագաներում այն է, որ Թեյշեբայի առաջ կանգնած առաջին երեքը արքայական ընտանիքի ներկայացուցիչներ են (թագա-

¹⁴⁴ Հմայակյան, 1990, էջ 45:

¹⁴⁵ *Urartu, München*, 1976, էջ 55, նկ. 48; Հմայակյան, 1990, աղ. 30:

¹⁴⁶ Ռ. Դ. Բարնեթը կնոջ գլխավերի երկու նշաններից առաջ, որպես նրա անվան բաղադրամաս, նշում է չորրորդ անձի գլխավերի առաջին տողի երկու հիերոգլիֆները (*Barnett, 1974*, էջ 45): Մեր կարծիքով, այդ երկու նշանները կապ չունեն կնոջ անվան հետ, այլ վերաբերում են չորրորդ անձին, հակառակ դեպքում՝ կնոջ գլխավերի երկու նշանների հետ կգրվեին մեկ տողի վրա:

¹⁴⁷ 1996 թվականի օգոստոսի վերջին, կարճատև այցով լինելով Սանկտ-Պետերբուրգում, մենք Էրմիտաժում հանդիպեցինք Ա. Ա. Վայմանի հետ: Ջրույցի ընթացքում մեր վերծանությանը ծանոթանալուց հետո՝ նա ներկայացրեց իր տեսակետը W Au-1 քիթեղի մեկնաբանության վերաբերյալ, ըստ որի՝ գահին բազմածը խալդի աստվածն է, նրա դիմաց կանգնած են Թեյշեբան, Շիվինին, իսկ վերջում՝ արքան: Նման մեկնաբանումը Ա. Ա. Վայմանը հիմնավորում էր նրանով, որ իբր Վանի թագավորության պատկերագրության մեջ եղելուավոր թագով պատկերվում են միայն խալդին և Թեյշեբան: Այս տեսակետը չի դիմանում քննադատության, քանի որ եղելուավոր թագը ոչ միայն նշված երկու աստվածների մենաշնորհը չէ, այլև հանդես է գալիս գահերի մաս կազմող դիցարանական տարբեր էակների՝ գրիֆոնների արձանիկներում: Եվ ի վերջո, նման մեկնաբանությանը հնարավոր չէ ընթերցել երկրպագողների ամուսնները (ինչը խոստովանում էր հենց տեսակետի հեղինակը):

վոր, թագուհի և արքայազն), իսկ վերջում կանգնածը՝ բարձրաստիճան պաշտոնյա, թերևս՝ բուրմ (քրմապետ), աստվածների պաշտամունքի ու գրի հետ գործ ունեցող: Նման մեկնաբանման դեպքում միանգամայն հասկանալի են դառնում և՛ առաջին կանգնածի՝ թագ կրելը, և՛ թագավորի անունից առաջ արևի աստծո նշանի առկայությունը: Արևը համարվում էր թագավորական տան հովանավորը. մայրաքաղաք Տուշպան Վանի թագավորության արևի աստծո պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնն էր¹⁴⁸: Այստեղ արևը խորհրդանշում է արքայական իշխանությունը և կարող է նշանակել նաև «արև-արքա» կամ համարժեք մի տիտղոս (հմնտ. խեթական արքաների «արևային» տիտղոսն ու նման այլ դեպքեր): Բացատրելի է դառնում նաև երրորդ և չորրորդ անձերի դասավորությունը. երրորդը լինելով մանուկ արքայազն՝ պետք է աստծո դիմաց ավելի առաջ կանգներ, քան ենթադրյալ բուրմը, որի ցածր լինելը թագավորից ու թագուհուց ընդգծում է նրանց դասային տարբերությունը:

Ի դեպ, Հայաստանում գտնված այլ դարաշրջանի, բայց բնույթով նման մի քանդակապատկերում զոհասեղան-պատվանդանին դրված ցլի գլխի առջև կանգնած են երկրպագող արքան, թագուհին և նրանց վեց երեխաները¹⁴⁹: Հատկանշական է քանդակապատկերի և մեր առաջին թիթեղի տեսարանների նմանությունն ու բովանդակային ընդհանրությունը (երկու դեպքում էլ արքայական ընտանիքը երկրպագում է ցուլ-աստվածությանը):

Արդ, ինչ տվեց առաջին թիթեղի տեսարանի պարզաբանումը խընդրի լուծմանը: Մենք ունեցանք թագավորի և արքայազնի (որն ապագա թագավոր է), այսինքն՝ իրար հաջորդած հայր ու որդի արքաների անուններ՝ գրված հիերոգլիֆներով, որոնցից առաջինը հնգավանկ է, երկրորդը՝ եռավանկ: Մեզ հայտնի են Վանի թագավորության բոլոր արքաների անուններն ըստ հերթականության, ընդ որում, յուրաքանչյուրը վանկային փոխանցման մի քանի տարբերակներով: Թագուհու և չորրորդ անձի անունները վերծանման նախնական այս փուլում օգտակար չեն կարող լինել, քանի որ մեզ հայտնի չեն բիայնական թագուհիների ու քրմերի (քրմապետերի) անունները: Մեր խնդրի պահանջն է դառնում գտնել հայր ու որդի արքաների հնգավանկ և եռավանկ անունները, ընդ որում, որդի արքայի անվան երկրորդ վանկը պետք է համընկնի մյուս թիթեղի վրա նշված անվան երկրորդ վանկին: Սա՝ առաջին խնդիրը:

Մի փոքր կանգ առնենք Վանի թիթեղի վրա: Նախ պարզենք, թե ով էր պատկերված խալդիի առաջ՝ դիցուհի¹⁵⁰, թե՞ թագուհի (ինչպես առաջին

¹⁴⁸ Հմնտ. *Հմայակյան*, 1990, էջ 46:

¹⁴⁹ *Լևոնյան*, 1941, էջ 69-71: Այս քանդակի արքայի թագը հիշեցնում է Արեւմեյան դարաշրջանի Հայաստանի սատրապներ Օրոնտես-Երվանդի ու Տիրիմեյան դարաշրջանի Հայաստանի նրանց դրամներին (*ՀԺՊ*, 1971, էջ 453-454), և չի բազի խույրերը՝ պատկերված նրանց դրամներին (*ՀԺՊ*, 1971, էջ 453-454), և չի բացառվում, որ քանդակապատկերը ստեղծված լինի Ջ.ա. VI-IV դարերում:

թիթեղում էր): Եթե պատկերված է թագուհի (իսկ այլ կարգի մահկանացուն հազիվ թե պատկերվեր Խաղիի առաջ), ապա նա պետք է լիներ միայն իր ամուսին-արքայի հետ և նրանից հետո: Մենիշխան թագուհի Վանի թագավորությունից հայտնի չէ, նշանակում է՝ Խաղիի դիմաց դիցուհի պետք է լինի: Բիայնական արվեստի հուշարձաններում այս տեսարանը հանդիպում է բազմիցս¹⁵⁰: Ուշադրություն պետք է դարձնել նման տեսարաններում երկրպագող դիցուհու դիրքին. մի մասում դիցուհին կանգնած է, մյուսում՝ ծնկած: Վանի թագավորության դիցարանում աստվածներն ու աստվածուհիներն ըստ նշանակության բաժանվում են երեք խմբի¹⁵¹: Տրամաբանորեն, ծնկած դիցուհիները (որոնց թվում նաև մեր թիթեղին պատկերվածը) պետք է պատկանեին վերջին խմբին: Այս հանգամանքը ևս վերջում կարող է դառնալ մեր եզրակացությունների իրավացիության ստուգման միջոց:

Այս թիթեղի մեկնաբանմամբ մեր առջև ծառանում է երկրորդ խնդիրը. գտնել Վանի թագավորության դիցարանի այն աստվածուհուն, որի անունը կարող է գրվել քառավանկ, ընդ որում (սա էլ՝ երրորդ խնդիրը), դիցուհու անվան երկրորդ վանկը պետք է համընկներ որդի-արքայի անվան երկրորդ վանկին:

Վանի թագավորության դիցուհիները հիշատակվում են Միերի Դըռան արձանագրության մեջ: Դիցուհիների թիվը 35 է, բայց նրանք կրում են 16 դիցանուն, քանի որ երկրորդ խմբում հիշվում են Այաիմի (Աիմի) անունով չորս և Ինուանի անվամբ տասնյոթ դիցուհիներ¹⁵²: Գտնելու համար, թե նրանցից ում անունն է գրված երկրորդ թիթեղի վրա, բոլոր դիցանուններից առանձնացրեցինք միայն քառավանկ գրություն ունեցողները, որոնք հիմքն են՝ A-ru-ba-ni (գրվում է նաև այլ տարբերակներով), Bar-si-i-a, A-di-i-a, A-a-i-ni և I-nu-a-ni: Դիցուհու և որդի-արքայի անուններում կրկնվող վանկի համար ունեցանք հինգ հնարավոր թեկնածու՝ ru, ši, di, a, nu:

Մյուս կողմից հարկավոր է գտնել միմյանց հաջորդած երկու արքաների հնգավանկ և եռավանկ անունները: Մենք վերցրեցինք Բիայնիլի-Ուրարտուի բոլոր հայր ու որդի արքաների անունները՝ գրության բոլոր հնարավոր տարբերակներով, և միակ դեպքը, որ բավարարեց մեր խընդրի պահանջներին, Իշպուինի (Iš-pu-ú-i-ni) և Մենուա (Me-nu-a) արքայանուններն էին¹⁵³:

¹⁵⁰ Տե՛ս օրինակ՝ *KE-3*, էջ 11, 18; *Пуомровѣкуиъ*, 1959, էջ 226; *Urartu, München*, 1976, էջ 55, նկ. 47,49; *Tašyurek*, 1975, աղ. 36-բ; *Tašyurek*, 1978, նկ. 1-5: *Urartu, Gent*, 1982-83, էջ 172, 176 և այլն:

¹⁵¹ Հմայակյան, 1990, էջ 26-27:

¹⁵² Նույն տեղում:

¹⁵³ Սեպագրության մեջ հնարավոր են վանկային գրանցման տարբեր ձևեր. շատ են հատկապես ձայնավորների կրկնության դեպքերը, որոնց նպատակը

Երրորդ խնդրի լուծման նպատակով դիցուհիների անուններից ստացված հիմզ հավանական վանկերը համադրեցինք բոլոր արքայա-նունների երկրորդ վանկերի հետ¹⁵⁴ և այստեղ ևս ունեցանք համընկնող միայն մեկ տարբերակ. որդի-արքան՝ Մենուա, դիցուհին՝ Ինուանի: Ի-նուանի անվամբ հայտնի տասնյոթ դիցուհիները հիշվում են դիցարանի վերջում, ինչը ևս, իբրև մեր ստացած արդյունքների ստուգման միջոց (դիցուհու ծնկած լինելու հանգամանքը), մեկ անգամ ևս հավաստում է մեր եզրահանգումների իրավացիությունը:

Այսպիսով առաջադրված երեք խնդիրների դեպքում էլ եղած բազմաթիվ հնարավոր տարբերակների բնութայնից ստանում ենք միայն մեկ հնարավոր լուծում, ընդ որում, երեք խնդիրների միակ լուծումները համընկնում են միմյանց: Սա նշանակում է, որ բիայնական մեհենագրության ընթերցման առաջին բանալին գտնված է. արդյունքում ստացանք երեք հատուկ անվան (11 վանկանշանով, որոնցից մեկը կրկնվում է) և արքայական իշխանությունը խորհրդանշող մեկ գաղափարագրի վերծանություն:

Ս. Գ. Հմայակյանի վերծանության առաջարկը: Ա. Մովսիսյանի վերծանության բանալին հետաքրքիր է, և այս ուղղությամբ աշխատանքը շարունակելու հեռանկարներ է բացում: Ընդունելով ու բարձր գնահատելով ընթերցման և տեքստը հասկանալու հեղինակի առաջարկած սկզբունքները, կարծում ենք, որ ընթերցման տարբերակների որոնումը կարելի է շարունակել:

Ինչպես հայտնի է, Թուրքիայում գտնված և վաճառքի հանված պաշտամունքային քիթեղների մեծ մասը ծագում են Հիրկանիսից (Գի-լիմլի) ոչ հեռու գտնվող տաճարապատկան արհեստանոցից, որը կործանվել է, թերևս, բիայնական պետականության գոյության վերջին շրջանում: Այսինքն, քիչ հավանական է, որ Ժնևում պահվող քիթեղին պատկերված լինեն IX դարում թագավորած արքայական ընտանիքի անդամները: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ թերևս անիմաստ չի լինի շարունակել փնտրտուքը և համապատասխանություն գտնել ավելի ուշ գահակալած արքաների անունների հետ: Որպես հնարավոր տարբերակ կարելի է նշել՝ Էրիմենա և Ռուսա, իսկ դիցուհու համար՝ Վարու-

վերջնականապես պարզված չէ (դա կարող է լինել նախորդ վանկի ձայնավորը շեշտելու միտում կամ տողադարձի անթույլատրելիության պատճառով ազատ տարածությունը լցնելու ձև): Մեր ընթերցած հատուկ անունները գրված են սեպագրերում ամենալայն տարածումն ունեցող տարբերակներով (*Мелукумбану*, 1960, էջ 415-447; *Арутюнян*, 2001, էջ 447-492):

¹⁵⁴ Որպեսզի բացառենք սխալվելու հնարավորությունը, համադրություններ կատարելիս հաշվի ենք առել ոչ միայն գրության հայտնի, այլև ոչ մի արձանագրությամբ չվկայված, բայց ըստ բիայնական սեպագրության օրինաչափությունների՝ հնարավոր տարբերակները:

քանի անունները (եթե այս գիրքը հայերեն է, ապա Ռուսա անվան մեջ «ռու») վանկից առաջ պետք է ենթադրվի որևէ լրացուցիչ վանկ, ասենք՝ «ա»)։ Այս դեպքում արքայազնի և աստվածուհու անունների երկրորդ ընդհանուր վանկը կլինի ոչ թե «նու», այլ «ռու»։

Ա. Մովսիսյանը, հենվելով իր կատարած դիտարկումների և «սկզբնահնչյունության» ու «հնչյունային փոխարինագրման» կանոնների ընդհանրաձայնությունների վրա, եզրակացնում է, որ բիայնական մեհենագրերի լեզուն հայերենն է։ Տեսակետ, որը համահունչ է Զ.ա. VII-VI դարերում Հայկական լեռաշխարհում տիրող էթնիկական-քաղաքական իրադրությանը։ Շեշտում ենք VII-VI դարերը, քանի որ հեղինակի հավաքած հիերոգլիֆակիր առարկաների մեծ մասը ծագում է հենց այս ժամանակաշրջանում գոյատևած հուշարձաններից (Թուփրաք կալե, Կարմիր բլուր, Դովրի և այլն)։ Իսկ այդ ընթացքում հայկական տարրի գերակշռությունը տարածաշրջանում կասկած չի հարուցում ուսումնասիրողների մոտ։

Մյուս կողմից, ինչպես նշում է հեղինակը, բիայնական մեհենագրությունն իր ամենամոտ զուգահեռներն է գտնում խեթա-լուվիական աշխարհում, իսկ ընդունված տեսակետներից մեկի համաձայն՝ հենց այդ աշխարհի հետ առնչված ենք գտնում հին հայկական քաղաքական կազմավորումների մասին եղած տվյալները։

Մի քանի խոսքով կցանկանայինք մեր կարծիքը հայտնել Ս. Գ. Հմայակյանի վերծանության ուշագրավ այս փորձի վերաբերյալ։

Նախ նշենք, որ WAs-I թիթեղի հայտնաբերման ստույգ վայրը հայտնի չէ, իսկ նվիրատվական բիթեղներ գտնվել են ոչ միայն Հիրկանիսից։ Այդուհանդերձ, եթե թիթեղը գտնված էլ լինի Հիրկանիսից և թվագրվի Զ.ա. VII-VI դարերով, կարծում ենք, որ վերջինիս վրա անտարակույս կարող էին պատկերվել Զ.ա. IX դարում իշխած արքաները, ինչը կարող էր կապվել ինչ-որ ավանդույթի սյուժեի հետ (հմմտ. օրինակ՝ Քրիստոսի ծննդյան թեմայով պատկերները վաղ միջնադարից ցայսօր)։

Անշուշտ, հնարավոր է ենթադրել, որ Ռուսա անունը բառասկզբում ունեցել է որևէ ծայնավոր, մասնավաճ որ ասուրական բնագրերում այդ արքայանունը վկայված է «Ուրսա» ձևով։ Սակայն ո՛չ բիայնական, ո՛չ էլ ասուրական աղբյուրներում այդ անունը չի գրվում եռավանկ. կարելի է ենթադրել անվան Արսա, Օրսա, Ուրսա, Էրսա, գուցե և այլ տարբերակներ, բայց միայն երկվանկ գրությամբ։ Քիչ հավանական է նաև Էրիմենա անվան հնգավանկ գրությունը. սեպագրերում այն միշտ հանդես է գալիս քառավանկ տարբերակով (կրկին նշենք, որ մեր ստացած հիերոգլիֆ ընթերցումները համընկնում են այդ անունների՝ սեպագիր արձանագրություններում առավել տարածված գրելաձևերին)։ Եվ վերջապես, եթե ճիշտ է մեր դիտողությունը դիցուի՝ ծնկյա վերաբերյալ, ապա նման դիրքում անհավանական է գերագույն դիցուի՝ պատկերումը։

Նշվածներով հանդերձ, կարծում ենք, որ Ս. Գ. Հմայակյանի առաջարկած վերծանության տարբերակը արժանի է հաստույ ուշադրության:

բ) Մի քանի զաղափարագրերի մեկնություն: Որ արևի թևավոր սկավառակը «արև» նշանակելով ունեցել է նաև դրա հետ կապված «արքա» («արքայական իշխանություն») իմաստը, երևում է բազմաթիվ կնիքների առկայությունից, որոնց հատակի մակերեսի վերին և կենտրոնական մասում պատկերված է այդ նշանը¹⁵⁵ (նկ. 47): Վանի թագավորության պատմությունից հայտնի է, որ արքան տեղերում իշխանությունն իրականացնում էր մի շարք պաշտոնյաների միջոցով, որոնց մեջ կարևոր դեր էր խաղում «կնիք ունեցող անձը»¹⁵⁶: Թերևս արևի սկավառակով այդ կնիքներն են գործածվել արքայական իշխանության անունից որոշումներ, հրամաններ և այլ կարգի ակտեր հաստատելու համար:

Նկ. 47

Կնիքների վրա «արև-արքա» նշանից բացի հաճախ է հանդիպում նավակի կամ պառկած կիսալուսնի տեսքով հիերոգլիֆը, միշտ վերին մասում, մե՛րթ իբրև երկրպագության առարկա, մե՛րթ զանազան դիցաբանական, գերբնական էակների պատկերների վերևում (նկ. 6): Դա ենթադրել է տալիս, որ նշանն ունեցել է «աստված» (հասարակ գոյականի իմաստով) կամ «աստվածային, երկնային» նշանակությունը¹⁵⁷:

¹⁵⁵ Բիայնիլի-Ուրարտուում, Ասորեստանում և հարակից տարածքներում քրճնարկվող ժամանակաշրջանում արևի թևավոր սկավառակի նշանի տարածվածության մասին տես *Barnett, 1974*, էջ 46-47 (և հղվող գրականությունը):

Ժամանակին ծանոթանալով մեր հոդվածներից մեկին՝ Գ. Խ. Սարգսյանը կարծիք հայտնեց, որ թևավոր սկավառակի պատկերը կարող է լինել ոչ թե գրական, այլ պարզապես արքայական իշխանության խորհրդանիշը (ինչպես որ, իբրև հնարավոր մի տարբերակ, մեկնված էր նաև հոդվածում), ինչը, ըստ նրա, երևում է WAu-I թիթեղի վրա թագավորի և թագուհու գլխավերևում այդ նշանի հավասարապես տարածված լինելուց և անհամաչափ խոշորությունից: Ընդունելով նման մեկնության հնարավորությունը՝ մենք ավելի հավանական ենք համարում, որ նշված խորհրդանիշը կիրառվել է նաև որպես գրանշան, մասնավորապես, իբրև որոշարկիչ-զաղափարագիր (ցուցիչ, դետերմինատիվ):

¹⁵⁶ *Дьяконов, 1963*, էջ 26, 33-35; հմտ. *ՀժՊ. 1971*, էջ 346:

¹⁵⁷ Նման տեսքով և իմաստով մոտ հիերոգլիֆները հանդիպում են նաև այլ գրային համակարգերում: Խեթա-լուվիականում, օրինակ, նույնատեսք մի նշան ունի «երկինք» իմաստը (*Laroche, 1960*, էջ 96-97, N 182; *Дунаевская, 1969*, էջ 98; *II «երկինք»* իմաստը (*Laroche, 1960*, էջ 98): Շումերական նման մի հիերոգլիֆ (*Labat, Geroglifico Anatolico, 1998*, էջ 49, 98): Շումերական նման մի հիերոգլիֆ (*Labat, 1976*, էջ 174-175, 178-179) նշանակում է «օր», «ժամանակ», «փայլուն», ընդ

«Աստված(ային, երկնային)» գաղափարագիրը կնիքներից և թասերից բացի հանդիպում է այլ իրերի վրա ևս¹⁵⁸։ Այդ նշանը գտնում ենք նաև WAu-1 թիթեղի վրա, ենթադրյալ քրմի գլխավերևի առաջին տողում (դա այն երկու նշաններից մեկն է, որոնք Ռ. Դ. Բարենթը քյուրիմացաբար կցել է թագուհու անվան սկզբին)։ Երկրորդ տողում, անկասկած, քրմի անունն է, իսկ ի՞նչ է գրված դրանից առաջ։ Թագավորի անունից առաջ դրված է արքայական իշխանությունը խորհրդանշող արևի թևավոր սկավառակի պատկերը, որը բնորոշում է թագավորական ընտանիքին, ուստի քրմի անունից առաջ ակնկալելի է նրա դասային բնութագիրը։ Երկրորդ նշանը մեզ ծանոթ «աստված(ային)» գաղափարագիրն է։ Առաջին նշանի նմանակը մենք ունենք հայկական նշանագրերի ցանկերում (ընդ որում, նաև Երզնկայի խմբում), որի բացատրությունն է «կռապաշտ»¹⁵⁹։ Քրիստոնեական միջավայրում «կռապաշտ» կարող էր կոչվել նախաքրիստոնեական կրոնը դավանող քուրմը։ Ըստ այդմ, չորրորդ անձի անունից առաջ բնորոշումը կարելի է կարդալ «քուրմ (երկրպագող) աստծո», որը ճիշտ և ճիշտ համընկնում է պատկերի ընդհանուր համատեքստին¹⁶⁰։

Վերադառնանք նախորդ վերծանություններին։ Ինչպես նշվել էր, միայն արտաքին տեսքը կարող է խաբուսիկ լինել, ուստի գաղափարագրերի իմաստը հասկանալու համար պետք է հաշվի առնել բոլոր հա-

որում, այդ նշանից է առաջացել նաև «արև» նշանակող սեպագիրը (քիայնական և այլ հիերոգլիֆների համեմատությունը տես աղ. III)։

Այդ գաղափարագրով և դիցաբանական էակների պատկերներով կնիքները, հավանաբար, գործածվել են տաճարներում՝ տվյալ աստվածության «որոշումները» հաստատելու համար։ Այս առումով հետաքրքիր է Սարգոն Բ-ի հաղորդումը Մուսասիրի թալանի մասին, որտեղից նա, ի թիվս այլոց, տարել է «կնիքով ոսկյա մատանի՝ հաստատելու համար որոշումները Բագմաշտուի՝ Խալդիի տիկնոջ» (*Luckenbill, 1927, էջ 97; Дьяконов, 1951, N 49 (367-405)*)։

¹⁵⁸ Օրինակ՝ Կարմիր բլուրի բրոնզե կիսակլոր կախիկի մի թևին, որի մյուս թևին ութաթև աստղ է (*KB-1, էջ 77*), որոշ արձանիկների կրծքին (*Piotrovskii, 1967, էջ 24, աղ. 2-3, 12*)։ Պետք է կարծել, որ հենց այս նշանն է պատկերված որոշ լանջապանների վրա, ինչը, ըստ հավատարմի, թերևս ընկալվել է իբրև աստվածային նախախնամության երաշխիք։ Չի բացառվում նաև, որ լանջապանների մի մասը պատրաստվել է հատկապես «աստված» մեխենագրի տեսքով (դրանցից մի քանիսը տես *Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 108, 168-170*)։

¹⁵⁹ *Աճառյան, 1984*, հավելված-ցուցակ, N 224; *Աբրահամյան, 1989, էջ 170*։

¹⁶⁰ ՀՊՊԹ ֆոնդերում աշխատելիս մեր ուշադրությունը գրավեց Կարմիր բլուրի չիրատարակված կնիքներից մեկը (2784-79, մեր դիվանում՝ KB-18), որի կողային մակերեսին պատկերված էր կենցաղ ծառը երկրպագող մարդ. երկու կողմերում գոհաբերվող կենդանիներ էին, իսկ մարդու և կենցաղ ծառի միջև վերևում նշված էր «աստված» գաղափարագիրը։ Կնիքի հատակին «քուրմ (երկրպագող)» գաղափարագիրը հիշեցնող մի նշան է, որը կապվելով կողային մակերեսի ընդհանուր տեսարանին՝ կարող է հաստատել մեր կարծիքը։

րից, Արմավիրից, Հոռոմից¹⁶³ գտնված կավե ամանների վրա: Կենցաղա-
յին կիրառության իրերի վրա էլիպսի մեջ «(Խաղյան) տաճար» նշանի
դաջվածքը (որը թողնում է արհեստագործ վարպետի նշանի տպավո-
րություն) ցույց պետք է տալ պատրաստման պահից սկսած այդ իրի
նախատեսումը տաճարի համար, քանի որ պաշտամունքային սպասքը
հարկ է, որ անցներ սրբազորման հատուկ արարողություններով (մի
երևույթ, որն ամկա է նաև մերօրյա ծեսերում):

Ինչպես Խաղիի խորհրդանիշ առյուծի պատկերն է հանդես գալիս
իբրև նրա հիերոգլիֆ, այնպես էլ, մեր կարծիքով, ցլի գլուխը ցույց է տվել
Թեյշեբա աստծուն կամ նրա գործառույթը (ֆունկցիան): Նման եզրա-
կացությունը հիմնավորվում է այն հանգամանքով, որ ցլի գլուխ-հիերո-
գլիֆները հատկապես շատ են ռազմական հանդերձանքի մասերի վրա,
ինչը կապվում է Թեյշեբայի՝ ամպրոպի, նաև ռազմի աստված լինելու
հետ: Ուշագրավ է, որ շումերական ցլի գլուխ պատկերող հիերոգլիֆը և
նրանից առաջացած սեպանշանը ունեցել են «հերոս» նշանակությու-
նը¹⁶⁴: Թեյշեբա-ցուլի հիերոգլիֆը հանդիպում է երկու տարբերակով, ընդ
որում, երկրորդը՝ պարզեցվածը, «ցուլ» նշանակությամբ և նման տեսքով
հանդիպում է մեր միջնադարյան մատյաններում¹⁶⁵ (աղ. 7):

Այսքանով սահմանափակվում են վերծանության առաջին փուլում
ստացված արդյունքները: Վերծանված վանկանշանների մեջ հանդի-
պում են a, i, oi վանկերը հաղորդող երկուական մեհենագրեր. ինչը չի
հակասում հիերոգլիֆիկայի սկզբունքներին¹⁶⁶: Նույն վանկը կարող էր
արտահայտվել տարբեր, բայց նույնասկզբ հնչողություն ունեցող մի
քանի հիերոգլիֆներով (օրինակ՝ «ա» վանկը հայերենում կարող էր գրվել
«արև» «աթոռ», «ամիս», «ամառ» և այլ գաղափարագրերով): Ուստի
դրանք տարբերելու համար երկրորդ հիերոգլիֆների վրա դրված է շեշտի
նշան, ինչպես որ ընդունված է սեպագրության և մեհենագրության տա-
ռադարձումներում (տե՛ս Վերծանված և մեկնաբանվող նշանների ցան-
կում, էջ 116):

Փուլ երկրորդ.

ա) Երկնեզու արծանագրությունների բացահայտումը: Վերծանու-
յան երկրորդ ճանապարհը գտնվեց հավաքված նյութի ամփոփումից հե-
տո, նաև մի շարք հարցերի ճշգրտման շնորհիվ, որոնց մասին արդեն
խոսվել է:

Որպես օրինաչափություն, ուսումնասիրողները, քննելով բիլինգվա-

¹⁶³ *Lehmann-Haupt, 1931*, էջ 587; *Вайман, 1978*, էջ 101; *Мартиросян, 1974*, էջ 124, 126, 130; նաև մեր ոլիվանի Horom-1-ը:

¹⁶⁴ *Labat, 1976*, էջ 208-209:

¹⁶⁵ *Աճառյան, 1984*, հավելված-ցուցակ, N 430; *Արրահամյան, 1989*, էջ 173:

¹⁶⁶ Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում, օրինակ, նշված երևույթի դրսևորման
մասին տե՛ս *Laroche, 1960*, էջ 265-268:

ների առկայության հայացքը և տալով բացասական պատասխան, վկայակոչում են Կարմիր բլուրից հայտնաբերված բրոնզե թասերը: Դրանց մեծ մասի վրա տարբեր արքաների անունների սեպագիր գրության կողքին պատկերված են նույն նշանները՝ առյուծի գլուխն ու աշտարակատեսք կցագիրը («տաճար» նշանը): Ինչ խոսք, նույն նշաններով չէին կարող գրվել տարբեր արքաների անունները. քիլինգլաների առկայության մերժումն այս պարագայում տրամաբանական է, և մենք ևս մինչև 1997-ի ապրիլ ամիսը կողմ ենք եղել այդ կարծիքին: Նյութի ուշադիր քննությամբ, սակայն, ցույց է տալիս, որ ճիշտ չէ հիշյալ երկու հիերոգլիֆները իբրև մեկ արձանագրություն դիտելը, քանի որ առյուծի գլուխը միշտ պատկերվում է սեպագիր արձանագրության սկզբում, իսկ աշտարակատեսք նշանը՝ որտեղ պատահի, նույնիսկ առյուծի գլխին հակառակ ուղղությամբ (նկ.2): Հիերոգլիֆների դիրքի այս 'անհամապատասխանությունը նկատվել է նաև մեզանից առաջ, բայց անհրաժեշտ ուղղումների խնդիր չի դրվել: Առյուծի գլուխը պատկերագրության մեջ խորհրդանշել է խալդի գերագույն աստծուն, քանի որ առյուծը վերջինիս սրբազան կենդանին էր¹⁶⁷: Նույն տրամաբանությամբ ցլի գլուխը դարձել է ամպրոպի և պատերազմի աստված Թեյշեբայի, ծիու գլուխը (կամ թևավոր ձիւն)՝ արևի աստծո խորհրդանշչ-գաղափարագիրը: Առյուծի գլխի պատկերում մը բրոնզե թասերի վրա ցույց է տալիս դրանց նվիրաբերումը խալդի աստծո պաշտամունքին, իսկ սեպանշաններով գրված անունը՝ թե ում աստծո պաշտամունքին, իսկ սեպանշաններով գրված անունը՝ թե ում կողմից է այն ընծայված: Աշտարակատեսք կցագրի հավելումը միայն լրացրել է նվիրատվության բովանդակությունը՝ առյուծի գլխի հետ նշանակելով «խալդիի տաճար(ին)»: Հետևաբար, նշված հիերոգլիֆներով թասերի վրա նույնիմաստ երկլեզու արձանագրություններ փնտրելը անիմաստ է: Միայն առյուծի գլուխ կամ առյուծի գլուխ և աշտարակատեսք նշանների կցագիր ունեցողներից բացի մենք ունենք թասերի մի խումբ՝ նա՝ թվով չորս հատ, որոնք սեպագիր արձանագրությունների կողքին ունեն հիերոգլիֆների լիովին տարբեր խմբեր: Կարո՞ղ են դրանք լինել երկլեզու արձանագրություններ:

Մեհենագիր արձանագրությունների ժողովածուն կազմելիս նկատեցինք, որ բրոնզե թասերից մեկի (նկ. 48) երեք հիերոգլիֆներից առաջին երկուսը կրկնվում են Թուփրաք կալեից գտնված կնիքի վրա¹⁶⁸ (նկ. 49): Թաւը կրում է "Ru-sa-a-ni URU.TUR-ը («Ռուսայի քաղաք փոքր») սեպագիր արձանագրությունը և նվիրվել է հիշյալ քաղաքին¹⁶⁹ (թերևս՝ հիմնադրման կապակցությամբ),

¹⁶⁷ Հմմտ. Дьяконов, 1983, էջ 193:

¹⁶⁸ Wartke, 1990, էջ 82-83:

¹⁶⁹ КБ-2, էջ 61, 63: Пуотровский, 1951, էջ 112, նկ.8:

որը գտնվել է Խոյի մոտ, ներկայումս հայտնի Բաստամ հնավայրի տեղում (1960-ականներից այն պեղել են գերմանացի հնագետները): Թուփրաք կալե հնավայրը (որտեղից գտնվել է կնիքը) Վանի թագավորության մայրաքաղաք Ռուսախինիլին է, որի անունը բառացի նշանակում է «Ռուսայի քաղաք»: Կնիքի կողային մակերեսին պատկերված է մեծ աշտարակ, ամրոց, ամրոշ մի առարկա, գավազանով մարդ (թերևս՝ արքա) և երեք նշանով հիերոգլիֆ արձանագրություն: Վերջինս կրկնվում է նաև կնիքի հատակի մակերեսին: Երեք հիերոգլիֆներից առաջինն այսօր հայտնի ամենատարածված օժանդակ նշանն է, որը չի ընթերցվում առանձին: Մյուս երկու նշանները նույնանուն են բրոնզե թասի արձանագրության առաջին երկու հիերոգլիֆների հետ: Թասի սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունների համադրության դեպքում (ի դեպ երկուսն էլ կազմված են երեք բառերից) կնիքի և թասի կրկնվող նշանների համար կստանանք «Ռուսայի քաղաք» արտահայտությունը: Այսինքն՝ կնիքը կրում է այն քաղաքի (Ռուսախինիլի) անվանումը, որից գտնվել է. հօգուտ մայրաքաղաքային կնիք լինելու են խոսում նաև վերջինիս կողային պատկերները և մետաղից պատրաստված լինելը: Նույն տրամաբանությամբ թասի երրորդ նշանը պետք է ունենա «փոքր» իմաստը: Թասի սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունները նույնիմաստ են, թարգմանում են միմյանց՝ ցույց տալով տվյալ իրի նվիրաբերված լինելը «Ռուսայի փոքր քաղաքին»:

Նկ. 49

Վերծանության առաջին փուլում ընթերցված հատուկ անունները ունենին վանկային (հնչյունային) գրություն: Այս փուլում թասի և կնիքի արձանագրությունների վերծանումը մեր առաջ բացեց նոր պատկեր: Երկու դեպքում էլ Ռուսա անվան համար ստացանք մի հիերոգլիֆ, որը ձիու գլխի գծապատկերն է: Առաջին հայացքից սա անհասկանալի է թվում: Մակայն այդ տպավորությունը ցրելու է գալիս Ռուսայի անունը կրող մյուս հինգ թասերի զննումը, ինչի մասին խոսվել է այս գլխի սկզբում: Բանն այն է, որ, ի տարբերություն մյուսների, Ռուսայի թասերին պատկերվածը ոչ թե առյուծի, այլ ձիու գլուխ է (Նկ. 3), և թեև առյուծի գլուխը դրվում է սեպագիր արձանագրության սկզբում (ցույց տալու դրանց նվիրաբերումը Խալդիի պաշտամունքին), սեպանշանների կազմած շրջանակի ոչ կենտրոնական մասում, ապա ձիու գլուխը միշտ հանդիպում է սեպաշրջանի կենտրոնում: Այս հանգամանքը ավելի համոզիչ է դարձնում մեր վերծանությունը և հաստատում Ռուսայի անվան՝ ձիու գլխի պատկերով գրանցվելու հնարավորությունը: Ինչո՞ւ է բացատրվում նման փոխարինագրումը, ինչպե՞ս հասկանալ այն:

Վաղուց ուշադրություն է դարձվել, որ «Ռուսա / Ուրսա» արքայա-
նունը սեպագիր սկզբնաղբյուրներում ունի ոչ միատեսակ գրություն: Ա-
սուրական աղբյուրներում (բացառությամբ մի դեպքի) այն հանդիպում է
«Ուրսա»¹⁷⁰, իսկ Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություն-
ներում արքայանունը հանդիպում է «Ռուսա» տաղբերակով¹⁷¹: Այսինքն՝
արքայանվան առաջին վանկի գրությունը միանշանակ չէ, ինչից կարելի
է եզրակացնել, որ այն ունեցել է այնպիսի հնչողություն, որի հաղորդումը
որոշակի դժվարություն է ներկայացրել սեպագիր համակարգերի հա-
մար:

Ժամանակին «Ռուսա» արքայանվան համար մասնագիտական
գրականության մեջ առաջարկվել են մի քանի մեկնաբանություններ:
Նշենք մի քանիսը: Ռ. Այսլերն առաջարկում էր այն մեկնաբանել հունա-
րենով՝ բխեցնելով Ρουσσας «կարմիր» հիմքից¹⁷²: Գր. Ղափանցյանը հակ-
ված էր այդ արքայանվան հետ կապել Երվանդական շրջանից հայտնի
«Երուագ» անունը¹⁷³: Վերջին տասնամյակներին առաջ քաշվեց «Հրաչ-
յա» անվան հետ քննարկվող արքայանունը նույնացնելու տեսակետը
(«Ռուշա» կամ «Հոռա» տեսքով)¹⁷⁴: Առաջարկվել է արքայանունը
բխեցնել հնդեվրոպական *rudhya «կարմիր մետաղ, պղինձ» նախա-
ձևից¹⁷⁵, պարսկերեն «զուսավոր, պայծառ» արմատից¹⁷⁶ և այլն: Որպես
օրինակափություն, բոլոր այդ փորձերն արվել են՝ ելնելով միայն արքա-
յանվան այս կամ այն լեզվի որևէ բառի հետ ունեցած հնչյունային մեա-
նությունից:

Վանի թագավորության մեհենագիր արձանագրությունների վերծա-
նության առաջին արդյունքներից պարզ է դառնում, որ «Ռուսա / Ուրսա»
արքայանունը ներկայացվել է ձիու զլուխ պատկերող գաղափարա-
նշանով: Դրանից պետք է եզրակացնել, որ տվյալ արքայանունը նշա-
նակել է «ձի, մոլոյ» (սրբազան կենդանիների անուններով մարդկանց

¹⁷⁰ Дьяконов, 1951, NN 46, 49, 50, 76: Ելնելով այն համզամանքից, որ բիայ-
նական սեպագրության լեզվում ոչ փոխառյալ բառերը չեն սկսում «ր/ռ» հնչյու-
նով, առաջ է քաշվել տեսակետ, ըստ որի՝ ասուրական աղբյուրների «Ուրսա»
ձևը համապատասխանում է անվան ճշգրիտ հնչողությանը (Дьяконов, 1967, էջ
128; Хачикян, 1985, էջ 143):

¹⁷¹ Меликишвили, 1960, էջ 328-334, 341-253; Арутюнян, 2001, էջ 289-311, 330-
359, 370-374, 375-77:

¹⁷² Lehmann-Haupt, 1931, էջ 902:

¹⁷³ Ղափանցյան, 1944, էջ 98:

¹⁷⁴ Տե՛ս, օրինակ, Իշխանյան, 1990, էջ 75, 91; Հակոբյան, 1992, էջ 78-81 (Ռ. Բա-
նասյանը, քննարկվող արքայանունը համեմատելով պարսկական «Արշակ» և
դավանք, քննարկվող արքայանունը համեմատելով պարսկական «Արշակ» և
սամակրիտի «Ռաջա» անունների հետ, ենթադրում է, որ այն կարող էր նշանակել

«արքա»):

¹⁷⁵ Պետրոսյան, 1997, էջ 100:

¹⁷⁶ Զահուկյան, 1987, էջ 435:

անվանակոչումը չափազանց տարածված երևույթ է Հին աշխարհում): Դա նաև նշանակում է, որ Վանի տիրակալների մայրենի լեզվում այդ կենդանու անվանումը եղել է երկվանկ, ընդ որում, երկրորդ վանկը եղել է «սա», իսկ առաջինի հիմնային բաղաձայնը՝ «ր / ո»։ Այդ անվան որոնումը մեզ տանում է հնդեվրոպական աշխարհ (անգլ. horse «ծի», գերմ. Ross «ծի», անգլ.-սարս. hros «ծի», պարսկ. res(a) «հասնել», հուն. Ῥόσος «արշավել, սուրալ», ռուս. рысак «վարգածի», рысать «վարգել»¹⁷⁷):

Վերջերս Հ. Հ. Կարազոյզյանն առաջարկեց մի տեսակետ, ըստ որի՝ հին հայերենում ծին պետք է կոչված լինի «(h)որս»՝ համադրելով այն անգլերենի horse «ծի» բառի հետ։ Դրա հնարավոր վկայությունը, ըստ հեղինակի, կարելի է համարել Գողթան երգերից հայտնի «Եթե դու յորս հեծցիս յԱզատն ի վեր ի Մասիս...» հատվածը։ «Հորս» բառը հեղինակն առաջարկում է թարգմանել «ծի»։ Միաժամանակ Հ. Հ. Կարազոյզյանն առաջարկում է մի քանի հայերեն բառեր ևս մեկնաբանել՝ ելնելով նշված հնարավոր բացատրությունից¹⁷⁸:

Եթե հաստատվի այդ տեսակետը¹⁷⁹, կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող արքայանունը հնչել է «Հորս(ա)» և նշանակել «ծի, նժույգ»՝ կապված սլացիկ և արևի պաշտամունքին միևրված սրբազան կենդանու հետ։ Հարցի նման լուծումը միանգամայն բացատրելի կարող է դարձնել նաև աստուական և Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրություններում արքայանվան բազմազան գրությունը, ինչն իսկապես կապվում է նշված սեպագիր համակարգերի անկատարության հետ։ Դրանցում բացակայում էին «h» և «o» հնչյունները, որոնցից առաջինը սովորաբար բաց էր թողնվում կամ հոդորդվում «խ»-ով, իսկ երկրորդը, որպես օրինաչափություն, ներկայացվում էր «ու»-ով¹⁸⁰:

Անկախ նշված տեսակետի հաստատումից, մեծ հավանականությամբ կարելի է ասել, որ քննարկվող անունը նշանակել է «ծի, նժույգ» և կապվել է արևի պաշտամունքի հետ առնչվող, ռազմական գործում առաջնային դեր ունեցող կենդանու հետ¹⁸¹, ինչում կարող էին արտա-

¹⁷⁷ Նշված բառերի հետ կարող է առնչվել նաև հայերեն «իրոսակ» բառը, որը Հր. Աճառյանը չի ստուգաբանում (*Աճառյան, 1977*, էջ 136-137):

¹⁷⁸ Կարազոյզյան. 1998, էջ 60-62:

¹⁷⁹ Այս հարցում վերջնական խոսքը պատկանում է լեզվաբանությանը։ Տեսակետը կարող է վերջնականապես հաստատված ու ընդունելի համարվել, երբ ցույց տրվի, որ հնդեվրոպական մայր լեզվի այն արմատը, որից առաջացել են դուստր լեզուների վերոնշյալ բառերը, նախալեզվից հայերենին անցման արդյունքում կարող է հնչել «(h)որս»:

¹⁸⁰ Մենք փորձեցինք բիայնական սեպագիր բոլոր արձանագրություններում «ու» վանկանշանն ընթերցել «(h)որ» և որևէ հակասություն չգտանք:

¹⁸¹ Չենք բացառում նաև, որ ծիու գլխի պատկերի տակ կարող էր թաքնված լինել ոչ թե հենց «ծի, նժույգ» նշանակող, այլ վերջինիս հետ իմաստով սերտորեն առնչվող որևէ բառ:

հետ¹⁸⁵, որն իր բնութագրով համապատասխանում է միջագետքյան Ինաննային և Իշթարին, փոքրասիական Կուբաբային և այլ դիցուհիներին: Դրանով է պայմանավորված արքայանվան հիմնական մասի՝ «աստված» և Ինաննա-Իշթար-Սարդի դիցուհու գաղափարանշաններով գրվելը¹⁸⁶: Ֆունկցիոնալ նույն բնութագիրը կրող Ինաննա, Իշթար, Սարդի և այլ դիցուհիները հնագույն դիցաբանական պատկերացումներում ներկայացել են իբրև գերագույն աստծո դուստր, երկնքի տիրուհի, արեգակի քույր, եղել են գեղեցկության, մարմնական սիրո և պատերազմի աստվածուհիներ: Երկնքի հետ կապվածությունը և ռազմական բնույթը թույլ են տալիս մտածելու, որ այս աստվածուհին պատկերագրության մեջ կարող էր ներկայացվել արծվի կերպարանքով (Կուբաբա դիցուհին, օրինակ, խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում հանդես է գալիս թռչունի (բազեի) տեսքով¹⁸⁷): Ուստի մեծ հավանականությամբ կարելի է կարծել, որ թասի վրա երկլեզու արձանագրություն է. երկու դեպքում էլ ամկա են «աստված» և Սարդի դիցուհու գաղափարանշանները, որոնցով ներկայացվել է «Սարդուրի» արքայանունը, իսկ առյուծի գլուխը ցույց է տվել արքայի կողմից թասի նվիրաբերումը Խալդիի պաշտամունքին («Սարդուրիի (նվիրաբերումը, ընծան) Խալդիին» կամ «Սարդուրիից՝ Խալդիին»):

Ուղղակի կապ կարելի է տեսնել Սարդի դիցուհու անվան, գործառույթի (ֆունկցիայի) և պատկերագրության միջև: Դիցանունը, ըստ երևույթին, բաժանելի է երկու մասի՝ Սար-դի¹⁸⁸, որի երկրորդ բաղադրի-

¹⁸⁵ Ղափանցյան, 1940, էջ 49; Ադոնց, 1972, էջ 228; *Меликшвили*, 1954, էջ 374; 1960, էջ 440; Հմայակյան, 1990, էջ 17, 100; *Ջախուկյան*, 1987, էջ 438; *Арутюнян*, 2001, էջ 488:

¹⁸⁶ *Меликшвили*, 1960, էջ 440-441; *Арутюнян*, 2001, էջ 488-490:

¹⁸⁷ *Laroche*, 1960, էջ 76-78, N128; *Дунаевская*, 1969, էջ 96; *Il Geroglifico Anatolico*, 1998, էջ 47, 94:

¹⁸⁸ Կա կարծիք, որ անվան մեջ պետք է առանձնացնել -արդի բաղադրիչը (հմտ. Ծիմուարդի, Մելարդի, Արդի), որն ըստ Գ. Ա. Մելիքիշվիլու (*Меликшвили*, 1954, էջ 36; հմտ. Հմայակյան, 1990, էջ 37) կարող էր ունենալ «աստղ» նշանակությունը, իսկ Գ. Բ. Ջախուկյանի կարծիքով այն ծագել է հնդեվրոպական *art-, *rt- հիմքից և նշանակել է «աստված» (*Джаукян*, 1963, էջ 36. 1987, էջ 434): Մեզ քիչ հավանական է թվում Ս-արդի տարանջատումը: Կան նաև Սարդի անվան առանց մասնատման ստուգաբանության առաջարկներ: Մասնավորապես, Ա. Մեյսը և, նրան հետևելով, Գր. Ղափանցյանը Սարդի դիցուհուն վերագրում են հնդեվրոպական ծագում, նրա անունը համադրելով ցուլիական Սարդիս (արևի աստծո և մայրաքաղաքի անունը, որը նշանակել է նաև «տարի») և իրանական սարդ («տարի») բառերի հետ (*Sayse*, 1882, էջ 487; *Ղափանցյան* 1940, էջ 49): ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում մեր կարդացած գեկուցումներից մեկի (6.05.1997) քննարկման ժամանակ Արմեն Պետրոսյանը կարծիք հայտնեց, որ դիցանունը կարող է կապվել հայերեն «գարդ» բառի հետ:

րանշանն է, հանդիպում է այլ իրերի վրա¹⁹⁴ և թերևս կապվում է դիցուհու ռազմական գործառույթին:

Մեծ հավանականությամբ կարելի է պնդել, որ ինչպես նմանաբնույթ այլ դիցուհիները, Սարդին ևս եղել է արքայական իշխանության (արքայատոհմի) հովանավորը: Դա երևում է նաև որոշ կնիքների վրա նույնամարմին արծվի և առյուծի պատկերմամբ¹⁹⁵ (նկ. 53). առյուծը երկրի գերագույն աստծո խորհրդանիշն էր, որի հետ միակցվելու պատիվը պիտի ունենար միայն արքայատոհմի հովանավոր աստվածությունը: Ուշագրավ է, որ Սարդինի պատկերով կնիքների մեծ մասում դիցուհին հանդես է գալիս ուրաթն աստղի հետ, որը հավանաբար եղել է նրա խորհրդանիշը: Արծիվն ու ուրաթն աստղը, որ խորհրդանշում էին արքայական հզոր իշխանությունը, դարեր հետո կպատկերվեն Տիգրան Մեծի թագին՝ ցույց տալով թագավորական իշխանության ժառանգորդությունը Հայաստանում¹⁹⁶:

Նշվածներից բացի, երկլեզու արձանագրություն կարող է լինել Կարճաղբյուրից (Սևանա լճի ավազան) գտնված մի կնիք՝ (նկ. 54), որի հատակին պատկերված է «աստված» ինքրոզիվը և դիցաբանական մի էակ: Կողային մակերեսին, որ բավականին մաշված էր, վերջերս Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում աշխատելիս հնագետ Ն. Ենգիբարյանը հայտնաբերեց սեպագրի հետքեր, որոնք հնարավոր էր վերականգնել որպես «աստված» և «լուսին» («SIN») գաղափարանշաններ: Մեր ներկայությամբ հայտնագործության հեղինակը կնիքը տրամադրեց սեպագրագետ Հովհաննես Կարապետյանին, որը զննելուց հետո հաստատեց նրա ընթերցումը: Դատելով սեպագիր և հիերոգլիֆ գրությունների նույնությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս գործ ունենր բիլնգվալի հետ և հատակի դիցաբանա-

Նկ. 53

Նկ. 54

¹⁹⁴ KB-2, էջ 62-64; այդ և մեկ այլ նշանով բրոնզե թասը տե՛ս KB-2, էջ 55-56:

¹⁹⁵ Կարապետյան, Ենգիբարյան, 1996, էջ 35 (կնիքի չիրատարակված լուսանկարի տրամադրման և բնօրինակն ուսումնասիրելու հնարավորության ընձեռնման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակներին). միանարմին արծվի և առյուծի պարզեցված պատկերն է Կարմիր բլուրի երկկողմ կնիքներից մեկի վրա (KB-2, էջ 45-46; ՀՊՊԹ 2784-152; մեր լիվանում՝ KB-46):

¹⁹⁶ Հետաքրքիր է, որ XIV դարում պետության կոյստից դարեր հետո՝ 1918թ., երբ ստեղծվեց Հայաստանի Հանրապետությունը, նրա զինանշանին նույն դիրքով տեղ գտան արծիվն (ձախում) ու առյուծը (աջում): Այն ժամանակ ոչինչ հայտնի չէր բիանական երկգլխանի արծվառյուծի մասին. պատահական գուգաղիպություն² էր դա, թե՛ ինչ-որ միստիկական խորհրդի արտահայտություն...

դափաբանշանին՝ փոքր-ինչ բեքված դիրքով: Այս կնիքն իր գրությանը զուգահեռվում է Սարդի դիցուհուն առնչվող այն կնիքների հետ, որոնց վրա արձվատեսք պատկերի և «աստված» գաղափարանշանի կողքին առկա է ութաթև աստղը, ըստ երևույթին, իբրև այդ աստվածուհու խորհրդանիշ-պատկերագիր:

Վերադառնալով ձիու՝ արևի աստծո խորհրդանշանը լինելու հարցին, ավելացնենք, որ թևավոր ձիու պատկերը արևի թևավոր սկավառակի նման եղել է արքայական իշխան: թյան սիմվոլը. դա ակնհայտ է նաև կավե սալիկների վրա դրոշմված թագավորական կնիքների կենտրոնում թևավոր ձիու պատկերված լինելուց:

Նկ. 56

Նշանների ուշագրավ մի խումբ (թվով 3 հատ) կարող է կապվել աստվածության գաղափարի հետ: Դրանցից առաջինը Բաստամի և Թուրաք կալեի թագավորական կնիքների կողային մակերեսներին բազմիցս հանդիպող վեր ուղղված եռաժանին է, որը միշտ երկրպագության առարկա է: Ուշագրավ է, որ այդ տեսարաններում դեպի եռաժանին քայլում են առյուծը (Խալդիի սրբազան կենդանին), ապա արքան, որի հետևից քայլում է նրա հովանոցը պահող սպասավորը: Եվ, որպես օրինաչափություն, նշված կնիքների հատակին պատկերված է լինում առյուծ (Նկ. 57): Այդ ամենը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վեր ուղղված եռաժանին եղել է Խալդիի խորհրդանիշներից. չի բացառվում, որ այդ նշանը հաղորդեր եռամիասնության գաղափար՝ Խալդիին ներկայացնելով իբրև աստվածային գերագույն եռյակի սկզբնավորող և հայր²⁰¹:

Արդեն խոսվել է այն մասին, որ վեր ուղղված նիզակի պատկերը եղել է Խալդիի խորհրդանիշներից: Այդ հիերոգլիֆը՝ վերևում անկյունատեսք օժանդակ նշանով հանդիպում է Թուրաք կալեից հայտնաբերված արձանիկներից մեկի վրա (TK-31)²⁰²: Վերջինս

Նկ. 57

²⁰¹ Այս առթիվ արժե հիշել Միեթի Դոան արձանագրության սկիզբը, երբ նախ հատուկ զոհաբերություն է սահմանվում Խալդիին, ապա դիցարանի գերագույն երեք աստվածներին՝ Խալդիին (երկրորդ անգամ), Թեշեբային և Շիվինին(ընդ որում, առաջին անգամ Խալդիին զոհաբերում են ուլեր, ինչը չի հանդիպում ուրիշ և ոչ մի աստծո դեպքում): Նման ծիսակարգը խորհել է տալիս, որ առաջին դեպքում Խալդին ընկալվել է իբրև առաջնամիակ, ամենի արարիչ. բոլոր աստվածների հայր, երկրորդում՝ որպես գերագույն եռյակի և ողջ դիցարանի առաջնորդ:

Եռաժանիի՝ Խալդիի խորհրդանիշը լինելը վկայում են Arnavir-3, Bastam-19-21, 37-95, 127-129, TK-1-2, 4, KB-2 գրակիր առարկաները (տե՛ս դիվանում):

²⁰² *Пуотровскуй, 1939, էջ 51, աղ. IV:*

պատկած ցուլի արծանիկ է, որի վրա կանգնած աստվածության մարմնի վերին մասը կոտրված է: Հայտնի է, որ ցուլը եղել է Թեյշեբայի՝ երկրորդ գլխավոր աստծո սրբազան կենդանին, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այդ արծանը ներկայացրել է Թեյշեբային: Արծանիկի մակագրության մեջ նկատկատեսք նշանին նախորդում են երկու ուղղահայաց գծիկներ: Արդյոք չի՞ կարելի եզրակացնել, որ ուղղահայաց գծիկները բիայնական մեհենագրության մեջ (ի տարբերություն խեթա-լուվիականի) նշանակել են ոչ թե բանական, այլ դասական քվականներ. այդ դեպքում արծանիկի գրությունը հնարավոր կլինի ընթերցել «երկրորդ խալդի» կամ «երկրորդ աստված», ինչը միանգամայն համապատասխանում է Թեյշեբայի՝ բիայնական դիցարանում ունեցած դիրքին:

ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ	ԽԵԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ	ՀՈՒՄԵՐԱԿԱՆ	ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ	«ՆՇԱՆԱԳԻՐԺ ԽՄԱՏՆԱՑ»
 a; Արև	 su, su ₄ (< siuni ?)		 Արև	 Արև
 nu	 nu < nuwa «9»			
 Երկինք (ային) Աստված (ային)	 Երկինք, երկնային	 Օր, արև, ժամանակ		
 Կալմի; Աստված		 Տեք, տիրակալ		
 Կալմի; Արարիչ (?)	 Տեք	 Մեծ		 Սկիզբ
 Առավոտ (?)	 ?			 Առավոտ
 Teižeba; Ցուլ	 Ցուլ	 Հեռա	 Կատաղի	 Ցուլ
 Teižeba (?)	 Težub			
 Զուրմ, երկրագործ				 Կռապաշտ
 Ականջ			 Ականջ	
 Կենաց ծառ, անմահություն	 Կենաց ծառ			 Անբառան

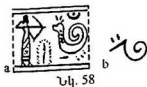
Աղ. 7

Երրորդը Կարմիր բլուրի և Բաստամի արքայական կնիքների հատակին թևավոր ձիուց վեր պատկերվող տիկնի նշանի մասին է, որը կարտակին թևատարում է որոշարկիչի դեր: Այդ մեհենագրին կանոնադառնանք հնչյունային փոխարինագրման երևույթի առնչությամբ:

Եվ մեր վերջին դիտողությունը, որը բխում է Հնագույն Հայաստանում և հարևան երկրներում անմահություն որոնող հերոսի մասին սյուժե(ներ)ի լայն տարածման փաստից²⁰³, նույնպես վկայում է բիայնական մեհենագրերի և հայկական միջնադարյան մատյանների նշանագրերի ժառանգական կապի մասին:

Հին Միջագետքի ամենահայտնի էպոսում պատմվում է, որ Գիլգամեշը ուղևորվում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ, ուր գտնվում էր անմահության ծաղիկը, և որի սահմանային Մաշու (հմմտ. Հայաստանի հարավային Մասիուս / Մասիոն) լեռները հսկում էին ահարկու մարդակարիճները, որոնք պահպանում էին նաև արևածագն ու մայրամուտը: Գիլգամեշը ձեռք է բերում անմահության ծաղիկը, որը սակայն նրանից գողանում է օձը²⁰⁴: Աստվածաշնչի Շենոդոգ գրքում (2, 8-14; 3, 22-24) անմահության խորհուրդը կրում է կենաց ծառը, որը գտնվում էր դրախտում (Հայկական լեռնաշխարհ): Նույն տեղում նշվում է, որ դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհը հսկվում էր քերովքենեոի կողմից (ընդ որում, այստեղ ևս մարդիկ զրկվել էին անմահությունից՝ օձի միջամտության պատճառով):

Կարմիր բլուրից և Արմավիրից գտնված բիայնական մի քանի սնամեջ գլանաձև կնիքների կողային մակերեսին պատկերված է նույն տեսարանը. աղեղնավորը նետահարում է վիշապ հիլշեցնող առասպելական մի կենդանու, որի վերևում նշված է «աստված(ային)» կամ «առավոտ» հիերոգլիֆը: Նրանց միջև շողարձակող բույս է, որը հիլշեցնում է միջագետքյան անմահության ծաղիկը կամ կենաց ծառը, իսկ առասպելական կենդանին՝ մարդակարիճներին կամ քերովքենեոին (նկ. 58a)²⁰⁵: Եվ ամենաուշագրավն այն է, որ այդ կենդանու պարզ գծապատկերը գտնում ենք հայկական միջնադարյան մատյաններում «քերովքեն» բացատրությամբ (նկ. 58b)²⁰⁶:

Ի մի բերելով վերծանության երկրորդ փուլի ձեռքբերումները՝ տեսնում ենք, որ բիայնա-արարատյան մեհենագրերը սեպագրերի հետ որոշ դեպքերում հանդես են գալիս երկվեզու արձանագրություններում՝ թարգմանելով մեկմեկու: Առայժմ ունենք երեք երկվեզու արձանագրություն, սակայն հարկավոր է հաշվի առնել, որ մի

²⁰³ Մանրամասն տե՛ս *Մովսիսյան, 2000*, էջ 32-35 (և հղված գրականությունը):

²⁰⁴ *Lehmann-Haupt, 1927*, էջ 797-798; *ANET*, էջ 88-89; *Lipinski, 1971*, էջ 49-50; 119; *ՀԱՊ, 1982*, էջ 143, 163-164; *MM*, էջ 96.:

²⁰⁵ Տե՛ս մեր դիվանի *Armavir-6*, KB-24, 28 (նաև KB-26, 27, 30, 31, 34) կնիքները:

²⁰⁶ *Աբրահամյան, 1959*, էջ 173 (նշանի որոշ տարբերակներ Հր. Աճառյանի և Ա. Գ. Աբրահամյանի կողմից նմանեցվել են հայերեն «Զ» տառին. այս տարբերակը մեր կարծիքով հնագույնն է և ծագում է առնվազն բիայնական շրջանից):

շարք բնագրեր (որոնք ունեն հարակից գրություններ երկու համակարգերով) մնում են չվերծանված, և դրանց հետագա ուսումնասիրության շնորհիվ կարող են բացահայտվել նոր բիլինգվաներ: Բացի այդ, պարզվում է, որ Վանի բազավորության մեհենագրության մեջ գոյություն է ունեցել հատուկ անունների գրություն ոչ միայն վանկագիր (հնչյունային), այլև գաղափարագրային սկզբունք, որն ունեցել է հետևյալ կառուցվածքային դրսևորումները.

ա) առանց որոշարկիչի (դետերմինատիվի)՝ մեկ պատկերանշանով, բ) որոշարկիչի և որևէ աստծո պատկերանշանի զուգադրմամբ,

գ) որոշարկիչի, տվյալ աստծո խորհրդանշանի և պատկեր-գաղափարագրի համադրմամբ,

դ) «հնչյունային ռեբուսի» սկզբունքով նույնահունչ գաղափարագրերի փոխարինագրմամբ:

Այս փուլում ստացված արդյունքները մեկ անգամ ևս հավաստում են բիայնա-ուրարտական մեհենագրության կարևոր տեղը հայաստանյան պատկերագրության պատմության մեջ և օտար գրային համակարգերից ամենից ավելի խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկային առնչվելը:

Այսքանով առայժմ սահմանափակվում են վերծանության ուղղության մեր կատարած աշխատանքները, որի ընթացքում ընթերցվեցին և մեկնաբանվեցին շուրջ հինգ տասնյակ մեհենագրեր, այդ թվում՝ բառային և վանկային գործածություն ունեցող հիերոգլիֆներ, թվանշաններ և մեկ օժանդակ նշան: Ընթերցվեցին երեք հատուկ անուններ (Իշպուինի, Մենուա, Ինուանի), որոնց գրության մեջ գործածված էին 11 վանկեր: Եվս վեց հատուկ անուններ (Խալդի, Թեյշեա, Շիվինի, Սարդի, Ռուսա, Սարդուրի) գրված են գաղափարագրերով: Գաղափարագիր գրությամբ վերծանված է երկու քաղաքանուն՝ (մայրաքաղաք) «Ռուսախինիլի» և «Ռուսայի փոքր քաղաք»: Ընթերցված գրություններն ու նշանները իրենց բնույթով յոթ տեսակի են.

ա) ցույց են տալիս պատկանելությունն իրի, որի վրա նշված են,

բ) մատնանշում են պատկերվողի ինքնությունը,

գ) ունեն նվիրատվական բովանդակություն («Խալդյան տաճարին», «Սարդուրիի (նվերը) Խալդիին» և այլն).

դ) իբրև վարպետի նշան՝ ցույց են տալիս իրը պատրաստողին,

ե) բնորոշում են նշանակիր առարկայի որակական տվյալները (տարողության նշաններ և այլն),

զ) կապվում են տվյալ իրի նպատակադրման հետ,

է) դեռևս պարզաբանված չեն:

Վերծանության հետագա աշխատանքներին նպաստելու նպատակով ստորև գետնում ենք վերծանված ու մեկնաբանելի մեհենագրերի ցանկը, որում մեր վերծանածներից բացի տեղ են գտել նաև մեզնից առաջ մեկնաբանված նշանները:

ՎԵՐԾԱՆՎԸՆ ԵՎ ՄԵԿՆԱԲԱՆՎԱՂ ՆՇԱՆՆԵՐ		
		1 - •, °
		2 - .., II, °°, :
		3 - .:, !:, .:, ::, .:, °°, ::
		4 - .:, .:, !:, .:, .:, Y
		5 - .:, .:, .:, .:, .:, .:, .:, .:
		6 - .:, !:, .:, .:, .:
		7 - .:, .:, .:, .:
		8 - .:, .:
		9 - .:
		○ - a
		☞ - á
		☞ - i
		☞ - í
		☞ - u
		☞ - is/us
		☞ - mc
		☞ - ni/an
		☞ - ní
		☞ - nu
		☞ - pu'po
		☞ - ti'di
		☞ - Ավարտանշան

Աղ. 8

Գրային համակարգի ընդհանուր բնութագիրը ներկայացնելիս նշեցինք, որ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի համար կա երկու թեկնածու՝ բիայնական սեպագրության լեզուն կամ երկրում առավել տարածված խոսակցական լեզուներից մեկը։ Մեր վերծանության արդյունքները դեռ թույլ չեն տալիս վերջնական եզրահանգումների գալ լեզվի հարցում, սակայն որոշակի պարզություն են մտցնում այդ խնդրում։

1) Հիերոգլիֆիկայում լայնորեն կիրառվող ակրոֆոնիայի (սկզբնահնչյունության) կանոնի համաձայն՝ որևէ բառամշան վանկային գրության դեպքում ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (սկզբնամասը)։ Հետևաբար, եթե հայտնի է տվյալ նշանի իմաստն ու նրա վանկային արժեքը, հետադարձ տրամաբանությամբ, կարելի է գտնել, թե որ լեզվում է այդ բառը։ սկսվել տվյալ վանկով (հնչյունով) և պարզել գրային համակարգը ստեղծող յոդովորդին ու նրա լեզուն։

Մեր վերծանած մեհենագրերից այս իմաստով ամենահուսալիք «արև» մեհենագիրն է, որը գտնում ենք արևի թևավոր սկավառակի կենտրոնում։ Նույն տեսքով ու իմաստով այդ նշանը առկա է և՛ եգիպտական հիերոգլիֆիկայում²⁰⁷, և՛ հայկական նշանագրերում²⁰⁸։ Մենուսանվան մեջ այն ներկայանում է իբրև «ա» վանկ։ Այսինքն՝ Վանի թագավորության մեհենագրությունը ստեղծող ժողովրդի լեզվում արևի անվանումը պետք է սկսեր «ա» վանկով։ Ո՞րն է այդ լեզուն։

Բիայնական սեպագրության լեզվի թեկնածությունն այս դեպքում դուրս է գալիս, քանի որ նրանում արևը և՛ որպես դիցանուն, և՛ որպես հասարակ գոյական կոչվում է *Šidini*²⁰⁹։ Խուռիերենում (որը համարվում է բիայնական սեպագրերի լեզվին ազգակից) արևը կոչվում է *Šimige*²¹⁰։ Քանի որ Վանի թագավորության գրային համակարգերը կապված են եղել Ասորեստանի և խեթա-լուվիական աշխարհի հետ, և հնարավոր էին դիսառության դեպքեր, մենք ստուգեցինք նաև այդ լեզուների տվյալները։ Ասուրա-քաբելերենում, ինչպես հայտնի է, արևը կոչվել է *Samaš*, խեթերենում՝ *İstanu* (որը ծագում է խաթերեն *Estan*-ից), իսկ ավելի վաղ փոփոխություն՝ *Siuni*, լուվիերենում՝ *Tiwat*, պալայերենում՝ *Tijaš*²¹¹։

Վանի թագավորությունում մեծ թիվ են կազմել հնդեվորոպացիները՝

²⁰⁷ Коростовцев, 1961, էջ 95, N 5; Wallis Budge, 1978, էջ CXXIV (N 8):

²⁰⁸ Արրահամյան, 1959, էջ 169; Մարտիրոսյան, 1973, էջ 13-16:

²⁰⁹ Меликушвили, 1960, էջ 195, 306-307; Арутюнян, 2001, էջ 124-125, 319-321:

²¹⁰ Хачикян, 1985, էջ 48:

²¹¹ Иванов, 1980, էջ 136:

հայերը, իրանական ու թրակյան ցեղախմբերը²¹²: Բիայնիլի-Արարատում ու հարակից շրջաններում խոսված հնդեվրոպական հայտնի լեզուներից միակը, որում «արև» բառը սկզբում է «ա» հնչյունով (վանկով), հայերենն է²¹³, որի «արև» բառը առաջացել է **reu-(*rey-)* նախածնից²¹⁴ և բիայնական ժամանակաշրջանում պետք է ունենար *arev* տեսքը²¹⁵: Այսինքն, մեր ունեցած ամենահուսալի մեհենագրի (եթե վերջինս չի նշանակել արևի հետ իմաստաբանորեն կապված այլ հասկացություն՝ «օր», «ցերեկ», «ժամանակ» և այլն) իմաստային ու հնչյունային վերլուծությունն ակրոֆոնիայի սկզբունքի և լեզվաբանական գիտելիքների լույսի ներքո, ցույց է տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի հավանական թեկնածուն հնագույն հայերենն է:

Ակրոֆոնիայի սկզբունքի կիրառման այլ դեպքերի կանոնադրամանք քիչ հետո:

2) Մյուս սկզբունքը, որ նույնպես լայն գործածություն է ունեցել հիերոգլիֆ համակարգերում, ինչպես նշվեց, հնչյունային փոխարինագրումն է («հնչյունային ռեբուս»): Այդ սկզբունքի կիրառման դեպքերից մեկի վերլուծությունը ևս նպաստում է Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի պարզաբանման ոչ ոլորին խնդրի լուծմանը: Խոսքը վերաբերում է «քաղաք» հիերոգլիֆին, որն իր տեսքով հիշեցնում է գլխի կամ դեմքի պրոֆիլային պարզեցված գծապատկեր (դրա հիման վրա էլ Ռ. Դ. Բարմեթի նշանացանկում այն մտցված է մարդակերպ նշանների խմբի մեջ): Ի՞նչ կապ կարող է ունենալ քաղաքը նման մի գծապատկերի հետ: Այս հարցում ևս մեզ օգնելու եկան լեզվաբանության և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի տվյալները:

«Քաղաք» բառը հայերենում փոխառնված է ասորերենից (Հր. Աճառյանն այն կապում է Ասորեստանի՝ Զ. ա. 13-րդ դարում հիմնված մայրաքաղաք *Kalak*-ի անվան հետ, որն ի սկզբանե եղել է «քաղաք» իմաստով հասարակ գոյական՝ «բարձունք կամ ամրոց» նշանակությամբ²¹⁶: Այսինքն՝ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում հնագույն հայերենն ունեցել է այդ բառը՝ «քաղաք» հնչյունային տեսքով: Խե-

²¹² *Ջահուկյան, 1988*, էջ 161-162:

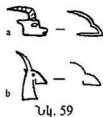
²¹³ *Buck, 1949*, էջ 43 (սույն հարցում խորհրդատվության և գրականության տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Գ. Բ. Ջահուկյանին):

²¹⁴ *Ջահուկյան, 1987*, էջ 145, 207, 258:

²¹⁵ Որ բիայնական ժամանակաշրջանում հայերենում բառը չէր կալուղ սկզբել «ր» հնչյունով, ցույց են տալիս նաև սեպագիր արձանագրությունների տվյալները (միակ բացառությունը Ռուսա անունն է, որի ընթերցումը կասկածելի է. նույն անունը ասորական աղբյուրներում հիշվում է «Ռուսա» ձևով): Բառասկզբի ռ-ից առաջ նախածայն ա-ի հավելման դասական օրինակներից կարելի է համարել Արամ (<**re-mo* նախածնից) անձնանունը (տես՝ *Պետրոսյան, 1997*, էջ 33-35, 167-168; *Petrosian, 2002*, էջ 44-45):

²¹⁶ *Աճառյան, 1979*, էջ 542-543:

թա-լուվիական հիերոգլիֆները և նրանց պար-
զեցված տարբերակները դիտարկելիս՝ մեր ու-
շադրությունը գտավեց «այծ» գաղափարագրի
պարզեցված մի տարբերակ²¹⁷, որը հար և նման
էր մեր «քաղաք» նշանին (նկ. 59a): Այծ պատկե-
րող բիայնական նշանը (որ շատ նման է նույնի-
մաստ խեթա-լուվիականին) պարզեցմամբ կը-
տար նույն հիերոգլիֆը (նկ. 59b): Հնագույն հա-
յերենում արու այծի համար ունենք «քաղ» ան-
վանումը, որը ծագում է հնդեվրոպական **kag-lo* նախածնից²¹⁸: Երկու ա-
նունների նմանությունը թույլ է տալիս մեզ եզրակացնելու, որ այստեղ ևս
գործը ունենք «հնչյունային ռեբուսի», հանելուկային փոխարինագրութ-
յան հետ, որի պարագայում «քաղաք» քառը փոխարինվել է «քաղ»-ով:
Հնչյունային փոխարինագրման այս դեպքը ևս հնարավոր էր միայն
հնագույն հայերենի պարագայում:

Հնարավոր է, որ նույն սկզբունքի կիրառման հետ գործը ունենք ար-
քայական կնիքների հատակին թևավոր ձիուց վեր պատկերվող «տիկ»
նշանի պարագայում: «Տիկ» քառը բնիկ հայերեն է և ծագում է հնդեվրո-
պական **diga-* նախածնից²¹⁹: Նշանը պատկերվել է արևի աստծուն
խորհրդանշող թևավոր ձիու վերևում և, թերևս, ծառայել է իբրև վերջինիս
որոշարկիչ: Մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ նշանի
հնչյունային սկզբնամասը (ակրոֆոնիայի կսմունի համաձայն) փոխա-
րինել է արևի աստծո հետ կապված տի<**di-* «օր», տիւ<**diu-* «օր, ցերեկ,
լույս» կամ գուցե տի<**dei-* «մեծ», դի<**dhes-* «աստված» բառերին²²⁰:

3) Հայերենի թեկնածությունը վանի թագավորության մեհենա-
գրության (և ամենատարածված խոսակցական) լեզվի համար հավանա-
կան է նաև ըստ տեղանունների և դիցանունների ստուգաբանության
արդյունքների: Բավական է նշել, որ արքունի ոստան Արմարիլի (Արա-
արդյունքների: Բավական է նշել, որ արքունի ոստան Արմարիլի (Արա-
մալի) երկրի մեզ հասած տասնմեկ տեղանուններից յոթը (Արմարիլի,
Ծինիշպալա, Ծինունակ, Այալի, Առնա, Շառնի, Ուբիանդա), ըստ Գ. Բ.
Ջահուկյանի, ստուգաբանվում են հայերեն²²¹: Հայերեն են ստուգաբան-
վում նաև Արմարիլին հարևան երկրամասերի ու ողջ թագավորության
մեծ թվով տեղանուններ²²² և դիցանուններ²²³:

²¹⁷ Laroche, 1960, էջ 65-66, N 104; Дунаевская, 1969, էջ 95; II Geroglifico

Anatolico, 1998, էջ 44, 92:

²¹⁸ Ջահուկյան, 1987, էջ 130, 208:

²¹⁹ Ջահուկյան, 1987, էջ 118, 210:

²²⁰ Ջահուկյան, 1988, էջ 72, 84, 117, 120, 216, 217, 222:

²²¹ Ջահուկյան, 1988, էջ 151-167:

²²² Ջահուկյան, 1988, էջ 151-167:

²²³ Ջահուկյան, 1986, էջ 43-58:

4) Նկատի ունենալով հայերենի՝ Վանի թագավորության մեհենագրության լեզվի թեկնածության մեծ հավանականությունը և ելնելով ակրոֆոնիայի սկզբունքի օրինաչափություններից՝ կարելի է վերծանված նշաններից մի քանիսի համար առաջարկել ենթադրելի, բայց հավանական մեկնաբանություններ, որոնք հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում կհիմնավորվեն կամ կմերժվեն:

Իշպուիների անվան առաջին և երրորդ նշանները, որոնք Ռ. Դ. Բարների կողմից իրավամբ դասվել են մարդու մարմնի մասերի գծանկար-հիերոգլիֆների շարքը (թիվ 17 և 18), պատկերում են ականջ²²⁴ և աչք: Ականջ իմաստով հնագույն հայերենն ունի «ունկն» բառը, որն առաջացել է հնդեվրոպական նախալեզվի **us-ious-* արմատի կրկնակի ածանցմամբ՝ **us-on-ko-m* / **us-on-kor*²²⁵: Պետք է ենթադրել, որ վաղնջահայերենն ու հնագույն հայերենը նախ ունեցել են առանց կրկնակի ածանցման *us* կամ նույն արմատից և *n* ռեզականից կազմված *usn* ձևը²²⁶, որը հետագայում չի պահպանվել: Ի դեպ, հայերենում պահպանվել է նույն արմատից ծագող «ուշ» («միտք, խելք, մտադրություն, բանականություն», որից՝ ուշ դնել, ուշի ուշով, ապուշ, ուշադիր, ուշիմ, ուշք և այլն) բառը, որի համար ենթադրվում է փոխառություն իրանական *us* ձևից²²⁷: Իշպուիների անվան առաջին՝ ականջ պատկերող նշանի համար հնագույն հայերենի պարագայում ունենում ենք *us/uš* վանկը, որի բաղաձայնը համընկնում է անվան սեպագիր գրության (*𐎠𐎼*) հետ, իսկ ձայնավորը՝ տարբերվում: Հագիվ թե այս տարբերությունը լինի մեր սխալ եզրահանգման արդյունքը, քանի որ արքայաճնունն ասուրական աղբյուրներում վկայված է Ուշալիմա տարբերակով²²⁸: Մեր ստուգաբանության համընկնումը անվան ասուրական գրության հետ, համեմայնդեպս, մտորելու տեղիք է տալիս:

Բիայնական սեպագրության մեջ անորոշություն կա՝ կապված «օ» հնչյունի գրության հետ: Բանն այն է, որ միջագետքյան սեպագիրն ունի միայն չորս ձայնավոր՝ ա, ի, է, ու (յուրաքանչյուրը մի քանի նշանով), արտահայտված չէ «օ» հնչյունը, որը գրության մեջ հաճախ փոխարին-

²²⁴ Ժամանակին ձեռքի տակ չունենալով բիրեդի լուսանկարը, ելնելով միայն գծանկարի նմանությունից՝ ենթադրել էինք. որ դա կենդանու գլխի պատկերանշան է և փորձել մեկնաբանել այն (*Մովսիսյան, 1996 (d), էջ 392*): Լուսանկարի ձեռքբերումն ու ուշադիր զննումը հնարավորություն տվեցին մեզ ճշտելու, որ նշանը մարդու ականջի պատկեր է, և մերժելու մեր նախկին մեկնաբանությունը: Ի դեպ, նմանատեսք մի նշան էլ եգիպտական հիերոգլիֆիկայում է հանդես գալիս «ականջ» նշանակությամբ (աղ. 7, տես *Короцков, 1961, էջ 85, N 18; Wallis Budge, 1978, էջ CVI (N 25). Արախամյան, 1959, էջ 168*):

²²⁵ *Աճառյան, 1977, էջ 603-604; Ջահուկյան, 1988, էջ 51, 142, 238*:

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ *Աճառյան, 1977, էջ 605-606*:

²²⁸ *Дьяконов, 1951, N 34*:

տարբերակներով²³³, իսկ Էթիունի երկրի Սևանա լճի ավազանում տարածվող հատվածը կոչվում է *Ueduri Etiuni*²³⁴, որի առաջին բաղադրիչը իրավամբ մեկնաբանվում է իբրև «գետային, ջրային» (գետ < **uedo(r)*)²³⁵: Նախալեզվի **ueid-* կամ **uoid-* «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատը բիայնական շրջանում պետք է հնչեր *ued* կամ *uoid*, իսկ աչք պատկերող նշանը, ըստ ակրոֆոնիայի սկզբունքի, պետք է ցույց տար այդ արմատի առաջին վանկը՝ *u* (v), ինչպես որ է: Ի դեպ, մենք հնարավոր ենք համարում, որ Ռուսա Ա-ի Ուեդիայրի մականվան առաջին մասնիկը լինի ոչ թե *uediani* «կին» բառը, այլ *ued* «տեսնել, իմանալ, գիտենալ» արմատը (իսկ մականունը կարող էր նշանակել «տեսանող, գիտուն, իմաստուն»):

Աչքի տեսք ունեցող նշանը նույն թիթեղի վրա հանդիպում է նաև առանձին՝ աստծո և արքայի միջև, ինչը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ արքայի հայցածը ու աստծո շնորհածը «գիտություն, իմաստություն» է: Նման մեկնությունն ավելի հավանական կդառնա, եթե հաշվի առնենք, որ թիթեղին պատկերված արքայազնի հետևում կանգնած է դպրության հետ կապ ունեցող անձ (հավանաբար արքայազնի դաստիարակ-քուրմը): Ուստի ակնատեսք նշանը կարելի է թարգմանել ինչպես «տեսնել, դիտել, գիտենալ», այնպես էլ «տեսանողություն (քրմական իմաստով), գիտություն, իմաստություն»:

Չորրորդ նշանը կենդանու գլխի գծապատկեր է: Ռ. Դ. Բարմեթի հրապարակումից այնքան էլ հստակ չէ, թե դա ինչ կենդանի է: Եվ վերջապես, Իշպուիին անվան վերջին նշանը, որն ընդգծված կեռ կտուցով, թերևս, անգլի գլուխ է, արտահայտում է սեպագրի «նի» վանկին համարժեք վանկ: Հիմք ընդունելով խնդրո առարկա մեհենագրության լեզվի հայերենը լինելու կանխավարկածը և նույնպես հնդեվրոպական ծագում ունեցող²³⁶ «անգղ» բառի առաջին վանկը տեղադրելով արքայանվան մեջ՝ կունենանք արքայի անվան նոր, կերպարանափոխված տեսք՝ Ուս/շ-պո-ու-ի-ան (Ուս/շպովիան): «Իշպուիին» նշանակում է «երջանիկ»²³⁷ և, Գ. Բ. Ջահուկյանի համոզիչ ստուգաբանության համաձայն, առաջացել է հնդեվրոպական **sp(h)oi-* հիմք-նախածնից. նույն արմա-

²³³ *Капациян, 1931*, էջ 9; *Меликушвили, 1960*, էջ 286-287, 293-294, 328-329; *Կարապոյան, 1978*, էջ 57, 62-63; *Арутюнян, 2001*, էջ 243-245, 254-255, 295-296:

²³⁴ *Меликушвили, 1960*, էջ 210-212, 280-282, 309; *Арутюнян, 2001*, էջ 156-157, 238-239, 264:

²³⁵ Տեղանվան առաջին մասը Ս. Տ. Երեմյանը թարգմանում է «զմաներձ (ծովա-մերձ)» (*Երեմյան, 1968*, էջ 81). իսկ Հ. Հ. Կարապոյանը ճշգրտելով՝ տեղանունը ընթերցում է «Ջրային Էթիունի» (*Карагезян, 1988*, էջ 65-66):

²³⁶ *Ջահուկյան, 1987*, էջ 412:

²³⁷ *Իժրաիշե* «երջանկություն» բառից (*Меликушвили, 1960*, էջ 69):

տից են ծագում հին հնդկերեն *sphiti* «հաջողություն», լատիներեն *prosper(us)* «բարեհաջող, հաջողակ», հին անգլերեն *spowan* «բարձրավաճել, ծաղկել, հաջողվել», ռուսերեն *y-cnex*, *y-cneбaмe* և այլ բառերը²³⁸:

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուս վանկանշանների վերաբերյալ:

Մենուա անվան առաջին նշանը նույնպես կենդանու գլխի պատկեր է, բայց անհասկանալի: Երկրորդ հիերոգլիֆը կրկնվում է երկու ֆիթեղների վրա (Մե-նու-ա և Ի-նու-ա-նի), կազմված է երեք ուղղահայաց հավասարաչափ գծիկներից և արտահայտում է «նու» վանկը: Առաջին տպավորությունը, որ այն կարող է լինել «երեք» քվի նշումը, խաբուսիկ է. ո՛չ հայերենում. ո՛չ բիայնական սեպագրերի լեզվում, ո՛չ էլ խեթա-լուվիական լեզուներում «երեք» քվի անվանումը չի սկսվում «նու» վանկով: Խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում «նու» վանկն արտահայտվում է երկու նշանների միջոցով: Դրանցից մեկը (ադ. III) երեք շարքով ինը հորիզոնական գծիկների պատկերն է՝ «ինը» քվի նշանը²³⁹: Խեթերենում «ինը» բառը թարգմանվել է *nuna*, որի առաջին վանկն էլ հաղորդվել է հնչյունային գրության դեպքում: Կարելի է ենթադրել, որ Վանի թագավորության դպիրները փոխառել են այս նշանը՝ պարզեցնելով և վերածելով երեք ուղղահայաց գծիկի, որն այլևս կապ չի ունեցել նրա նախկին «ինը» իմաստի հետ:

«Արև» իմաստով («ա» վանկի) ճշանի մասին արդեն խոսվել է:

Ինուանի անվան երրորդ և չորրորդ նշանների իմաստները դեռևս անհայտ են: Առաջին նշանը, որ հաղորդում է «փ», մարդու դեմքի պրոֆիլային պատկերն է՝ վերևից երկու բաղադրիչների հավելմամբ: Սա կարող է լինել և՛ կցագիր, և՛ ստղավարտակիր (կամ այլ գլխակապով) մարդու գլխի պատկեր: Զանի որ այստեղ ևս որոշակիություն չունենք, ձեռնպահ ենք մնում որևէ մեկնաբանություն առաջարկելուց:

Ամփոփելով մեր վերծանության արդյունքների մեկնաբանության
փորձը՝ ստանում ենք հետևյալ պատկերը: Տասնմեկ վանկանշաններից
հիմզը մնում են շանկնաբանված: Մեկ նշան («արև») համոզիչ կերպով
բացատրվում է հայերեն: Հինգ նշանի համար կարելի է առաջարկել են-
թադրելի, բայց հավանական բացատրություններ, ընդ որում, մեկը հա-
մարելով փոխառություն խեթա-լուվիական սկզբնաղբյուրից, չորսը մեկ-
նելով բնիկ հայկական, հնդեվրոպական հիմքի վրա: Նույն հիմքով կա-
նախադրվում է մեկ շանկնաբանված զաղափարագրերից երեքը: Հօգուտ
բիայնա-ուրարտական մեհենագրության հայալեզու լինելու են վկայում
նաև թագավորության կենտրոնական շրջանների (հատկապես ագթունի
ուստանի) տեղանունների ու դիցանունների ստուգաբանության արդ-

²³⁸ Лжаикян, 1963, էջ 100:

²³⁹ Laroche, 1960, էջ 212. N395: Дунаевская, 1969, էջ 31, 105; *Il Geroglifico Anatolico*, 1998, էջ 115:

յունքները, դիցարանի կառուցվածքի հնդեվրոպական բնութագիրը²⁴⁰ և այլ փաստեր: Ավարտելուց առաջ մեկ ամսամ ևս շեշտենք, որ լեզվի հարցը վերջնական ու սպառիչ լուծում կստանա մեծածավալ բնագրերի հայտնաբերումից և ընթերցումից հետո: Սակայն այսօր հայտնի տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բիայնա-ուրարտական մեհենագրության լեզվի ամենահավանական թեկնածուն հայերենն է: Ավելացնենք, որ մեհենագրային այս համակարգը կազմում է հայաստանյան պատկերագրության երրորդ փուլը և գործածվել է Ջ. ա. 9-րդ դարից (եթե ոչ ավելի վաղ): Իսկ սա նշանակում է, որ այսօր մեծ հավանականությամբ կարելի է խոսել Մաշտոցի համնարեղ գյուտից տասնչորս դար առաջ հայերենի գրավոր լեզու լինելու մասին:

* * *

Առկա նյութերի հավաքումն ու հետազոտությունը ցույց են տալիս, որ Վանի թագավորության մեհենագրությունը տարածված է եղել տերության և նրա ազդեցության սահմաններում, որից դուրս այն որևէ այլ տեղում վկայված չէ: Ներկայումս հայտնի արձանագրությունները թվագրվում են Ջ.ա. IX-VI դարերով. չի բացառվում, որ նշված գրային համակարգը ստեղծված լինի նախաբիայնական շրջանում: Մեզ հասած նշանակիր առարկաներն ու արձանագրությունները վերաբերում են երկրի կյանքի, ըստ էության, բոլոր հիմնական ոլորտներին (արքայական իշխանություն, հոգևոր աշխարհ, ռազմական գործ, տնտեսություն, մշակույթ, կենցաղ և այլն): Դրանց թիվը, ըստ մեր ունեցած նյութերի, անցնում է 1500-ից: Արձանագրությունները խիստ փոքրածավալ են, ինչը դժվարացնում է վերծանության խնդրի լուծումը: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ ավելի ծավալուն բնագրերը գրվել են մագաղաթի կամ պապիրուսի նման փափուկ նյութերի վրա, որոնք առայժմ չեն հայտնաբերվել: Բիայնա-ուրարտական մեհենագրության մեջ ընդունված են եղել գրության աջից ձախ և վերից վար ուղղությունները: Գործածվել են շուրջ 300 մեհենագրեր. դա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող գրային համակարգը եղել է բառա-վանկային (գաղափարահնչյունագրային): Մեհենագրերը, ըստ արտաքին տեսքի, կարելի է բաժանել իմաստային տասը խմբերի: Առկա են թվանշաններ և օժանդակ նշաններ: Լայնորեն կիրառվել են կցագրերն ու որոշարկիչները (դետերմինատիվները):

Մինչև 1995թ. կատարված վերծանության փորձերը շոշափելի արդյունք չէին տվել: Մեկնաբանված էին միայն մի քանի նշաններ: Մեր վերծանության առաջին փուլում (1995թ.) ընթերցվեցին երեք վանկագիր անուններ, մեկնաբանվեցին գաղափարագիր և օժանդակ նշաններ: Երկ-

²⁴⁰ Պետրոսյան, 1988, էջ 57-60; Петросян, 1988, էջ 60-63; Petrosian, 2002, էջ 125-127:

գիր համակարգով (քիայնական սեպագիրն իր լեզվով առաջին անգամ գործածվում է նրա որդի Իշպուինի արքայի օրոք): Նշանակում է՝ դա քիայնական արքաների մայրենին չէր: Սեպագիր երկու համակարգերն էլ ներմուծված էին. բնիկ տեղականն ուրարտա-արարատյան մեհենագրությունն էր, որի լեզուն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է հնագույն հայերենը: Կիրառված երեք գրային համակարգերից միայն մեկի տեղական ծագումը և հենց նրա հայալեզու լինելու հավանականությունը, կարծես թե, մեր առջև բացում են մի շարք կնճռոտ խնդիրների լուծման նոր ճանապարհներ:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով անդրադառնալ այս քննազավառի հետագա անելիքներին:

Մինչ օրս չկա քիայնական մեհենագիր արձանագրությունների լիակատար ժողովածուն: Մեր կազմածը, չնայած իր անմախաղեպ մեծ ընդգրկմանը (ավելի քան 1500 միավոր), ևս թերի է. քանի որ հնարավորություն չունեցանք օգտվելու խնդրին վերբերող մի շարք աշխատություններից: Բացի այդ, այսօր էլ աշխարհի շատ բանասերներում և հավաքածուներում պահվում են դեռևս չիրատարուկված նշանակլի առարկաներ: Կարծում ենք, որ այս աշխատանքը կարող է խթան դառնալ աշխարհով մեկ սփռված քիայնա-ուրարտա-սարատյան մեհենագիր արձանագրությունների հրատարակման և լիակատար ամփոփման համար: Մեհենագիր արձանագրությունների լիակատար ղլվանի և նշանացանկի կազմումը մնում է առաջիկայի գործ:

Հավաքված և համակարգված՝ չէ հայկական մեհենագրությանը վերաբերող ողջ նյութը, որի համատեքստում պետք է դիտարկվի նրա մի փուլը կազմող քիայնական հիերոգլիֆիկան:

Մեր աշխատանքում քիայնական մեհենագրերի մի մասն է միայն համեմատվել շումերական, եգիպտական և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆների հետ՝ վերծանության նպատակով: Ապագայի խնդիր է մնում ինչպես նշված, այնպես էլ հին աշխարհի մյուս հիերոգլիֆային համակարգերի հետ քիայնա-արարատյան մեհենագրության համադրումն ու համեմատումը, որի շնորհիվ կպարզաբանվեն բազմաթիվ հարցեր:

Վերջնականապես պարզված չի կարելի համարել վերծանված վանկանշանների հնչյունային արտասանությունը, մի թերություն, որով տառապում է նաև Վանի թագավորության սեպագրության ուսումնասիրությունը. այս ուղղությամբ ևս անելիքները շատ են:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԶՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Հայկական մեհենագրության բիայնա-ույարտական փուլը վերաբերում է Վանի թագավորության ժամանակաշրջանին: Դեռևս չուսումնասիրված է մնում Զ.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության պետականացումն ընկած ժամանակամիջոցում մեր մեհենագրության ճակատագրի հարցը: Ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի, «այն չի բավարարում զարգացող երիտասարդ պետականության և համապատասխան զաղափարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնորեն օգտագործվում են օտարազգի հնչյունային գրեր... Գաղափարագրությունը շարունակում է հարատևել մասնավորապես մեհյաններում՝ իբրև կրոնական-հմայական գրչության ձև»¹:

Դատելով մատենագրական տեղեկություններից, սակայն, կարելի է եզրակացնել, որ հայալեզու նշանագրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում ունեցել են ավելի լայն կիրառություն: Այդ են վկայում Հիպպոլիտոսի՝ 234-235 թթ. գրված «Ժամանակագրության» մեջ հայերի նշվելը սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում, Ագաթանգեղոսի հաղորդումները նախաքրիստոնեական Հայաստանում դպրության աստծո՝ Տիրի պաշտամունքի և կիրառված նշանագրության մասին, Մովսես Խորենացու տեղեկությունը II-III դարերում Դարանադյաց Անի ամրոցում մեհենական պատմագրության արխիվի մասին, որից ասորի մատենագիր Բարդաժանը թարգմանություններ է կատարել ասորերենի ու հունարենի և այլն²:

Մատենագրական տեղեկություններից զատ, կարելի է ցույց տալ նաև նյութական վկայություններ նշված ժամանակաշրջանում մեհենա-

¹ Մարտիրոսյան, 1973, էջ 69:

² Նախամաշտոցյան Հայաստանում գոյություն ունեցած հայալեզու և հայազիլ դպրության մասին մատենագրական տեղեկություններն ամբողջությամբ ի մի ենք բերել Մովսիսյան, 2003, էջ 213-218-ում:

գրության կիրառության մասին: Դրանցից է Բաղաբերդի պեղումներից հայտնաբերված III-IV դարերով թվագրվող նշանագրված քարը (նկ. 60)³: Կան մեծ թվով հստակ չթվագրվող գրակիր հուշարձաններ, որոնց մի մասը կարող է վերաբերել քննարկվող դարաշրջանին:

Մատենագրական տեղեկությունների և առկա այլ փաստերի քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Վանի թագավորության անկումից մինչև քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը Հայաստանում շարունակել է կիրառվել հայկական մեհենագրությունը՝ հայալեզու բնիկ գրահամակարգը: Օտար այբուբենների կիրառումով այն դուրս չի մղվել գործածությունից, այլ սրբազան ավանդույթի ուժով շարունակել է գործածվել մեհյաններում, ինչն էլ, թերևս, ավելի է նպաստել, որ քրիստոնեական դարաշրջանում մեհենագրերն ընկալվեն իբրև հմայագրեր՝ օժտված գերբնական հատկություններով:

Նկ. 60

³ Գրիգորյան, Հախվերդյան, 2001, էջ 42:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒՅ ՀԵՏՈ

Քրիստոնեության ընդունումը աղետաբեր եղավ հայկական մեհե-
նագրության համար, որն ընկալվում էր իբրև նախաքրիստոնեական
պաշտամունքի հիմնական կրողը, ուստի պատահական չէ, որ
քրիստոնյաների կողմից կործանվածներից առաջինը եղավ դպրության
Տիր աստծո տաճարը¹: Դրանով, սակայն, մեհենագրերն իսպառ դուրս
չեկան գործածության ասպարեզից:
Քրիստոնեության պետական կրոն
հռչակումից հետո սկսվում է մեհե-
նագրության պատմության նոր՝
զաղտնի փուլը, որը տարբեր դրսև-
րումներով շարունակվում է մինչև
մեր օրերը: Այդ դրսևորումից ա-
ռանձնապես հիշատակելի են
հետևյալները.

ա) Հմայագրեր: Հանդիպում
են ժապավենաձև և գրքային հմա-
յիլներում, որոնք բովանդակում են
կախարդական և մոգական նշանա-
կությամբ աղոթքներ, հմայանքի,
Բովանքի բանաձևեր և նշանագրեր
(նկ. 61): Սրանք զալիս են նախա-
քրիստոնեական ժամանակներից և
պատահական չէ, որ հայ եկեղեցին
իր գոյության ողջ ընթացքում եռան-
դազին պայքարել է հմայիլների և
հմայագրության կիրառման դեմ²,

ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ
ՀՈՉԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ
ՀԻՄԱԿԵԼՈՒՅ

Նկ. 61 Մատենադարանում
պահվող հմայիլներից երեքի
նշանագրերի հատվածները

¹ Ազարանգեղոս, 778:

² Այդ մասին մատենագրական տեղեկությունները տե՛ս Խաչիկյան, 1995(ա), էջ
16-19:

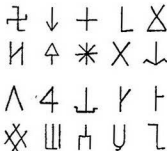
ՀՄԱՅԱԳՐԵՐԻ ՑԱՆԿ

[illegible]

Աղ. 9 Աղյուսակը կազմել ենք ըստ Լ. Խաչիկյանի: Հարկ ենք համարում
նշել, որ հմայագրերից մի թանիսը, որոնք ներկայացված են որպես
տարբերակներ, կարող են լինել ինքնուրույն նշանագրեր:

ծանոթյան ընթացքում որպես օժանդակ աղբյուր, սակայն հարկավոր է դրանց նկատմամբ ունենալ խիստ զգուշավոր մոտեցում՝ հաշվի առնելով մի շարք հանգամանքներ: Նախ, դրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում մաշտոցյան այբուբենի հիմամբ ստեղծված պարզ ու փակագիր համառոտագրություն-նշանները⁶. որոնք ոչինչ չեն տալիս մեհենագրության վերծանությանը: Երկրորդ՝ պետք է հաշվի առնել, որ դրանց իմաստները կարող էին փոփոխություն կրել՝ հարմարվելով մոր, քրիստոնեական միջավայրի մտածողությանը: Երրորդ՝ պահպանելով իմաստը՝ նշանը կարող էր կոչվել մոր, օտար լեզվից փոխառյալ բառով, իսկ հնում գործածված տերմինը մոռացվել: Այս հանգամանքը կարևոր է հատկապես վանկագրության (ինչյունագրության) բացահայտման տեսանկյունից, քանի որ սկզբնահինյունության (ակրոֆոնիայի) կանոնի համաձայն, որևէ բառ արտահայտող նշանը վանկային գրության մեջ ցույց է տալիս այդ բառի առաջին վանկը (մասը), ուստի կարևոր է իմանալ ամեն մի բառ-գաղափարագրի ճշգրիտ հնչողությունը: Եվ վերջապես, դարեր շարունակ արտագրվելու հետևանքով նշանների տեսքը կարող էր զգալի փոփոխության ենթարկվել: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելու պայագայում միայն՝ նշանագրերի ցանկերը կարելի է օգտագործել իբրև վերծանության օժանդակ աղբյուր:

գ) Արհեստագործ վարպետների նշաններ: Պատկերագրության զարգացած փուլի՝ գաղափարագրության դրսևորումներից մեկը դրոշմների կամ տոհմական նշանների ի հայտ գալն էր: Դրանք ներկվում, խազվում կամ չորագրվում էին տների պատերին, իսկ այդ նշանների առկայությունը որևէ իրի, ապրանքի վրա ցույց էր տալիս վերջինիս պատկանելությունը տվյալ տան կամ տոհմի անդամին: Այդպես ծագե-

Նկ. 63 Վարպետների
նշաններ IX-X դարերի
կառույցներից

⁶ Հր.Աճառյանն իր հավաքած 509 նշանագրերից 332-ը համայնում է մաշտոցյան տառերից առաջացած (Աճառյան, 1984, էջ 425): Ա. Գ. Աբրահամյանի կատարած քննությունը ցույց է տալիս, որ նշանագրերի ցուցակներ ունեցող ձեռագրերը հստակորեն քաժանվում են երկու խմբի. որոնք նա պայմանականորեն կոչում է «կլիկկյան» և «երզնկայի»: Առաջին խմբի նշանագրերի հիմնական մասը ստեղծված է մաշտոցյան տառերից, մինչդեռ երկրորդի գերակշիռ մասը (ավելի քան 180 գաղափարագիր) կապ չունի հայկական այբուբենի հետ և բազմաթիվ զուգահեռներ ունի հին աշխարհի մի շարք գրային համակարգերում (Աբրահամյան, 1959, էջ 144-165):

դ) Նշանագրեր քրիստոնեական տաճարների պատերին: Բրիստոնեական դարաշրջանում նախաքրիստոնեական նշանագրերի նակատագրում նկատվում է ուշագրավ մի երևույթ ևս: Այդ նշանագրերը հայտնվում են քրիստոնեական տաճարների պատերին: Դրանց ուսումնասիրությունից ակնհայտ է, որ եկեղեցիների կառուցման ընթացքում ոչ թե օգտագործվել են նախապես նշանագրեր կրող քարեր, այլ նշանագրերը քանդակվել են կառուցումից հետո: Այսինքն՝ մենք գործ ունենք քրիստոնեական դարաշրջանում նախաքրիստոնեական նշանագրերի կիրառության փաստերի հետ:

a

b

Նկ. 64

Մեր վերջնական տվյալներով միայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում այդ երևույթը նկատվում է Երեւոյքի (V դ.)⁸, Պտղնականքի (VI դ.)⁹, Սբ. Հովսիսիմն (VII դ.), Սբ. Գայանն (VII դ.)¹⁰, Արուճի (VII դ.)¹¹, Բջնիի Սբ. Աստվածածին (XI դ.)¹² տաճարների, Սելիմի քարավանատան և Դիլիջանի եկեղեցիներից մեկի¹³ պատերին¹⁴:

⁸ Հինգերորդ դարի բազիլիկ տաճարի արևմտյան պատին փորագրված է քարայծի պատկեր (Լիսիցյան, 1972, էջ 56):

⁹ Պտղնականքի պատերի նշաններն այնքան ակնառու են, որ նկատվել են շատ-շատերի կողմից (բանավոր զրույցներում դրանք հաճախ որակվում էին իբրև «արևանշաններ»), սակայն չեն դարձել հատուկ քննության առարկա: Այստեղ կփորձենք լրացնել այդ բացը՝ նկատի ունենալով, որ քննարկվող հուշարձանների մեջ այն ամենամեծ թվով նշաններ ունեցող տաճարն է:

¹⁰ Զարմանքով պետք է արձանագրել, որ Սբ. Հովսիսիմն և Սբ. Գայանն տաճարների՝ մեր ճարտարապետության առավել ուսումնասիրված հուշարձանների պատերին առկա նշանները ևս անուշադրության են մատնվել: Դրանք առաջին անգամ նկատել և գիտական շրջանառության մեջ ենք դնում մենք:

¹¹ Արուճի նշանները մեր ուշադրությանը հրավիրեց Բորիս Գասպարյանը, որի հիմնած ինտերնետային էջում (www.Virtualarmenia.am) գետեղված են դրանցից երկուսի լուսանկարները:

¹² Գրիգոր Մագիստրոսի պատվերով 1031 թ. կառուցված Սբ. Աստվածածին տաճարն ավելի ուշ շրջանում տեղի քարերով պարսպապատվել է, ինչի արդյունքում շատ հին մշակված քարեր հայտնվել են պարսպի մեջ (այդ թվում՝ նաև մի գերեզմանաքար): Եկեղեցու մուտքի աջ և ձախ պատերին առկա են հին փորագրություններ (Նկ. 64), որոնք ևս միջնադարյան ժայռապատկերման ավանդույթների շարունակություն կարելի է համարել:

¹³ Վերջին երկուսի մասին տեղեկությունը տես Մուսոբեցկան, 1949, էջ 26-27:

¹⁴ Նշվածներին, որոշակի վերապահությամբ, կարելի է ավելացնել նաև ներկայումս Գեղարդավանքի (Այրիվանքի) կամարակապ մուտքի ձախ կողմում տեղա-

Այս երևույթն, անհասկանալիորեն, անուշադրության է մատնվել։ Այն կարող էր չգրավել նաև մեր ուշադրությունը, եթե տարբեր եկեղեցիների պատերին հանդիպող նշանները չկրկնվեին և նախապես ծանոթ չլինեին նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանից։

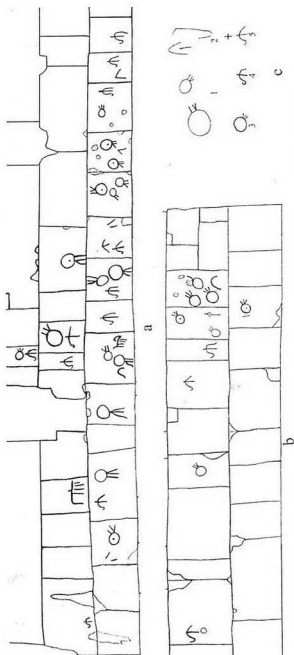
65

յամբ անդրադառնալով ժայռապատկերներ հիշեցնող նշաններին՝ ժայռապատկերաբան Կարեն Թոխաթյանը կարծիք է հայտնում, որ «սրանք հին, «դասական» ժայռապատկերներ չեն, սակայն վկայություն են վաղ միջնադարում ժայռապատկերման ավանդույթների հարատևման»¹⁵:

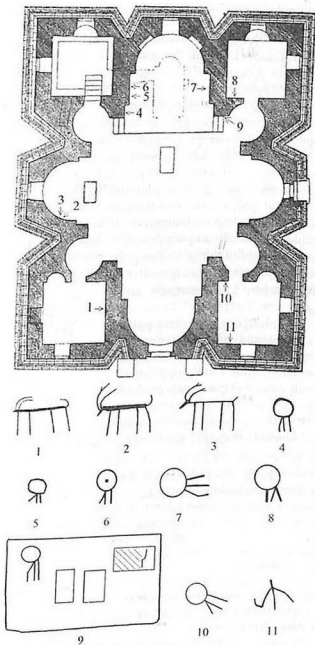
Աբ. Հովսիսիմե տաճարի բոլոր նշանները պահպանվել են ներսի կողմում (ղրքի պատերին պահպանված չիւնել գուցե հետևանքն է վերանորոգումների ընթացքում ոչնչանալու): Ուշադիր զննման արդյունքում մեզ հաջողվեց գտնել տասնմեկ նշան (նկ. 67):

[illegible]

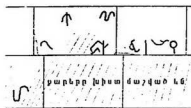
¹⁵ Թոխասթյան, 2003, էջ 82:

Նկ. 66 Պտղնավանքի հյուսիսային (a և b) և հարավային (c) պատերի նշանները

Նկ. 67 Սբ. Հովհաննէս տաճարի հատակագիծը և
նշանները

a

b

c

Նկ. 68

նող նշանը: Այս նշանների նախաքրիստոնեական բնույթը, ինչպես նաև դրանց քանդակման «ժայռապատկերային» եղանակը կասկած չեն բողմում, որ դրանց հեղինակները նախաքրիստոնեական ժամանակներից շարունակվող աշխարհայացքի կրողներ են եղել:

Ինչո՞վ կարող է բացատրվել այս երևույթը:

Հայտնի է, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուն մեծ դիմադրություն ցույց տվեցին նախաքրիստոնեական հավատքի կրողները. և տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմում զոհվեց «հույժ քաջամարտիկ Արծան քրմապետը»¹⁷: Բրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո էլ նախկին հավատքի կողմնակիցները ժամանակ առ ժամանակ գլուխ էին բարձրացնում, այդ մասին բազմաթիվ վկայություներ կան մեր մատենագրության մեջ¹⁸: Նախկին կրոնի զգալի տարածում ունեցող գաղափարախոսական հիմնադրույթներն արտահայտվում էին մասնադավորական շարժումների տեսքով: Խոսքը, մասնավորապես, վերաբերում է արևորդիների և թոնդրակյան շարժումներին¹⁹:

Նկ. 69

¹⁶ Մաթևոսյան, 1987, էջ 72:

¹⁷ Յովհան Մամիկոնեան. 1941, էջ 102-103; Հովհան Մամիկոնյան, 1989, էջ 44:

¹⁸ Նման դեպքերից առաջինի՝ Տիրան արքայի օրոք (338-350 թթ.) նախաքրիստոնեական հավատքի ու բարքերի վերականգնման մասին հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը (ղպր. Գ. զլ. ԺԳ): Հմայագրեր գործածող հնադավանների մասին մատենագրական տեղեկությունները տես *Խաչիկյան, 1995(a)*, էջ 16-19 (և նշված աղբյուրները):

¹⁹ Արևորդիների մասին տես *Բարտիկյան, 1967*, էջ 102-112: Հատկանշական է, որ թոնդրակյաններին քնորոշելիս Գրիգոր Մագիստրոս Պառլամունին գրում է. «Եւ

Եվ չի բացառվում, որ այս ճշանների քանդակողները լինեին հենց նրանք
կամ հայոց մախաբըխտոնեական հավատքի այլ կրողներ:

ե) Նշանները դրամների վրա: Մաշտոցի գյուտից առաջ Հայաստանում սեփական գրի ու դպրության մասին տեղեկություններից մեկը պատկանում է Վարդան Արևելցուն (XII-XIII դդ.), ըստ որի Լևոն Մեծ արքայի օրոք (1187-1219թթ.) Կիլիկյան Հայաստանում գտնվել է դրամ՝ հեթանոս հայ արքաների հայերեն գրությամբ²⁰: Կիլիկյան դրամների ուսումնասիրությամբ պարզվում է ուշագրավ մի երևույթ. հենց Լևոն Մեծի ժամանակներից սկսած կիլիկահայ դրամների վրա հայտնվում են նշաններ, որոնք կապ չունեն ոչ՝ հայկական, ոչ՝ եվրոպական, ոչ՝ Առաջավոր Ասիայում այդ ժամանակաշրջանում գործածված այբուբենների հետ: Մենք հավաքեցինք մինչ օրս հայտնի դրամների նշանները (որոնց թիվը հասնում է չորս տասնյակի) և համադրեցինք հայկական մեհենագրության բոլոր փուլերի ու դրսևորումների գրային միավորների հետ²¹. Համադրության արդյունքը (աղ. 10) բավական համոզիչ կերպով ցույց է տալիս հայկական մեհենագրության և Կիլիկյան Հայաստանի դրամների ժառանգական կապը, որի բացատրման համար խիստ կարևորվում է Վարդան Արևելցու վերոհիշյալ հաղորդումը: Նախաքրիստոնեական շրջանից դրամները կամ դրամանման իրերը (երկկողմ կմիքներ, մեղալիոններ և այլն) մինչև XII-XIII դարերը կարող էին հասնել Հայաստանում պահպանված նախաքրիստոնեական հավատքին ու ավանդույթներին հավատարիմ մնացած համայնքների միջոցով²², իսկ նրանց նշանները պետք է որ տեղավորված լինեն կիլիկյան դրամների վրա՝ առաջին հայ արքաների («կռապաշտ հայկազանց») և Կիլիկիո հայ տիրակալների ժառանգական կապն ընդգծելու միտումով:

գ) Մարմնին դաջված մոզական նշաններ: Ըստ հայտնի բանահավաք-ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձոյանցի հաղորդման՝ մինչև XIX

ահա յայտնի է, զի որոշեալք են և աննախկոպոստնս և անքահանայս շրջին և
ասեն բանիւք, եթե մեք Արամեան գնդէն ենք և իաւաստով իամեմատ նոցա» (Գրի-
գոր Մագիստրոս Պաղլապունի, Թուրք ԿԷ):

²⁰ Վարդան Արևելցի, գլ. ին:

Միքայել Չամչյանը, բննելով Վարդան Արևելցու այս տեղեկությունը, ենթադրում է, որ այդ գրքերը կարող էին լինել բառ ցույց տվող նշանագրեր, որոնք կայանի հին ձեռագրերում և գործածական էին մաս իր ժամանակ՝ XVIII դարում (Չամչյան, 1985, էջ 760):

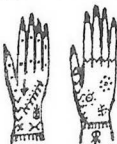
²¹ Մովսիսյան, 1996 (b), էջ 68-71: Կիլիկիո հայկական դրամների նշանները բա-

22 Նման հնարավորության լավագույն օրինակ է Ներսես Շնորհալու կաթողիկոսության շրջանում Հայաստանի հարավ-արևմտյան Սամոսատ քաղաքում պահպանված արևոդրիների համայնքը, որում կենտրոնակ էին մնացել նախա-քրիստոնեական հավատաբերն ու ավանդույթները (մանրամասն տես *Бортикян*, 1977)։

դարի վերջերը Հայաստանի հարավ-արևմուտքում (Տիգրանակերտի շրջանում) պահպանվել էին նախաքրիստոնեական շրջանից եկող շատ ավանդույթներ, որոնցից մեկը մարմնի տարբեր մասերին մոզական համարվող նշանների դաջումն էր²³ (նկ. 70):

Ակնհայտ է սրանց կապը մեհենագրության հետ: Մեհենական նշանների՝ մինչև մեք ժամանակները հասնող կիրառության այս ասպարեզը կարելի է համարել հմայական գրչության դրսևորման մի ձև:

Է) Նախաքրիստոնեական նշանագրության հարատևումը հայոց զարդարվեստում: Ջարդանախշերը, սկզբնավորվելով վաղնջական ժամանակներում, գեղագիտականից բացի՝ ունեին նաև իմաստային, գաղափարաբանական նշանակություն: Հին ու միջին դարերում արհեստները, որպես օրինաչափություն, փոխանցվում էին ժառանգաբար. նույնպիսի ճանապարհով գոյատևում էին նաև իմաստակիր-զարդանախշերը: Եվ պատահական չէ, որ մի շարք խորհրդանշաններ, որոնք կիրառվել են մեհենագրության մեջ, գոյատևում են հայոց զարդարվեստում:

Նկ. 70

Հայոց զարդարվեստում գործածված գաղափարանշանների իմաստի, ծագումնաբանության և այլ խնդիրների ուսումնասիրությունը, անշուշտ, կարող է դառնալ բազմաթիվ հատորների նյութ: Հատուկ ուսումնասիրության առարկա պետք է դառնա իմաստակիր-զարդանախշերի և հայկական մեհենագրերի կապը: Այս ուղղությամբ կատարվել են միայն նախնական քայլեր:

Վերջին տարիներին ուշադրություն դարձվեց հայկական գորգարվեստում կիրառված իմաստակիր-զարդանախշերին, ինչի արդյունքում ակնհայտ դարձավ դրանց ծագումնաբանական կապը Հայաստանի ժայռապատկերների, պեղված հնագիտական իրերի (որոնցից հնագույնները թվագրվում են Ք.ա. IV հազարամյակով) և միջնադարյան կիրառական արվեստի հուշարձանների նշանների հետ²⁴:

²³ Մրվանձոյանց, 1982, էջ 438-439:

²⁴ Ավանեսյան, 2003, էջ 12-14; Ստեփանյան, 2003, էջ 302-308:

ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԱԿՆԵՐՆԵՐ	ԳՈՐԳՆԵՐԻ ՆՇԱՆՆԵՐ
 Գեղամա լեռներ Զա. III հզ.	 Գորգ, Գորիս, 1838 թ.
 Գեղամա լեռներ Զա. III հզ.	 Գորգ, Մյունխեն, XIX դդ., Հղվում
 Գեղամա լեռներ Զա. III հզ.	 Գորգեր, Մյունխեն-Այդախ, XIX-XIX դդ., Հղվում
 Գեղամա լեռներ Զա. III հզ.	 Խոթքին, Տառք, 1912 թ.
 Գեղամա լեռներ Զա. III հզ.	 Գորգ, Արմ. Հայաստան, XIX դ., Հղվում
 Գեղամա լեռներ Զա. III-II հազարամյակներ	 Գորգ, XIX դ., Հղվում
 Մյունխեն լեռներ Զա. III-II հազարամյակներ	 Գորգ, Գորիս, 1838 թ., Հղվում

Աղ. 11 Ժայռապատկերների և գորգերի նշանների համադրություն (ըստ Լ. Ավանեսյանի նյութերի)

Անդրադարձ է եղել նաև զուլպաների ու սոնապանների զարդանախշերին, որում ընդգծվել է դրանց ընդհանրությունը Ք.ա. III հազարամյակի խեցեղենի նշանների հետ²⁵:

Անշուշտ, նշվածներով չի սահմանափակվում հայոց կիրառական արվեստում իմաստակիր-զարդանախշերի և հայկական մեհենագրերի կապը, ինչը, կարծում ենք, առաջիկայում կդառնա լուրջ ուսումնասիրության առարկա:

Այսքանով առայժմ սահմանափակվում են հայկական մեհենագրության քրիստոնեական դարաշրջանում ունեցած մեզ հայտնի դրսևորումները, սակայն չի բացառվում, որ առաջիկայում հայտնի դառնան նորերը²⁶:

²⁵ Ավագյան, 1967, էջ 250-257:

²⁶ 1987թ. Լեոնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանից գտնվել էին երկաթե սրեր ու դաշույններ, որոնցից երեքի վրա կային բազմաթիվ նշաններ: Իրերը գտնողը պետք է դրանք հանձնել Հայաստանի պատմության պետական բանգարան: Ներկայումս մեզ հայտնի չէ դրանց գտնվելու վայրը: Նման գտածոներ կարող են հայտնի դառնալ հետագայում ևս:

ՀԱՏԱԿ ՉԹՎԱԳԻՎՈՂ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Հուշարձանների այս խումբը բավականին բազմազան է: Դրանց մեջ պայմանականորեն մտցրել ենք և՛ նշանակիր վիշապաքարերը, որոնց թվագրման ստորին սահմանը Վանի թագավորության ժամանակաշրջանն է, և՛ ժայռավոր հսկայանշանները, որոնք տեսականորեն կարելի է թվագրել նախաքրիստոնեական դարաշրջանի ցանկացած հատվածով, և՛ օձապատկեր գերեզմանաքարերը, որոնք, թերևս, միջնադարի գործեր են, սակայն իրենց պատկերագրության մտածողությամբ ունեն ակնհայտ նախաքրիստոնեական բնույթ:

Նշանագրեր վիշապաքարերի վրա: Վիշապաքարերը սովորաբար թվագրվում են նախաքրիստոնեական դարաշրջանով՝ Զ.ա. III-II հազարամյակներով, ուստի հստակորեն չի կարելի ասել՝ դրանց նշանները պետք է դասվեն վաղբրոնզեդարյան նշանագրությա՞ն, թե՞ գծային գրերի մեջ:

Մեզ հասած վիշապաքարերի մեծամասնության վրա առկա են միայն պատկերաբանդակներ: Սակայն կան նաև նշանագրված վիշապ-կոթողներ: Դրանցից հատուկ հիշատակելի են Ջավախքում գտնվող Գանձայի (նկ. 71a)¹ և Գեղամա լեռներից Երևան տեղափոխված ու մերկայումս ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի բակում գտնվող (նկ. 71b)² վիշապաքարերը:

Վիշապաքարերի, Զ.ա. III-II հազարամյակների հնագիտական իրերի նշանների և միջնադարյան մատյաններում պահպանված նշանների ընդհանրությանը ուշադրություն է դարձրել Հ. Ա. Մարտիրոսյանն իր վերոնշյալ աշխատություններում: Վիշապաքարերի պատկերների և նշանագրերի լիակատար ցանկ, ինչը մեծապես կնպաստեր և՛ մեր խնդրին, և՛ այդ կոթողների իմաստաբանության լիակատար ըմբռնմանը, դեռևս չի հրատարակվել³:

¹ Մանույան, 2001, էջ 159-163 (և իզված գրականությունը):

² Վիշապ-կոթողը որևէ տեղ հրատարակված չէ: Գեղամա լեռներից փոխադրված լինելու մասին տեղեկացածք ճարտարապետության ազգային թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Ա. Գրիգորյանից:

³ Ներկայումս Հայաստանի վիշապ-կոթողների մասին ամբողջական ժողովածու-ուսումնասիրություն է պատրաստում հրատարակության էմմա Խանգադյանը, ինչը կարևոր նպաստ կլինի վերոնշյալ խնդիրների լուծման ճանապարհին:

Արտամետ

Արարիկի

Հատվածներ Մեծամորից

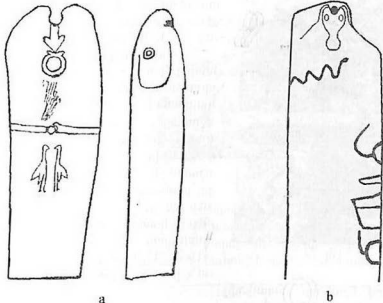

Հայկաբերդ

Բազալիթ

ՀՄԿԱՅԱՆՇԱՆՆԵՐ

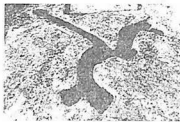

Նկ. 71

Մտեղծվածային հսկայանշաններ: Դեռևս XIX դարավերջին և XX դարասկզբին ուշադրություն էր դարձվել ժայռերի մեջ փորված խոշոր չափեր ունեցող նշաններին⁴: XX դարում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում համանման ժայռափոր նշաններ հայտնաբերվեցին Հայկական լեռնաշխարհի մեկ ու կես տասնյակ հնավայրերից՝ Աթաքինոյի գյուղի մոտակայքից (նկ. 72)⁵, Անձավից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Անզաֆ, նկ. 73), Արտամետից, Արփաչայից, Բագառիճից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Փեկեռիչ), Բախչեջիքից (Բաղչեքիկ), Բաստամից (բիայն. «Ռ-ուսայի փորր քաղաք»), Դեփչայից, Խարբերդից (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Հարփուր), Զուհ-է Զամբիլից, Հայկաբերդից (բիայն. Սարդուրիխիմիլի, ներկայումս՝ Չավուշ թեփե հնավայր), Մաղա-

⁴ Որքան մեզ հայտնի է, գիտական գրականության մեջ առաջինը հիշատակվել են Արտամետի (թուրքերեն աղավաղմամբ՝ Էդրեմիտ, տե՛ս *Lehmann-Haupt*, 1926, էջ 105; *Լալայան*, 1931, էջ 203, էջ 206-ում՝ նկարը, որը հեղինակը համարում է Դալլոսի պատկեր) և Հոռոմի (*Թորամանյան*, 1942, էջ 18-19) ժայռափոր նշանները:

⁵ Հսկայանշաններով մինչ օրս հայտնի ամենահարուստ (30-ից ավելի նշաններ) այս հուշարձանը գտնվում է Արածանիի ակունքների շրջանում (*Belli*, 1989, էջ 92-93, աղ. II-IV; *Basğelen*, 1990, էջ 24-26, նկ. 1-12):

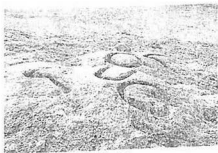

Նկ. 72

տեսքով նշաններ: Տպավորիչ են նշանների չափերը: Դրանք բարերի մեջ փորված են 4-30 սմ խորությամբ, ունեն 6-30 սմ լայնություն, իսկ նշանների երկարությունը տատանվում է 0,7-ից մինչև 3 մետր: Օ. Բելլին դրանք թվագրում է Վանի քաղաքության ժամանակաշրջանով, ենթադրելով այդ հուշարձանների կապը ջրի, հնարավոր է նաև անդրշիրիմյան աշխարհի պաշտամունքի հետ⁹:

րա թեփեից, Չեղեքիբաղիից, Վանաբերդից (քիայն, Տուշպա)⁶, Հոռոմից (նկ. 74)⁷ և Մեծամորից⁸ (քարտեզ 2):

Ժայռավոր հսկայանշանների հավաքման և ուսումնասիրության ապարեզում ամենամեծ աշխատանքը կատարել է Օ. Բելլին, որը հավաքելով տասներեք հնավայրերի նյութերը (բացի Հոռոմից և Արփաշայից, վերջինս նշվում է նրա կողմից՝ առանց նշանների վկայակոչման), 93 նշանները բաժանում է ութ խմբի՝ շրջանակներ (28 հատ), առվակներ կամ ակոսներ (7 հատ), մանգաղի (4 հատ), ձեռնափայտի (3 հատ), «V»-ի (16 հատ), «Ս»-ի (11 հատ), հայելաձև շրջված «C»-ի (3 հատ) և անորոշ (21 հատ)

Նկ. 73

⁶ Նշված հնավայրերի ժայռանշանների մասին տե՛ս *Belli, 1989*, էջ 89-105, աղ. I-XVI; *Belli, 2001*, էջ 365-369: Բահչեջիքի նյութը՝ նաև *Sevin, 1989*, էջ 50-51, աղ. IV-2, V-1:

⁷ Հոռոմում, Թ. Թորամանյանի իշխատակամ նշաններից բացի, վերջին տարիների պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են նորերը, որոնք դեռ չեն հրատարակվել (տեղեկության հաղորդման համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնավայրը պեղող հնագետ Ռուբեն Բաղալյանին):

⁸ Մեծամորում հսկայանշանները, որպես այդպիսին, նկատվել են մեր կողմից (մինչ այդ դրանք համարվում էին ժայռավոր ակոսներ): Դրանց կանոնադրմանը այլ առիթով:

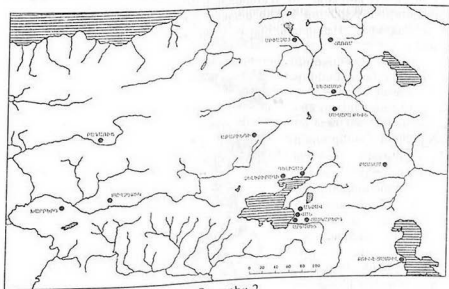
⁹ *Belli, 1989*, էջ 100-103:

Մեծ հավանականությամբ ընդունելով հսկայանշանների պաշտամունքային նշանակության մասին կարծիքը՝ նշենք, որ չի կարելի դեռևս լուծված համարել դրանց քվագրման հարցը՝ ելնելով միայն բիայնական ամրոցների մոտիկությունից: Բացի այդ, նշանների ուսումնասիրության

Նկ. 74

և դրանց խմաստի ըմբռնման համար անհրաժեշտ է (առանձնացումից ու խմբավորումից բացի) դրանց խմբային տեսարանների ուսումնասիրությունը՝ որոշակի հեռավորությունից և բարձրությունից կատարված դիտարկումներով, ինչպիսիք, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չեն կատարվել:

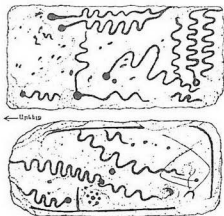

Քարտեզ 2

Ավելացնենք, որ նման ժայռագիր հսկայանշանները բնորոշ են միմիայն Հայկական լեռնաշխարհին, և դրանց հետագա ուսումնասիրությունն, անշուշտ, կարող է բերել մեր նախնիների աշխարհընկալումների նորանոր էջերի բացահայտմանը:

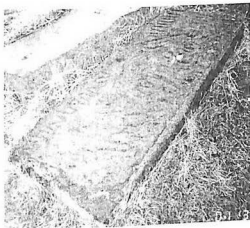
Օճապատկեր գերեզմանաբարեր: Առանձնահատուկ ուշադրության արժանի այս հուշարձանների հայտնաբերման պատիվը

պատկանում է ճարտարապետ Առտ Գրիգորյանին (ներկայումս՝ ճարտարապետության ազգային բանգարան-ինստիտուտի տնօրեն): 1990 թ. նա հրատարակեց Արուսյանի ենթաշրջանի Բալախովիտ գյուղում հայտնաբերված երկու նշանակիր շիրմաքարերը (նկ. 75)¹⁰, իսկ վերջերս մեզ տեղեկացրեց, որ Ավանի գերեզմանոցում, Երկրորդ աշխարհամարտի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողի հարևանությամբ կան համանման գերեզմանաքարեր՝ տրամադրելով մի լուսանկար (նկ. 76): Ժայռապատկերաբան Կ. Թոխաթյանի ընկերակցությամբ լինելով նշված տեղում՝ գտանք յոթ օձապատկեր գերեզմանաքարեր: Այսպիսով՝ մեզ հայտնի դարձան ինը նման հուշարձաններ:

Նկ. 75

Այս հուշարձանների առանձնահատկությունը, ինչպես նշվեց, կայանում է նրանում, որ միջնադարյան հուշարձաններ լինելով՝ դրանք պատկերագրության մտածողությամբ ակնհայտ նախաքրիստոնեական բնույթի են: Անգեն աչքով էլ նկատելի է այս քարակոթողների պատկերների և նշանների ընդհանրությունը Մեծամորի, Կաթավաձորի, Կարմիր բերդի նախաքրիստոնեական ժայռափոր հուշարձաններին:

Նկ. 76

Ո՞ւմ են պատկանել այս շիրմաքարերը. նախաքրիստոնեական քրմական տների շառավիղների՞ն, միջնադարյան աղանդավորների՞ն, թե՞ բոլորովին անհայտ այլոց: Դժբախտաբար գերեզմանաքարերից շա-

¹⁰ Գրիգորյան, 1990, էջ 99:

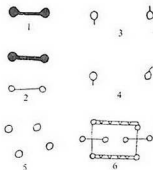
տերը տեղաշարժվել են մոտակայքում շինարարական աշխատանքներ կատարելու արդյունքում, այլապես դրանց պեղումները կարող էին մի շարք լուսաբանումներ քերել մեզ անհայտ մի շարք հարցերում:

* * *

Այսբանով չի ավարտվում հստակ թվագրություն չունեցող հուշարձանների ցանկը: Այդ շարքում կարելի է հիշատակել, օրինակ, «Կարմիր քարանձավից» դեպի Գեղամավան բարձրացող ճանապարհին մեծ քարաքեկորի վրա պատկերված մենանշանը (նկ. 77)¹¹: Որոշակիություն չունենք նաև Ագարակի ժայռափորա-

Նկ. 77

Նկ. 78

գիր նշանների (նկ. 78)¹² թվագրության հարցում: Բացի այդ, թեպետ մենք գծային գրով արված արձանագրությունների շարքում հիշատակել ենք նաև Մեծամորի, Կարավաձորի և Կարմիր բերդի բացօթյա ժայռաքեկորների փորագրությունները, որոշ անհստակություն ունենք դրանց նշանների թվագրության հարցում:

Հայկական մեհենագրության հետագա համակողմանի ուսումնասիրությունը, կարծում ենք, այլ հարցերի թվում վերջնական լուծում կտա նաև ժամանակագրության խնդիրներին:

¹¹ Այն մեր ուշադրությանն է հրավիրել Բորիս Գասպարյանը:

¹² Հովհաննիսյան, 1990, էջ 70-77:

**ՆԱԽԱԶԻՐԻ ՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԳՐԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ
ՄԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

(ՎԻՊԱՍՄԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԻՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՂ ՄԻՋՈՑ)

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում ստեղծված հայալեզու և այլալեզու գրավոր հուշարձանները բնույթով շատ բազմազան են: Ըստ բովանդակության կարելի է առանձնացնել հետևյալ խմբերը.

1. արքայական արձանագրություններ՝ նվիրված աստվածների պաշտամունքին,

2. ռազմական արշավանքների նկարագրություններ,

3. թագավորական նախնիներին ձոնված գրակիր կոթողներ,

4. թագավորական իշխանության և արքայի անձի աստվածացմանը վերաբերող արձանագրություններ,

5. արքայական հիշատակարաններ քաղաքների ու շինությունների (հատկապես՝ սրբավայրերի) հիմնադրման ու բարակարգման մասին,

6. նոր օրենքներ ու կարգեր սահմանող բնագրեր,

7. արքայական նվիրատվական արձանագրություններ,

8. թագավորական դրամների մակագրություններ,

9. արքայական նամակագրության արձանագրումներ,

10. հոգևոր-պաշտամունքային բազմաբնույթ բնագրեր,

11. ժամանակագրական-օրացուցային արձանագրություններ,

12. ընծայագրեր,

13. բարոյա-խրատական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,

14. պատմական բովանդակությամբ չափածո ստեղծագործության (ողբերգությա՞ն) հատվածներ,

15. տալանագրեր (այդ թվում՝ չափածո եղերերգեր),

16. մենանշաններ,

17. դեռևս անհայտ բովանդակությամբ հուշարձաններ¹...

¹ Այս դասակարգումը ստացել ենք այսօր վերծանված, հիմնականում օտարալեզու, արձանագրությունների հավաքման արդյունքում (տե՛ս *Մովսիսյան, 2003*).

Հարցի պատասխանը գտնելուն մեզ կարող է օգնել մեկ այլ հարցադրում. ինչու՞ հինգերորդ դարից մինչև Գարեգին Սրվանձտյանը որևէ հայ հեղինակ գրի չառավ «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպը կամ գոնե հատվածներ այդ հսկայածավալ ստեղծագործությունից, որում արտացոլված են և նախապատմական ժամանակներից ծագող դիցաբանական պատկերացումները, և՛ մինչև հին ու միջին դարերում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները: Չէ՞ որ կարելի էր դրանք գրի առնել մաշտոցյան այբուբենով:

Վիպասացների մասին պահպանված տեղեկությունների համաձայն՝ ժամանակին էպոսը եղել է շատ ավելի մեծածավալ⁴: Հատկանշական է այն, որ հաճախ, երբ մեր բանասացները դիմել են սովորական գյուղացիների՝ էպոսից դրվագներ պատմելու խնդրանքով, վերջիններս հրաժարվել են՝ մատնացույց անելով հատուկ վիպասացներին: Այսինքն, մեր ժողովրդի մեջ առանձնացված էր հատուկ մի դաս՝ վիպասացները, որոնց մենաշնորհն ու պարտականությունն էր վիպական ավանդույթներին պահպանումն ու հաջորդ սերունդներին փոխանցելը:

Դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում վիպասանական ավանդույթի գոյությունը փաստվում է մի շարք տեղեկություններով: Դրանցից հատուկ ուշադրության է արժանի Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը Տիրան Արշակունու օրոք (338-350 թթ.) նախաքրիստոնեական հավատքի ու բարքերի վերականգնման մասին. «*Նրանք սիրում էին իրենց երգերը, առասպելները, վիպասանությունները, նրանց հանդես փութեռանդ էին, նրանց հավատում էին, նրանց մեջ հարատևում*»⁵: Այսինքն՝ վիպասացները պատմում էին ոչ թե սովորական, այլ սրբազան պատմություններ իրենց աստվածների ու նախնիների մասին, որոնց «*հավատում էին, նրանց մեջ հարատևում*»: Դրանում կասկած չի մնում, երբ ծանոթանում ենք Պատմահոր շնորհիվ պահպանված պատառիկներին:

Վերադառնալով գրի սահմանմանը, վերջինիս ծագումը բացատրելով որպես հիշողության և կայուն հաղորդակցության միջոց՝ տեսնում ենք, որ *նախաքրիստոնեական Հայաստանում վիպասանական ավանդույթը ծառայել է որպես գրին փոխարինող միջոց: Ընդ որում, այդ միջոցով փոխանցվել են սրբազան պատմությունները:*

Ինչո՞ւ են նախընտրել վերջիններս փոխանցել բանավոր, ոչ թե արձանագրել: Զանի որ այդ մասին չունենք ստույգ բացատրություններ հին և միջնադարյան աղբյուրներում, մենք ձեռնպահ ենք մնում ենթադրություններ անելուց:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Սրվանձտյան, 1978, էջ 84-85:

⁵ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ. գլ. ԺԳ:

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԵՐՆ ՈՒ ԴՊՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՈՍԿԵԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ

Գիրքը, որպես կայուն հաղորդակցության, հիշողության և գիտելիքի կուտակման միջոց, առաջ է գալիս քաղաքակրթության զարգացման սկզբնական մի աստիճանում, որից հետո՝ ինքն է դառնում քաղաքակրթության արժեքների կրողը: Գրի ծագումը կապվում է հասարակության կազմակերպման որոշակի մակարդակի՝ պետականության հետ, և, ոչ պատահականորեն, թե՛ հայաստանյան առաջին պետական կազմավորման, թե՛ Հայկական լեռնաշխարհում գրի գործածության մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Զ.ա. III հազարամյակի սկզբին¹:

Գրավոր մշակույթի զարգացումը դարեր ու հազարամյակներ տևող գործընթաց է, որում այն կրող ժողովրդի մոտ ձևավորվում և արմատավորվում է գրային մտածողություն: Մաշտոցյան գրերով սկզբնավորված ոսկեդարյան գրականությունը, անառարկելիորեն, բարձր զարգացման հասած գրային մտածողության արգասիք է, ինչից կարելի է ենթադրել նախամաշտոցյան Հայաստանում գրավոր մշակույթի զարգացման բազմադարյան ընթացք: Որպեսզի այս սխալը չհնչի որպես զուտ տեսական եզրահանգում, փորձենք դիտարկել, թե ինչ գրեր են կիրառվել, գրավոր մշակույթը ինչպիսի զարգացում է ապրել նախամաշտոցյան Հայաստանում:

Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը կարելի է բաժանել չորս խմբի.

1. Հայաստանում ստեղծված ու զարգացած պատկերագրային համակարգը՝ հայկական մեհենագրությունը՝ իր փուլերով,
2. օտար ծագում ունեցող, բայց Հայաստանի բնիկների կողմից կիրառված գրային համակարգեր,
3. Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված, սակայն օտարների կողմից ստեղծված գրակիր առարկաներ,
4. անհայտ ծագումով և առեղծվածային նշանակությամբ արձանագրություններ:

¹ Մովսիսյան, 1992, էջ 60-62:

Մի կողմ թողնելով երրորդ և չորրորդ խմբերի հուշարձանները՝ ժամանակագրական կարգով ներկայացնենք առաջին երկու խմբերը՝ բնութագրական մի քանի հատկանիշներով:

Հայկական մեհենագրության ծագման ու զարգացման մասին կարելի է ասել հետևյալը:

Քարի դարում սկիզբ է առնում գրի զարգացման նախափուլը («առարկայական գիր», վաղ պատկերագրություն), որում առկա են մտքերի հաղորդման պարզունակ և վաղագույն ձևեր: Ք.ա. V-III հազարամյակներում Հայաստանում ձևավորվում է պատկերագրությունը, որն իր արտահայտությունն է գտնում ինչպես ժայռապատկերների, այնպես էլ զանազան իրերի վրա:

Ք.ա. III հազարամյակում պատկերագրերի զարգացմամբ և պարզեցմամբ ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ (բաղկացած 400-ից ավելի նշաններից), որը կիրառվում է մինչև Ք.ա. I հազ. սկիզբը: Այս համակարգով կատարված շուրջ 300 արձանագրություններ են գտնվել Հայաստանի տասից ավելի հնավայրերից: Դրանք դեռևս վերծանված չեն. ամհասկանալի է մնում գրության ուղղությունը:

Վանի թագավորությունում (Բիաինիլի, Ուրարտու, Արարատ) գործածվել են երեք գրային համակարգեր, որոնցից մեկը՝ բնիկ տեղականը. վանյան (բիաինա-ուրարտական) մեհենագրերն են՝ բաղկացած շուրջ 300 մեհենանշաններից (հիերոգլիֆներից), որոնք գրվել են աջից ձախ և վերից վար ուղղությամբ: Այս համակարգի վերծանության բանալին գտնվեց 1995 թվին: Ներկայումս վերծանված ու մեկնաբանված են շուրջ 60 մեհենագրեր, որոնց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ վանյան մեհենագրության լեզուն հնագույն հայերենն է:

Դեռևս անորոշ է մնում Ք.ա. VI դարից մինչև քրիստոնեության ընդունումն ընկած ժամանակամիջոցում մեր մեհենագրության ճակատագրի հարցը: Ըստ Հ. Ա. Մարտիրոսյանի՝ «այն չի բավարարում զարգացող երիտասարդ պետականության և համապատասխան գաղափարաբանության պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնորեն օգտագործվում են օտարագլի հնչյունային գրեր... Գաղափարագրությունը շարունակում է հարատևել մասնավորապես մեհյաններում՝ իբրև կրոնական-հմայական գրչության ձև»²: Դատելով մատենագրական տեղեկություններից, սակայն, կարելի է եզրակացնել. որ հայալեզու նշանագրերը նախաքրիստոնեական Հայաստանում ունեցել են ավելի լայն կիրառություն: Այդ են վկայում Փիլոստրատոսի տեղեկությունը Արշակ արքայի (I դար) նվիրաբերած հայագիր ոսկյա ժանյակի մասին, Հիպպոլիտիսի 234-235 թթ. գրված «Ժամանակագրության» մեջ հայերի նշվելը սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների շարքում, Ագաթանգեղոսի հաղորդումները հայալեզու նշանագրության և նախաքրիս-

² Մարտիրոսյան, 1973, էջ 69:

չության նպատակով⁷: Զ.ա. II-ից Զ.հ. II դարերից մեզ են հասել արամեա-տառ արձանագրություններ (աջից ձախ գրությամբ), որոնց լեզվի խնդիրը չի կարելի համարել վերջնականապես պարզված⁸:

Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից հետո, հունարենին զուգահեռ, քարոզչական նպատակներով Հայաստանում լայն կիրառությամբ է ստանում ասորերենը: Պարսկաստանի ազդեցությամբ, ապա տիրապետությամբ պայմանավորված՝ Հայաստանում գործածվում է նաև պահլավերենը (միջին պարսկերենը): Թե՛ ասորական և թե՛ պահլավական գրերի հիմքում ընկած է արամեական այբուբենը (22 տառ, աջից ձախ գրությամբ)⁹:

Մինչև օրս հայտնի գրավոր նյութի համառոտ թվարկումից էլ պարզ է դառնում, որ նախամաշտոցյան Հայաստանում շուրջ երեք հազար տարվա ընթացքում գործածված գրային համակարգերի թիվը համաշխարհային քաղաքակրթության տեսանկյունից ևս պատկառելի է:

Վկայակոչված գրային համակարգերի կիրառմամբ նախամաշտոցյան Հայաստանում ձևավորված գրավոր մշակույթի ու գրային մտածողության արտահայտություններ կարելի է տեսնել ոսկեդարյան դպրության առանձին տարրերում: Նշենք մի քանիսը:

Լեզվի մշակվածության բարձր մակարդակը: Ելնելով ոսկեդարյան հայերենի լեզվական բարձր մակարդակից՝ մի շարք ուսումնասիրողներ, իրավացիորեն, եզրակացրել են նախամաշտոցյան հայալեզու դպրության երկարատև գոյությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ դարեր ու հազարամյակներ տևած պետականության ընթացքում Հայաստանում գոյություն է ունեցել վերաբրբանային, պետական հաղորդակցության լեզու, որը պետք է հասկանալի լիներ ողջ երկրում (դրանով պետք է հաղորդակցվեին արքունիքի հետ, զորահավաքների ընթացքում, դատական ատյաններում, աշխարհիկ ու հոգևոր դասերի ժողովներում և այլուր): Անհավանական է ենթադրել, թե այդ համընդհանուր հաղորդակցության լեզուն (որը պետք է լիներ երկրի կենտրոնական շրջանի բարբառ-խոսվածքը) գոյություն է ունեցել ու զարգացել միայն խոսակցական մակարդակում՝ առանց գրավոր լեզու լինելու, և անմիջապես դարձել գրաբարի հիմքը: Ինչպես նշում է Գ. Բ. Ջահուկյանը՝ «գրական լեզվի բառապաշարը, ինչքան էլ աղքատ լինի, մի քանի, երբեմն մի քանի տասնյակ անգամ գերազանցում է յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշար: Բարբառի միջին բառապաշարը սովորաբար հաշվում են 7-8 հազար. գրաբարի մեջ ավանդ-

⁷ Նախամաշտոցյան Հայաստանում հունարենի կիրառության մասին՝ գրականության հանգանակալի հղումներով տես՝ *Մովսիսյան, 2003*, էջ 111-163:

⁸ Տես՝ *Մովսիսյան, 2003*, էջ 88-110 (հղված գրականությամբ հանդերձ):

⁹ Հայաստանում պահլավերենի (միջին պարսկերենի) և ասորերենի (նաև ասորական և պահլավական գրերի) գործածության մասին տես՝ *Մովսիսյան, 2003*, էջ 164-169 (և հղված գրականությունը):

յին գրերում և խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայում, և՛ քիայնական մեհենագրության մեջ, և՛ մաշտոցյան դպրության մեջ¹⁶:

Թվանշանային համակարգը. Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած այբուբենը, ինչպես հայտնի է, ծառայել է մաս որպես թվանշանային համակարգ: Երեսունվեց տառերը բաժանելով չորս սյունակների՝ Մեսրոպ Մաշտոցն առաջին սյունակի ինը տառերին տվեց միավորների, երկրորդին՝ տասնավորների, երրորդին՝ հարյուրավորների, չորրորդին՝ հազարավորների արժեք: Այդքանով հնարավոր էր գրել մինչև տասը հազարը, որը գրաբարում կոչվում է «բյուր»: «Բյուրի» նշանը (դեպի վեր ուղղված անկյունիկ) դրվելով այբուբենի տառերի վրա՝ ստացվում էր դրանց բազմապատկելը 10.000-ով (Զ-ն «բյուրի» նշանով հավասար էր 90 միլիոնի): «Բյուրին» հաջորդող մյուս անվանակոչված միավորը «գունդն» է («բյուր» x «բյուր»), ապա «ավագ գունդը» («բյուր» x «գունդ»), «արքա գունդը» («բյուր» x «ավագ գունդ»), «կայսր գունդը» («բյուր» x «արքա գունդ»), որը ներկայումս գործածվող թվերով կստացվի մեկից հետո քսան զրո)¹⁷: Ակնհայտ է՝ ողջ համակարգի հիմքում ընկած է հաշվարկի տասնորդական սկզբունքը:

Մեսրոպ Մաշտոցի ապրած ժամանակաշրջանում Հայաստանում կիրառվել են հունական, ասորական և պահլավական այբուբենները: Դրանցից և ոչ մեկը չունեի թվանշանների արտահայտման այնպիսի կատարելություն, ինչպիսին Մաշտոցի այբուբենինն է¹⁸:

Կարելի էր ենթադրել, որ Մաշտոցը վերցրել է հունական և ասորական այբուբենների թվանշան համակարգի սկզբունքը և ելնելով իր ստեղծած այբուբենի տառերի քանակից՝ ստեղծել է մինչև «բյուր» հասնող քառաստիճան համակարգ, եթե նախաքրիստոնեական Հայաստանում չունենայինք հազարամյակների ճանապարհ անցած թվաբանական համակարգ, որի հիմքում ընկած է հաշվարկի տասնորդական սկզբունքը¹⁹: Հետաքրքիր է, որ անգամ հաշվարկի վեցական համակարգ ունեցող

¹⁶ Մաշտոցյան տառերի կցագրերը տե՛ս *Աբրահամյան*, 1973, էջ 187-194:

¹⁷ *Աբրահամյան*, 1973, էջ 89-96 (իզված աղբյուրներով հսնդներ՝):

¹⁸ Փյունիկյան, ասորական և այլ 22 տառանոց այբուբեններով նշվել է 400 թվը ներառյալ (9 միավոր, 9 տասնավոր և 4 հարյուրավոր): Նույն սկզբունքով գործող հունական այբուբենը, դասական շրջանում ունենալով 27 նշան, բաժանվել է երեք 9-ական սյունակի՝ արտահայտելով մինչև 900-ը ներառյալ (դասական շրջանում հունական տառերի և թվերի համապատասխանության աղյուսակը տե՛ս, օրինակ, *Jensen*, 1958, էջ 424, նկ. 443; *Friedrich*, 1966, էջ 275, նկ. 182; *Փրսփրաք*, 1979, էջ 333, նկ. 182 և այլն): Մեսրոպ Մաշտոցի ապրած ժամանակաշրջանում հունական այբուբենի թիվը կրճատվել էր, և 24 տառանոց այբուբենով կարելի էր գրել մինչև 600-ը ներառյալ:

¹⁹ Մենք առաջին ստույգ պատկերացումներ չունենք վանի բազավորությունից առաջ Հայաստանում գործածված թվանշանների համակարգերի մասին, սակայն տեսնելով թվերի կետանշան հայաստանյան առանձնահատկությունը, որը

միջազգետրյան սեպագրի բարեփոխմամբ ստեղծված Վանի թագավորության սեպագրում ևս կիրառվում է տասական համակարգը, ինչի հետքերը պահպանվել են «60» և «70» թվերի գրության մեջ²⁰: Նկատենք, որ տառերից ավելի բարձր («բյուրից» մինչև «կայսր գունդ») կատարվող հաշվարկի համակարգի հիմքում կրկին տասնորդական (10.000 բազմապատիկով ստեղծված) համակարգն է:

Մեր ուսումնասիրության նախնական արդյունքները ցույց են տալիս, որ մաշտոցյան և նախամաշտոցյան դպրոթյունների միջև առկա են ալել-լի շատ առնչություններ, որոնք կարելի է բացահայտել առավել հանգա-մանալի ուսումնասիրությամբ:

գալիս է նախագրային ժամանակներից և ժառանգել է բիայնական մեհենագրութ-
յունը, կարելի է ենթադրել, որ վերջինս ժառանգություն է ստացել ոչ միայն թվա-
յունների, այլև հայտնաբերված հնավայրերի սկզբունքները:

ՎԵՐՋԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ի մի բերելով շարադրվածը, տեսնում ենք, որ հայկական մեհենագրությունն անցել է զարգացման և գործածության հետևյալ փուլերը.

ա) Գրի ծագման նախափուլը Հայկական լեռնաշխարհում վերաբերում է քարի դարի վերջին շրջանին. վկայված են և՛ «առարկայական գրի», և՛ վաղ պատկերագրության բազմաթիվ հուշարձաններ,

բ) Հայաստանում վաղ պատկերագրության զարգացմամբ, սկսած Ք.ա. V հազարամյակից, ձևավորվում է զարգացած պատկերագրությունը՝ գաղափարագրությունը,

բ) գաղափարագրության զարգացմամբ և պարզեցմամբ Հայաստանում ստեղծվում է գծային գրերի մի համակարգ, որը կիրառվում է Ք.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև I-ի սկիզբը,

գ) Ք.ա. IX-VI դարերում հայաստանյան պատկերագրության հիմքի վրա, կրելով խեթա-լուվիական հիերոգլիֆիկայի ազդեցությունը, կիրառվում է Վանի թագավորության մեհենագրությունը,

դ) առայժմ անորոշ է մնում հետբիայնական դաշաշրջանում, մինչև քրիստոնեության ընդունումը, հայաստանյան մեհենագրության գործածության բնույթը. կարելի է ենթադրել, որ այն սահմանափակվել է մեհյաններում,

ե) քրիստոնեության պետականացումից հետո հայկական մեհենագրության գործածությունը հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի հետ արգելվում և հետապնդվում է: Չնայած դրան, մեհենագրերը մինչ օրս շարունակում են Հայաստանում կիրառվել իբրև հմայական գրչության ձևեր, առանձին գաղափարանշանների ձևով գործածվել իբրև արհեստագործ վարպետների նշաններ, հայտնվում են քրիստոնեական տաճարների պատերին, Կիլիկյան Հայաստանի դրամների վրա, առանձին ցուցակներով վկայվում հայկական միջնադարյան մատյաններում, հարատևում զարդարվեստում և այլն:

Այսպիսով, ստեղծվելով Ք.ա. V-IV հազարամյակներում և տարբեր դրսևորումներով կիրառվելով մինչև այսօր, հայաստանյան պատկերագրությունը՝ հայկական մեհենագրությունը, ներկայանում է որպես աշխարհի ամենաերկարակյաց նշանագրային համակարգերից մեկը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արզաբեյան Գ., *Սեբեոսի պատմությունը և Ամանունի առեղծվածը*, Ե., 1965
- Աբրահամյան Ա.Գ., *Հայ գիր և գրություն պատմություն*, Ե., 1959
- Աբրահամյան Ա.Գ., *Հայոց գիր և գրություն*, Ե., 1973
- Աբրահամյան Ա.Գ., *Նախամշտոցյան հայ գիր և գրություն*, Ե., 1982
- Ազաթանգեղոս, *Հայոց պատմություն* (քնն. քննադիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանյանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Ե., 1983
- Աղոնց Ն., *Հայաստանի պատմություն*, Ե., 1972
- Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. I. Ե., 1971
- Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. III. Ե., 1977
- Աճառյան Հր., *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. IV. Ե., 1979
- Աճառյան Հր., *Հայոց գրերը*, Ե., 1984
- Առաքելյան Բ.Ն., *Հայկական պատկերաքանդակները IV-VII դարերում*, Ե., 1949
- Ավագյան Ն.Զ., *Հայկական գույպաները և նրանց զարդանախշերը*, ՊԲՀ, 1967, N 4
- Ավանեսյան Լ., *Հայկական գորգերի զարդապատկերների և Հայաստանի ժայռապատկերների համեմատական վերլուծության փորձ*, «Վասն Հայության», 2003, N 5
- Ավետիսյան Հ.Գ., *Արագածի ուրարտական միջնաբերդի պեղումները*, ՀԽՍՀ 1985-86 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե. 1987
- Ավետիսյան Հ.Գ., *Արագած (Ուրարտական ամրոցի պեղումներ)*, Ե., 2001
- Բաբյուրյան Ե., *Հայաստանի գունազարդ կերամիկայի պոթբեմը*, «Տեղեկագիր» (Պատմության և գրականության ինստիտուտ), գիրք II, Ե. 1937
- Բարսեղյան Լ.Ա., *Հայոց գիրը Մշտոցից շատ առաջ*, «Գիտություն և տեխնիկա», 1964, N 3.
- Գալսեթյան Վ., *Ուրարտական արձանագրությանը բերող իրեր Կամոյից*, ՀՀԳ, 1984, N 2
- Գասպարյան Բ., Սարգսյան Գ., *Ժայռանկարների նորահայտ խումբ Գեղամավանի «Կարմիր քարանձավում»*, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, Ե., 2003
- Գիրշման Ռ., *Արեւմեյան քաղաքակրթությունը և Ուրարտուն (համառոտաժ թարգմանություն)*, «Իրան-նամե», 1993, ք. 5
- Գրիգոր Մագիստրոսի *Թղթերը*, (քննադիրն յառաջաբանով և ծանոթագրություններով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց Կ. Կոստանեանց), Ալեքսանդրապոլ, 1910
- Գրիգորյան Գ., *Հայկական վիմագրություն*, Ե., 2000
- Գրիգորյան Գ., Հախվերդյան Ս., *Սյունիքի պատմություն*, Ե., 2001
- Դեմյան Ս.Հ., *Ուրարտական հուշարձաններից հայտնի կոյաբեզզաձև կնիքների շուրջ*, «Լրերումի-Երևան» հանրապետական գիտական նստաշրջանի հիմնադրույթներ, Ե., 1998
- Ենգիբաթյան Ն.Գ., *Ուրարտական դամբարաններ Նդրատուսից*, ՀՀ 1989-90 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ՁԹ, Ե. 1991
- Ենգիբաթյան Ն.Գ., *Ուրարտական կնիքով դամբարան Զուլակից*, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, Երևան, 2003
- Եսայան Ս.Ա., *Հայաստանի հնագիտություն*, I. Ե., 1992
- Եսայան Ս.Ա., Աբաջյան Լ.Վ., Ներքին հոմոթ (Կայալի Դերն) ամրոցը, ՊԲՀ, 1991, N 1
- Եսայան Ս.Ա., Հմայակյան Ս.Գ., Կանեցյան Ա.Գ., *Երևանի բիսմալական Եսայան Ս.Ա., Բիսպոլ Լ.Ն. Հմայակյան Ս.Գ., Կանեցյան Ա.Գ., Երևանի բիսմալական դամբարանը (2)*, տե՛ս Մոմքե Մեղրոյան, *Ուրարտական ժայռափոր դամբարանները*, Ե. 1995, գրքում

- Եսայան Ս., Քիլիմեյան Գ., Հայկաբերդ ամրոցը, ԼՀԳ, 1991, N 6
- Երեմյան Ս.Տ., Ն. Մառը և VII դարի հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, Մառը և հայագիտության հարցերը, Ե: 1968
- Երիցյան Բ., Գասպարյան Բ., Ներքին Մասնաշենի քարե կոթողի նշանագրերը, Հայկական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև բրիտանական ընդունումը, ԶԹ, Ե., 2000
- Երևան I - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, I, Ե., 1964
- Երևան II - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, II, Ե., 1967
- Երևան III - Կատալոգ ԵԶՊԹ հնագիտական իրերի, III, Ե., 1972
- Թոխաթյան Կ., Հայկական օրացույցը ժայռապատկերներում, «Ակունք», 1991, N 5-6
- Թոխաթյան Կ., Մշակույթի տարածման և դրանց ժայռապատկեր նմանակների աղերսների շուրջ, «Բազմալիս», 2003, N 1-12
- Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (Աշխատությունների ժողովածու), Ե., MCMXLII (=1942)
- Թորոսյան Ռ.Մ., Թեոդոտի վաղ երկրագործական բնակավայրը (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Ե., 1976
- Իշխանյան Ռ., Պատկերազարդ պատմություն հայոց, գիրք Ա, Երևան, 1990
- Իսրայելյան Հ.Ռ., Պաշտամունքն ու հսկատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973
- Իսրայելյան Մ.Ա., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Ե., 1971
- Լալայան Յեր., Դամբարանների պեղումներ խորհրդային Հայաստանում, Յեր., 1931
- Լեօ, Կամի քաղաքությունը, Թիֆլիս, 1915
- Լեոնյան Գ., Մի առեղծվածային քանդակապատկեր, «Մովսեսական արվեստ», 1941, 2-3
- Լիսիցյան Լ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից (գրվել է 1913 թ., գերմաներենից թարգմանել և հրատարակման է պատրաստել հնագետ Գևորգ Տիրացյանը), ԼՀԳ, 1972, թիվ I
- Լուսինյան Գ., Գրի վարդապետը, Ե., 1955
- Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Մ., Մեծամոր, Ե., 1973
- Խաչիկյան Լ.Գ., Հայ դպրոցն ապստամբությունը՝ քննական տեսության, հ. I. Հայ դպրոցն սկզբնաղբյուրը վաղնջական ժամանակներից մինչև հիբանոսական դարաշրջանի աւարտը (մ.թ.ա. VIII դ. - IV դ. մ.թ.), Անթիլիս, 2000
- Խաչիկյան Լ., Նախամշակույթի գրի հարցը և հմայագրությունը, Աշխատություններ, հ. Ա., Ե., 1995(a) (արտատպված՝ ՊԲՀ, 1963, N 4-ից)
- Խաչիկյան Լ., Օտարալեզու հայ գրականությունը յուրորդ դարում (Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» աղիթով), Աշխատություններ, հ. Ա., Ե., 1995(b) (արտատպված՝ ՊԲՀ, 1973, N 3-ից)
- Կատվայան Մ., Ուրարտու, ՀՍՀ, հ. 12, Ե., 1986
- Կարապետյան Հ.Հ., Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, ԼՀԳ, 1978, 10
- Կարապետյան Հ.Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, ՀԺՊԲ, I, 1981
- Կարապետյան Հ.Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Արարատում եւ հարակից նահանգներում), Հայկական լեռնաշխարհի սեպագիր աղբյուրներում, հատոր I, գիրք I, Ե., 1998
- Կարապետյան Հ.Հ., Աստվածաշունչը և ուրարտական աղբյուրները, «Աստվածաշնչական Հայաստան», Միջազգային գիտաժողով, Չեխովյանների բեգեր, Օշական, 1999
- Կարախանյան Գ.Հ., Ժայռապատկեր, ՀՍՀ, հ. 4, Ե., 1978
- Կարախանյան Գ.Հ., Սաֆյան Պ.Գ., Սյունիքի ժայռապատկերները, Ե., 1970
- Կարապետյան Ի., Ենգիբարյան Ն., Արգիշտիխինիլի ուրարտական անյունաստվածները, ՀՀ 1993-95թթ. ՀՀԱՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1996
- Կորյուն, Վարդ Ս. Մնարոպ Մշակույթի (աշխատությանը՝ Ա. Մաքսոսյանի), Ե., 1994
- Հակոբյան Ռ., Հրաչյա՝ որդի Արամի (Արարատյան քաղաքության վերջին տարիների ժամանակագրության մասին), «Գարուն», 1992, N 5
- Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.), I, Ե., 1971
- Հայ ժողովրդի պատմության բրիտանական, I, Ե., 1981

- Հարությունյան Ի., Հայոց գրեթե, Թիֆլիս, 1892
- Հարությունյան Ն.Վ., Կարմիր բլուրի նորագյուտ սեպագիր աղյուսակը, ՊԲՀ, 1958, 3
- Հին Իրանի պոեզիա, Ե., 1982
- Հմայակյան Ա.Գ., Վանի բազավորության պետական կրոնը, Ե., 1990
- Հմայակյան Ա.Գ., 1989-90թթ. Դավիթի ուսումնասիրության արդյունքների ու նշանագրված ամորների մասին, ՀՀ 1989-90թթ. ԴՀԱՄՆԳՆ ՁԹ, Ե., 1991
- Հմայակյան Ա.Գ., Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբշա քաղաքը Նիքոսի լեռ-ներում, ՊԲՀ, 1992, 1
- Հովհաննիսյան Մ. Փ., Ագարակի ժայռավորագրությունները, ԼՀԳ, 1990, N 1
- Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն (քնն. բնագիրը Գ.Տեղ-Մկրտչյանի և Ստ. Մալ-խասյանցի, աշխ., թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլոբաբյանի), Ե., 1982
- Ղասաբյան Գ.Մ., Թելչերաիների (Կարմիր բլուր) պեղումներից հայտնաբերված մի հիներո-գլիֆի մասին, ՏՀԳ, 1960, 1
- Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Ե., 1940
- Ղափանցյան Գր., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944
- Մաքևսյան Կ., Արուճ, 1987
- Մանանդյան Հ., Երկեր, Կ. Ա, Ե., 1977
- Մանանդյան Հ., Երկեր, Կ. Բ, Ե., 1978
- Մանուկյան Հ.Բ., Արտաշատից հայտնաբերված ուրարտական և ասորեստանյան կնիք-ները, ՀԽՍՀ ԴՀԱՄՆԳՆ ՁԹ, Ե., 1981
- Մարտիրոսյան Ա.Ա., Մաշտոց (Պատմա-բնական տեսություն), Ե., 1982
- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայ-կական կրկնակները, Ե., 1973
- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գիտությունն սկսում է նախնադարում, Ե., 1978
- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Ե., II., 1981
- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Խորայեյան Հ.Ռ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, I, Ե., 1971
- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Մնացականյան Հ.Հ., Նոր Արեւի ուրարտական կոլումբարին, ՏՀԳ, 1958, 10
- Միքայելյան Գ.Հ., Սևանի ափագանի կիկլոսյան ամրոցները, Ե., 1968
- Մնացականյան Ստ.Խ., Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպ-ման մի քանի հարցեր և քարագործ վարպետների նշանագրերը, ՊԲՀ, 1958, 3
- Մովսիսի Խոբեմացու Պատմությունը Հայոց (աշխատություններ Մ.Արեղեան և Ս.Յարութի-նյան), Տփլիս, 1913 (Նմանահանություն, լրացումները Ա.Բ.Մալգուհյանի, Ե., 1991)
- Մովսիսյան Ա.Ե., Հնագույն պետությունը Հայաստանում. Արատտա, Ե., 1992
- Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի բազավորության մեհենագրերը. Ընդհանուր բնութագիրը և վեր-ծառնության բանալին, ՀԱ, 1996, քիվ 1-12
- Մովսիսյան Ա.Ե., Դիտողություններ ուրարտական մեհենագրության ծագման վերաբերյալ ԵԱՀ 17-րդ ԳՆ ՁԹ, Ե. 1996 (a),
- Մովսիսյան Ա.Ե., «...Դրոշմալ գանուն կոապաշտ բազալորացն Հայկազանց», «Գա-րուն», 1996(b), N 8
- Մովսիսյան Ա.Ե., Վանյան (ուրարտական) մեհենագրության լեզուն, «Գարուն», 1996 (c), N 10
- Մովսիսյան Ա.Ե., Հատուկ անունների գրության սկզբունքները ուրարտական հիներոգլի-ֆիկայում, ԵԱՀ 18-րդ ԳՆ ՁԹ, Ե., 1997
- Մովսիսյան Ա.Ե., Գրի ծագումն ու զարգացումը Հայաստանում մինչև մ.թ.ա. VI դարը. «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» (Գիտ. նստաշրջան, զեկուցումների հիմնադրույթներ), Ե., 1997 (a)
- Մովսիսյան Ա.Ե., Վանի բազավորության (Բիայնի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրու-թյունը, Ե., 1998
- Մովսիսյան Ա.Ե., Հայաստանի գծալին գիրը (Զա. III-I հազարամյակներ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Կ. XVIII, Ե., 1999
- Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Ե., 1973
- Մուշեղյան Խ.Ա., Հայաստանի դրամական գանձերը, Ե., 1973

- Մուշեղյան Խ.Ա., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. – մ.թ. XIV դ.). Ե., 1983
- Մուրադյան Ֆ.Մ., Պեղումներ Ապարանի ջրամբարի ասփին 1986 թ., ՀՀ 1985-1986 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1987
- Մուրադյան Ֆ.Մ., Նորահայտ նշանադրեր Ապարանի շրջանից, Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդյունքները), Ե., 1992
- Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, Խ. Ա., Ե., 1985 (արտատպված՝ Վենետիկ, 1785-ից)
- Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգագրաման խնդիրը, Ե., 1997
- Պետրոսյան Գ.Բ., Թվաբանությունը Ուրարտուում ըստ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների, ՏՀԳ, 1945, քիվ 3-4
- Պիվազյան Է.Ա., Նախամաշտոցյան հայ գրի ու գրականության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1962, N 4
- Պտուկեան Զ., Արտաշեսեան հարստության դրամները, Վիեննա, 1983
- Ջահուկյան Գ.Բ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցաբանում, ՊԲՀ, 1986, N 1
- Ջահուկյան Գ.Բ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987
- Ջահուկյան Գ.Բ., Ուրարտերենը և հայերենը, (Բ.Ն.Առաքելյան, Գ.Բ.Ջահուկյան, Գ.Խ.Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Ե., 1988 գրքում)
- Ջահուկյան Գ.Բ., Ջրույցներ հայոց լեզվի մասին, Ե., 1992
- Ջահուկյան Գ.Բ., Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին, ՊԲՀ, 2000, N 1
- Սամվելյան Խ., Հայաստանի կուլտուրան, Խ., 2, Ե., 1941
- Սանուսյան Ա., ... նաև Սպիտակ Նոնոն, Երևան, 2001
- Սանտալան Է., Առոտեռանեաց և պարսիկ սեպագիր արձանագրությունները կամ քաղուածք մոցին, որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին, Վիեննա, 1901
- Սարգսյան Գ.Խ., Նախամեսոպոտամյան շրջանի հայ պատմագրությունը, ՊԲՀ, 1969, N 1
- Սարգսյան Գ.Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականությունը և զարգացման փուլերի խնդիրը), ՊԲՀ, 1992, N 2-3
- Սարգսյան Մ. Հ., Նախմաշտոցյան հասարակությունը Հայաստանում, Ե., 1967
- Սիմոնյան Հ., Վերին Նավեր դամբարանադաշտում 1981 թ. կատարված դաշտային աշխատանքների արդյունքները, ՀՀ 1981-1982 թթ. ԴՀԱԱՆԳՆ ԶԹ, Ե., 1982
- Սմբատեան Մ., Զոլակերտի բերդը, «Արարատ», 1910, Զ
- Սմբատեան Մ., Արարատի և Արագածի զագարներին, «Արարատ», Էջմիածին, 1913, Ա
- Ստեփանյան Ա., Դրվագներ հայկական հյուսածո արվեստի պատմությունից (հայկական կարպետ), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Խ. XXII, Երևան, 2003
- Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, Խ. 1-2, Ե., 1978-1982
- Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբար բարգմանությունը Գ.Բ. Թոսունյանի), Ե., 2001
- Տեր-Հակոբյան Ս., Արմավիրի յերկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության մասին, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, Խ. I, Զեր., 1935
- Տեր-Մարտիրոսով Ֆ.Խ., Էրեբունիի 2000-2001 թթ. պեղումների արդյունքները, Հին Հայաստանի մշակույթ, XII. Հանրապետական կոնֆերանս, ԶԹ, Երևան, 2002
- Տիրացյան Գ.Ա., Ուրարտական քաղաքակրթությունը և Արեւմեայան Իրանը, ՊԲՀ, 1964, N 2
- Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՀԳ, 1972, N 2
- Տիրացյան Գ.Ա., Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼՀԳ, 1973, N 5
- Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի պեղումները, ԼՀԳ, 1974 (a), N 12
- Տիրացյան Գ.Ա., Արմավիրի 1973թ. պեղումների նյութերից, ՊԲՀ, 1974 (b), N 3

Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1977-78թթ. պեղումները*, ՊԲՀ, 1979, N 4
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1974-76թթ. պեղումները*, ՊԲՀ, 1981, N 3
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1978-80թթ. պեղումները*, ԼՀԳ, 1982, N 1
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1981-82թթ. պեղումները*, ԼՀԳ, 1983, N 10
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1983-84թթ. պեղումները*, ՊԲՀ, 1985, N 4
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի 1985-86թթ. պեղումները*, ՊԲՀ, 1988, N 3
 Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի պեղումները*, ՀԽՍՀ 1987-88թթ.

ԴԱԱՆԳՆ ԶԲ, Ե., 1989

Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա., *Արմավիրի պեղումները*, ՀՀ 1989-90թթ. ԴԱԱՆԳՆ ԶԲ, Ե., 1991

Տոնականյան Հ., Թոխաթյան Կ., *Կխոսն Ն արդյոք բարերը*, «Զվարթնոց», 1991, թիվ 4
 Փավստոս Բուզանդ, *Պատմություն Հայոց* (թարգմ., ներած. և ծանոթ. Ստ. Մախասյանցի), Ե., 1968

Փիլիպոսյան Ա., *Կարմիր բերդ*, ՀՍՀ, և. 5, Ե., 1979

Փիլիպոսյան Ա.Ս., *Հայկական լեռնաշխարհի կմիրքները Հին Արևելքի կնքագործության համակարգում*, Ե., 1998

Փիլիպոսյան Ա.Ս., Խաչատրյան Լ.Ե., *Գեղիկոտի վիմավոր դամբարանը*, (Մոնքե Մելրոնյան, *Ուրարտական ժայռավոր դամբարաններ*, Ե., 1995 զրբում)

Փիլիպոսյան Ա., Հովհաննիսյան Վ., *Արթիկի թիվ 422 դամբարանի միտանիական կմիրքը*, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, 3, Ե., 2003

Փիլիպոսյան Ա.Ս., Մկրտչյան Ռ.Ա., *Գեղիկոտի վանդապան (ուրարտական) բարայր-դամբարանը*, Ե., 2001

Абибуллаев О.А., *Раскопки холма Кюль-тепе около Нахичевани в 1955г.*, Материалы и исследования по археологии СССР, 1959, N 67

Абрамян Л.А., Демирханян А.Р., *Мифологема близнецов и мировое дерево*, ՊԲՀ, 1985, N 4

Аветисян Г.Г., *Бийинская керамика из памятников Араратской долины*, Ե., 1992

Аракелян Б.Н., *Очерки по истории искусства Древней Армении (VI в.до н.э. - III в.н.э.)*, Ե., 1976

Арутюнян Н.В., *Бийинили (Урарту)*, Ե., 1970

Арутюнян Н.В., *Топонимика Урарту*, Ե., 1985

Арутюнян Н.В., *Корпус урартских клинообразных надписей*, Ե., 2001

Барсегян Л.А., *Об одной урартской иероглифической надписи*, ՊԲՀ, 1961, N 3(4)

Барсегян Л.А., *Об одной урартской иероглифической письменности*, ԼՀԳ, 1967, N 2

Барсегян Л.А., *Об урартской иероглифической письменности и*
 Бартикян Р.М., *Еретики Ареворди ("сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католика Нерсеса Благодатного, "Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран" (сб. в честь Н.В.Пигулевской)*, М., 1967

Брашинский И.Б., *Урартские карасы. Проблемы метрологии и стандартов*, ՊԲՀ, 1978, N 1

Вайман А.А., *Урартская иероглифика: расшифровка знака и чтение отдельных надписей*, КВ, Л., 1978

Варданян Р.О., Асатрян Д.Г., *Некоторые замечания по метрологии Урарту*, ՊԲՀ, 1980, N 2

Волков А.А., *Грамматология*, М., 1982

Гельб И.Е., *Опыт изучения письма*, М., 1982

Демирханян А.Р., *К проблеме символики трехчастных композиций Древней Армении*, ՊԲՀ, 1982, N 4

Демирханян А.Р., Фролов Б.А., *Первобытная символика вертикали*, ՊԲՀ, 1985, N 3

Демская А.А., *Кладовые Эребуни*, "Сообщения ГМИИ", М., 1968

- Джапаридзе О.М., *Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962 гг.*, СА, 1964, N 2
- Джаукян Г.Б., *Урартский и индоевропейский языки*, Е., 1963
- Джаукян Г.Б., *Взаимоотношение индоевропейских, хуррито-урартских и кавказских языков*, Е., 1967
- Дирингер Д., *Алфавит*, М., 1963
- Дунаевская И.М., *Язык хеттских иероглифов*, М., 1969
- Дьяконов И.М., *Ассирия-вавилонские источники по истории Урарту*, ВДИ, 1951, N 2-4
- Дьяконов И.М., *История Мидии*, М.-Л., 1956
- Дьяконов И.М., *Урартские письма и документы*, Л., 1963
- Дьяконов И.М., *Языки древней Передней Азии*, М., 1967
- Дьяконов И.М., *О методах дешифровки древних текстов. - Тайны древних писем*, М., 1976
- Дьяконов И.М., *К вопросу о символе Халди*, ДВ, 4, Е., 1983
- Дьяконов И.М., *О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах*, ДВ, 5, Е., 1988
- Есаян С.А., *Дослех Древней Армении*, Е., 1986
- Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канецян А.Г., *Биянская гробница в Ереване*, Е., 1991
- Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан, I, Е., 1988
- Есаян С.А., Хикикян О.С., *Находки биянских изделий в Ехегнадзоре*, «Բիւնրթի Երկաթի հանքաքարային», 1990, N 3
- Иванов Вяч. Вс., *Анатолийские языки, Древние языки Малой Азии*, М., 1980
- Израелян М.А., *Уточнения к чтению урартских надписей. Об урартской системе счисления*, ДВ, 2, Е., 1976
- Истрин В.А., *Возникновение и развитие письма*, М., 1965
- Кальмейер П., *Символ Халди*, ДВ, 4, Е., 1983
- Капанцян Г.А., *Халдская надпись Русы I из Келакрана*, Е., 1931
- Карагезян О.О., *Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам*, ЛЭУ, 1988, N7
- КБ - 1 - Пиотровский Б.Б., *Кармир-Блур*, I, Е., 1950
- КБ - 2 - Пиотровский Б.Б., *Кармир-Блур*, II, Е., 1952
- КБ - 3 - Пиотровский Б.Б., *Кармир-Блур*, III, Е., 1955
- КБ, 1970 - Пиотровский Б.Б., *Кармир-Блур. Каталог*, Л., 1970
- Коростовцев М.А., *Египетский язык*, М., 1961
- Косян А.В., *Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н. э. (по иероглифическим лувийским источникам)*, Ереван, 1994
- Куфтин Б.А., *Археологические раскопки в Триалети*, Тб., 1941
- Куфтин Б.А., *Урартский "колумбарий" и подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит*, "Вестник музея Грузии", 1944, вып. 13-19
- Кушнарева К.Х., *Ходжалинский могильник*, ПРЗ, 1970, N 3
- Кушнарева К.Х., *Южный Кавказ в IX-II тыс. до н. э.*, С.-Петербург, 1993
- Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н., *Древние культуры Южного Кавказа*, Л., 1970
- Мартirosян А.А., *Город Тейшебаини*, Е., 1961
- Мартirosян А.А., *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, Е., 1964
- Мартirosян А.А., *Аргиштихинили*, Е., 1974
- Мартirosян А.А., *Печати мастеров на сосудах из Аргиштихинили*, ДВМК, М., 1981
- Меликишвили Г.А., *Наири-Урарту*, Тб., 1954
- Меликишвили Г.А., *Урартские клинообразные надписи*, М., 1960
- Меликишвили Г.А., *Урартский язык*, М., 1964

- Меликишвили Г.А., *Урартские клинообразные надписи*, ВДИ, 1971, N 3-4
- Мещанинов И.И., *Закавказские иероглифы*, "Сообщения ГАИМК", 1932, N 3-4
- Мещанинов И.И., *Загадочные знаки Причерноморья*, "Известия ГАИМК", вып. 62, Л., 1933
- Оппенгейм А., *Древняя Месопотамия*, М., 1990
- Оранский И.М., *Введение в иранскую филологию*, М., 1960
- Орбели И.А., *Предварительный отчет о командировке в Азиатскую Турцию в 1911-1912гг.*, "Известия Императорской Академии Наук", С.-Петербург, 1912
- Петросян А., *Структура урартского, древнейшего армянского и индоевропейских пантеонов в свете данных языкознания и этнографии*, - Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևանի Գիտականների VII կոնֆերանս, Ե., 1988
- Пигулевская Н.В., *К вопросу о "письменных" народах древности*, "Древний мир" (сб. Статей в честь В.В. Струве), М., 1962,
- Пиотровский Б.Б., *Урартские бронзовые статуэтки собрания Эрмитажа*, Труды отдела истории культуры и искусства Востока, I, Л., 1939
- Пиотровский Б.Б., Урарту и Закавказье, "Краткие сообщения Института истории материальной культуры", М.-Л., 1940, III
- Пиотровский Б.Б., *История и культура Урарту*, Е., 1944
- Пиотровский Б.Б., *Археология Закавказья*, Л., 1949
- Пиотровский Б.Б., *Клинообразные надписи на бронзовых чашах из раскопок на Кармир-Блуре в 1949г.*, ЭВ, 1951
- Пиотровский Б.Б., *Кармир-Блур*. Раскопки 1954г., СГЭ, 1955
- Пиотровский Б.Б., *Клинообразные урартские надписи из раскопок на Кармир-Блуре*, 1954г., ЭВ, 1956
- Пиотровский Б.Б., *Ванское царство (Урарту)*, М., 1959
- Пиотровский Б.Б., *Искусство Урарту*, М., 1962
- Сардарян С.А., *Древнейшая история и культура Армении* (Автореферат докторской диссертации), Е., 1971
- Тер-Аветисян С.В., *Археологическое обследование городища и крепости "Древний Армавир"*, Գիտական ժողովածու Արմավանի, նվիրված Հայաստանում տվիտական իշխանության հաստատման 20-ամյակին, Ե., 1941
- Тер-Мартirosов Ф. И., *Результаты археологических раскопок 2000-2001 гг. в Эребуни*, Հին Հայաստանի մշակույթ, XII, Հանրապետական գիտական Երկրաբանական, Ձեկնությունների հիմնադրույթներ (նվիրվում է ակադ. Բարկեն Արարելյանի ծննդյան 90-ամյակին), Ե., 2002
- Тирация Г.А., *Урартский Армавир*, КВ, Л., 1978
- Тирация Г.А., *Культура Древней Армении VI в. до н. э. - III в. н. э. (по археологическим данным)*, Е., 1988
- Топоров В. Н., *Письмена*, МНМ, т. 2, М., 1992
- Тревер К.В., *Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. - IV в. н.э.)*, М.-Л., 1953
- Фридрих И., *Дешифровка забытых письменностей и языков*, М., 1961
- Фридрих И., *История письма*, М., 1979
- Фролов Б.А., *Начало первобытной символики*, ԴՐՀ, 1984, N 1
- Хачатрян В., *Урарты или урартийцы - кто они ?*, Е., 1991
- Хачатрян Т.С., *Древняя культура Ширака*, Е., 1975
- Хачикян М.Л., *Хуритский и урартский языки*, Е., 1985
- Ходжаш С.И., *Керамика Эребуни*, "Сообщения ГМИИ", IV, М., 1968
- Ходжаш С.И., *Оттиски урартских печатей на керамике из Эребуни*, История и филология Древнего Востока. XI годичная научная сессия ЛО ИВАН. Краткие сообщения, М., 1976
- Ходжаш С.И., *Знаки на урартской керамике Эребуни*, ДВМК, М., 1981

- Шаншиашвили Н.Э., *Знаки и символы на глиняной посуде Куро-Араксской культуры*, "Сообщения Академии наук Груз. ССР", 133, 1989, N1
- Чубинишвили Т., *К древней истории Южного Кавказа*, Тбилиси, 1971
- Эребуни, 1979 - Ходжаш С.И., Грухтанова Н.С., Оганесян К.Л., Эребуни, М., 1979
- Aalto P., *Notes on Methods of Decipherment of Unknown languages*, "Studia Orientalia", 1945, XI, N 4
- Abay E., *Seals and Sealings*, - *Ayanis I*, Roma, 2001
- Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J.B.Pritchard), New Jersey, 1969
- André-Salvini B., Salvini M., *The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran)*, SMEA, 2002, fasc. XLIV / I
- Ayanis I, 2001 - Ayanis I, *Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai* (ed. by A.Çilingiroğlu and M.Salvini), Roma, 2001
- Badaljan R.S., Kohl P.L., Kroll S.E., *Horom 1995. Bericht über die amerikanisch-armenisch-deutsche archäologische Expedition in Armenien*, AMIT, 1997, Bd. 29
- Barnett R.D., *The Excavations of the British Museum at Toprak Kale near Van*, "Iraq", vol. XII, 1950
- Barnett R.D., *The Urartian Cemetery at Igdyr*, AS, 1963, vol. XIII
- Barnett R.D., *The Hieroglyphic Writing of Urartu*, Anatolian Studies presented to H.G.Güterborck, Istanbul, 1974
- Bedoukian P.Z., *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, London, 1978
- Bedoukian P.Z., *Coinage of Cilician Armenia*, Danbury, Connecticut, 1979
- Belli O., Kellner H.-J., *Urartäische Bronzegürtel mit Inschriften*, AnAr, X, 1986
- Belli O., *Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen*, AnAr, 1989, XI
- Belli O., *The Discovery of Cave Paintings in the Van Region (tp 261-265): Research on the Rock Art in East Anatolia (tp 266-270): Surveys of Monumental Urartian Rock Signs in East Anatolia (tp 365-369)*, In: *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)* (edited by O. Belli), Istanbul, 2001
- Belli O., Sevin V., *Archaeological Survey in Nakhichevan, 1998*, Istanbul, 1999 (սրբագրւմ է աղբյուրն)
- Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N., Sayadyan Y. V., *Description of the Sites*, In: NEF..., Roma, 2002
- Borger R., *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*, Neukirchen-Vluyn, 1978
- Bossert H.T., *Altanatolien*, Berlin, 1942
- Bossert H.T., *Altsyrien*, Tübingen, 1951
- Buck C. D., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago-London, 1949
- Burney Ch.A., *Excavations at Yanik tepe, Northwest Iran*, "Iraq", 1961-1962, vol. XXIII-XXIV
- Burney Ch.A., *A First Season of Excavation at Kayalidere*, AS, 1966, vol.16
- Burney Ch.A., *The Economic Basis of Settled Communities in North-Western Iran, Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia*, "Bibliotheca Mesopotamica", 7, Malibu, 1977
- CICH, 1928-1935 - *Corpus Inscriptionum Chaldaicarum* (In Verbindung mit F.Bagel und F.Schachermeyr herausgegeben von C.F.Lehmann-Haupt), I-II, Berlin und Leipzig, 1928-1935
- Collon D., *First Impressions. Cilinder Seals in the Ancient Near East*, London, 1987
- Collon D., *Near Eastern Seals*, London, 1990
- Cowley A.E., *The Hittites*, London, 1920
- Derin Z., Çilingiroğlu A., *Armour and Weapons*, In: *Ayanis, I*, Roma, 2001
- Diringer D., *The Alphabet*, London, 1949
- Diringer D., *Writing*, London, 1962

- Erzen A., *Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara, 1984
- Falkenstein A., *Archaische Texte aus Uruk*, Leipzig, 1936
- Friedrich J., *Geschichte der Schrift*, Heidelberg, 1966
- Gelb I.J., *A Study of Writing. The Foundation of Grammatology*, Chicago-London, 1965
- Gelb I.J., *Von der Keilschrift zum Alphabet*, Stuttgart, 1958
- Il Geroglifico Anatolico. Sviluppo della ricerca a venti anni dalla sua "ridecifrazione"* (a cura di M. Marazzi), Napoli, 1998
- Ghirshman R., *Iran, From the Earliest Times to the Islamic Conquest*, London, 1954 (reprinted by "Penguin Books", n. d.)
- Ghirshman R., *La civilization Achéménide et l'Urartu*, Studies in Honor of S. H. Toqizadeh, London, 1962
- Götze A., *Kleinasien*, 2. Auflage, Heidelberg, 1957
- Hawkins J.D., *Assyrians and Hittites, "Iraq"*, 1974, vol. 36, part 1-2
- Hawkins J.D., *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, vol. 1, *Inscriptions of the Iron Age*, Berlin-New York, 2000
- Hippolitus, *Werke*, Bd. IV, *Die Chronik* (hergestellt von A. Bauer), Leipzig, 1929
- Hmayakyan S., *The Urartians on the Southern Coast of the Lake Sevan*, In: NEF..., Roma, 2002
- Jensen H., *Hittiter und Armenier*, Strassburg, 1898
- Jensen H., *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Berlin, 1958
- Kalantar A.A., *Inscriptions d'Arménie en caracteres inconnus*, "Revue d'Archeologique", Paris, 1929
- Kellner H.-J., *Pectorale aus Urartu*, TTKB, 1977, XLI, 163
- Kent R.G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*, Parts I-III, New Haven, 1953
- Klein J.J., *Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe*, AS, 1974, vol. 24
- Kleis W., *Bastam*, I, Berlin, 1979
- König F.W., *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955-1957
- Kozbe G., Sağlamtimur H., Çevik Ö., *Pottery*, - *Ayanis*, I, Roma, 2001
- Kroll S., *Keramik urartäischer festungen in Iran*, Berlin, 1976
- Labat R., *Manuel d'épigraphie akkadienne*, Paris, 1948
- Laroche E., *Les Hiéroglyphes Hittite*, I, Paris, 1960
- Laroche E., *Les Hiéroglyphes d' Altintepe*, "Anadolu", vol. 15, 1971
- Lehmann-Haupt C.F., *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Band IX, Nro. 3, Berlin, 1907
- Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*, I, Berlin und Leipzig, 1910
- Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*, II a, Berlin und Leipzig, 1926
- Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*, II b, Berlin und Leipzig, 1931
- van Loon M., *Urartian Art*, Istanbul, 1966
- Luckenbill D.D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, Chicago, 1927
- Marro C., *La culture du Haut-Euphrate au Bronze ancien. Essai d'interprétation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie)*, "Varia Anatolica", VIII, Paris, 1997
- Mercer S.A.B., *The Origin of Writing and Our Alphabet*, London, 1959
- Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico*, I, Grammatica, Roma, 1966
- Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico*, II, Testi 1, Roma, 1967
- Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico*, II, Testi 2-3, Roma, 1975 (a)
- Meriggi P., *Manuale di eteo geroglifico*, II, Tavole 2-3, Roma, 1975 (b)
- Messerschmidt L., *Corpus Inscriptionum Hettitarum*, "Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft", 1900, 4
- de Miroshedji P., *La céramique de Khirbet Kerak en Syro-Paléatine: Etat de la question*, "Varia Anatolica", XI (Chronologies des pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millénaires), Paris, 2000
- Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others* (a new translation by St. Dalley), London, 1989

- Naab J.P., Unger E., *Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hilsein* (բարիլացած է
 Բիլկու բաժնից) I. Naab J.P., *Die Entdeckung der Stele des Naram-Sin in Pir Hilsein*:
 II. Unger E., *Naram-Sin in Assyrien und Armenien*, Istanbul Asariatika Müzeleri
 Nerşiyati, XII, Istanbul, 1934 (ընդգրկված է գեղանկարներով)
- Nercessian Y.T., *Armenian Numismatic Studies*, Los Angeles, 2000
- Orthmann W., *Der Alte Orient*, Berlin, 1975
- Petrosian A., *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*,
 "Journal of Indo-European Studies", 2002. Monograph N 42
- Piotrovskii B.B., *Urartu. The Kingdom of Van and its Art*, New-York - Washington, 1967
- Piotrovsky B.B., *Ourartou* (Archaeologia Mundi), Genève-Paris-Munich, 1969
- Porada E., *The Collection of the Pierpont Morgan Library. Corpus of Ancient Near Eastern
 Seals in North American Collections*, Washington 1948
- Das Reich Urartu. Ein altorientalische Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* (ed. Haas V.), Konstanz,
 1986
- Riemschneider M., *Das Reich am Ararat*, Leipzig-Heidelberg, 1966
- Rosenkranz N., *Nichalphabetische Schriften der antiken Welt*, Köln, 1975
- Sagona A.G., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, Part I-III, Oxford, 1984
- Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, In: Kleis W., *Bastam*, I, Berlin, 1979(a)
- Salvini M., *Die urartäischen Tontafeln*, In: Kleis W., *Bastam*, II, Berlin, 1979(b)
- Salvini M., *Geschichte und Kultur der urartäer*, Darmstadt, 1995
- Salvini M., *The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic*, - *Ayanis*, I, Roma, 2001
- Sandalgian J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900
- Sayce A.H., *The Cuneiform Inscriptions of Van*, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great
 Britain and Ireland", London, 1882, XIV, N 3-4
- Schmandt-Besserat D., *Before Writing*, vol. I-II, Austin (Texas Un. Pres), 1992
- von Schuler E., *Urartäische Inschriften aus Bastam*, II, AMI. NF. 5, 1972
- Seidl U., *Die Siegelbilder*, - W. Kleis, *Bastam*, I, Berlin, 1979(a)
- Seidl U., *Die Siegelbilder*, - W. Kleis, *Bastam*, II, Berlin, 1979(b)
- Stone E.C., Zimansky P., *Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis*, - *Ayanis*, I,
 Roma, 2001
- Tanabe K., Hori A., Hayashi T., Miyashita S., Ishida K., *Studies in the Urartian Bronze
 Objects Japanese Collections (I)*, - "Bulletin of the Ancient Oriental Museum", IV,
 Tokyo, 1982
- Taşyürek O.A., *Some Inscribed Urartian Bronze Armour*, "Iraq", 1975, vol. 37, part. 2
- Taşyürek O.A., *Examples of Offering Plaques from Giyimli (Hirkanis)*, "Beleten TTK", 1978,
 XLII. 166
- Urartu, Istanbul, 2003 – Urartu: War and Aesthetics* (ed. O. Belli), Istanbul, 2003
- Urartu, Gent, 1982-83 – Vanden Berge L., de Meyer L., Urartu. Een vergeten cultuur uit het
 bergland Armenië*, Gent, 1982-1983
- Urartu, München, 1976 – Urartu. Ein wiederentdeckter Rivale Assyriens*, Bd. 2, München, 1976
- Uyanik M., *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*, Graz, 1974
- Yengibaryan N.G., *The Graves of Urartian Period of Karchaghbyur*, In: NEF..., Roma, 2002
- Wallis Budge E.A., *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, vol. I-II, London, 1920 (repr. New
 York, 1978)
- Wartke R.-B., *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen
 Museum zu Berlin*, Berlin, 1990
- The World's Writing Systems* (ed. Daniel P. and Bright W.), New York, 1995
- (ընդգրկված)
- Başgelen N., *Atabindi kaya işaretleri*, "Arkeoloji ve Sanat", 46-49, 1990
- Diñçol A.M., *Çavuştepe çıkan yarıtılı buluntular*, "Anadolu", 1978, XV/III
- Çilingiroğlu A., *Urartu Kralığı. Tarihi ve sanatı*, İzmir, 1997

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԲԵՀ - «Բանբեր Երևանի համալսարանի»
 ԴՀԱՄՆԳՆ - Դաշտային հետախուզական աշխատանքներին նվիրված գիտական
 նստաշրջան
 ԵԱՀ ... ԳՆ - Երիտասարդ արևելագետների համրապետական ...րդ գիտական
 նստաշրջան
 ԵԲԴ - Երևանի բիայնական դամբարան
 ԵԶՊԹ - Երևան քաղաքի պատմության թանգարան
 ԶԹ - Զեկուցումների թեզիսներ
 ԷԹ - «Էրեբունի» թանգարան
 ԼՀԳ - «Լրագրեր հասարակական գիտությունների»
 ՀԱ - «Հանդես Ամսօրեայ»
 ՀԱՊ - Հյւն Արևելքի պոեզիա
 ՀԱՊԹ - Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարան
 ՀԺԴ - Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ.), I, Ե., 1971
 ՀՀԱՄՆԳՆ - Հնագիտական հետախուզական աշխատանքներին նվիրված գիտական
 նստաշրջան
 ՀՊՊԹ - Հայաստանի պատմության պետական թանգարան
 ՀՍՀ - Հայկական սովետական համրագիտարան
 ՊԲՀ - «Պատմա-թանախական հանդես»
 ՏՀԳ - «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների»
 ВДИ — «Вестник древней истории»
 ГАИМК - Гос. Академия истории материальной культуры
 ГМИИ - Гос. музей изобразительных искусств им. А.С.Пушкина
 ДВ — «Древний Восток»
 КВ — «Культура Востока»
 МНМ — Мифы народов мира, т. 1-2, М., 1991-1992
 СА — «Советская археология»
 ЭВ — «Эпиграфика Востока»
 AfO — «Archiv für Orientforschung»
 AJA — «American Journal of Archaeology»
 AMI — «Archaeologische Mitteilungen aus Iran»
 AMIT — «Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan»
 AnAr — «Anadolu Araştırmaları»
 ANET - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard). New
 Jersey. 1969
 Ayanis I, 2001 — Ayanis I, Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai (ed. by A.
 Çilingiroğlu and M. Salvini). Roma. 2001
 BM — «Baghdader Mitteilungen»
 CICH, 1928-1935 — Corpus Inscriptionum Chaldaicarum (In Verbindung mit F. Bagel und F.
 Schachermeyr herausgegeben von C. F. Lehmann-Haupt), I-II, Berlin und Leipzig,
 1928-1935
 AS — «Anatolian Studies»
 KB — Կարմիր բլուր

JAOS – “Journal of American Oriental Society”

JNES – “Journal of Near Eastern Studies”

MM – Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (a new translation by St. Dalley), London, 1989

NEF..., Roma, 2002 – The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin. I. The Southern Shores (ed. by R. Biscione, S. Hmayakyan and N. Parmegiani), Roma, 2002

SMEA – “Studi Micenei ed Egeo-Anatolici”

TK – Toprak-kale

TTKB – “Türk tarih kurumu Beleten”

WAu – Western Armenia – unknown / Արևմտյան Հայաստան - անհայտ

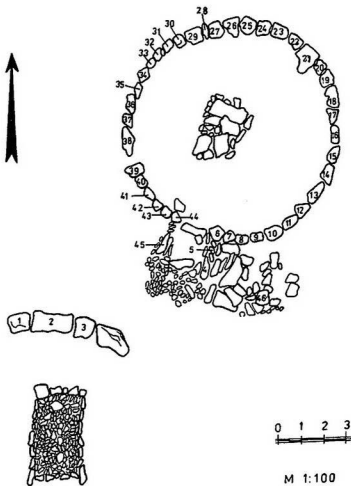
ZA – “Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie”

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա

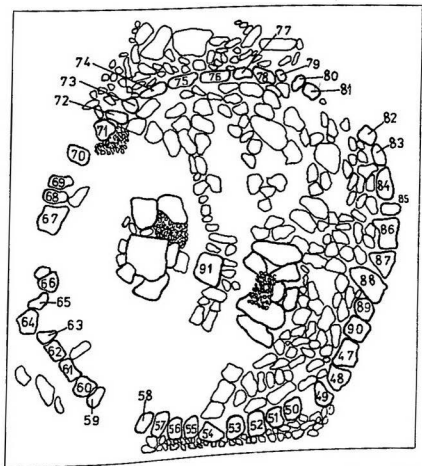
ՔՈՒՉԱԿԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳԾԱՅԻՆ ԳՐՈՎ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԸՍՏ Ֆ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ)

1986-1987 թվականներին Ապարանի ջրամբարի ափին, Քուչակ գյուղի մոտ գտնվող, Զ.ա. XVIII-XIV դարերով թվագրվող հուշարձաններից գտնվեցին շուրջ հինգ տասնյակ արձանագրված քարեր, որոնցից մի մասի վրա նշաններ էին արված (երբեմն երկու կամ երեք կողմից, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 80 երես գրություն): Նշանագրված քարեր հայտնաբերվեցին երեք դամբարաններից (հատակագծերը՝ աղ. I և II), ևս չորսը՝ ամրոցի հյուսիսային հատվածից (աղ. XV, վերջիններս տեղաշարժված էին):

Քանի որ ժամանակին շատ փոքր տպաքանակով լույս տեսած այս կարևորագույն նյութը (*Մուրադյան, 1992, էջ 103-105, աղ. CIII-CXV*) գրեթե չտարածվեց գիտական աշխարհում, մենք ամբողջությամբ այն բերում ենք այստեղ:

Աղբյուրակ I

Արցախի II

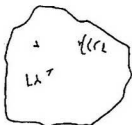
1/1

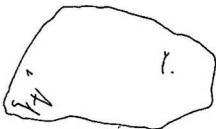
1/2

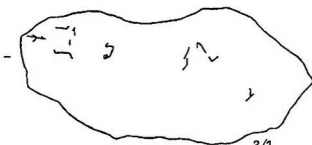
1/3

1/4

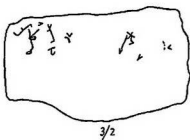
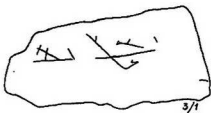
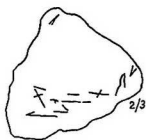
2/1

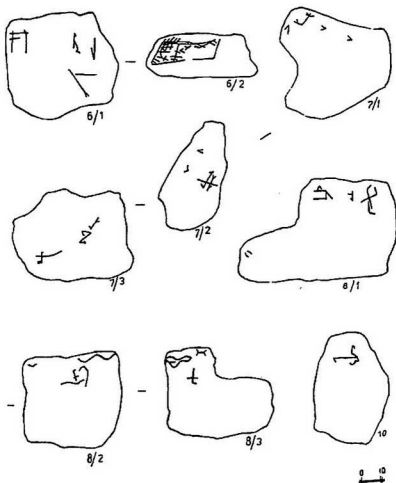
2/2

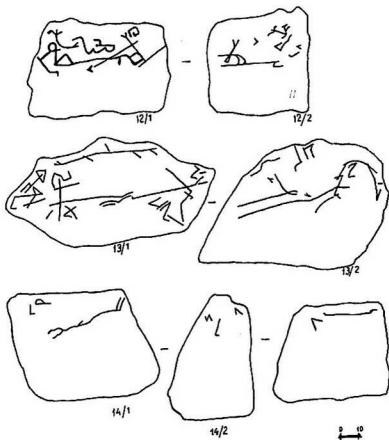
Աղյուսակ III

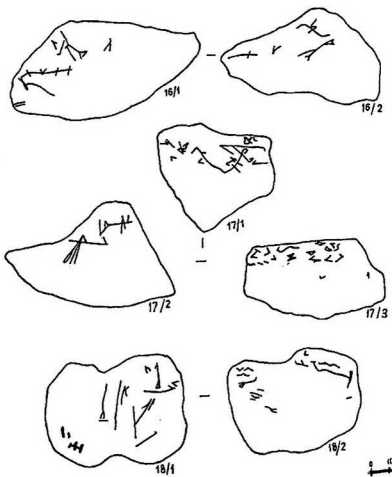
Աղյուսակ IV

Աղյուսակ V

Աղյուսակ VI

Աղյուսակ VII

19/1

19/2

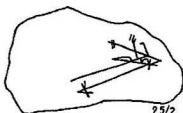
20/1

20/2

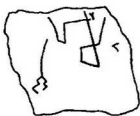
25/1

25/2

Աղյուսակ VIII

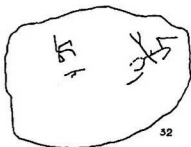
21

26

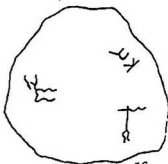
29

32

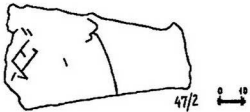
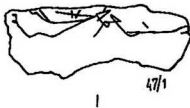
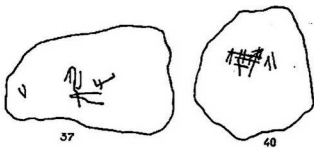
34

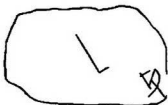
36

Աղյուսակ IX

Աղյուսակ X

53

54

67

72

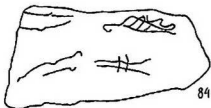
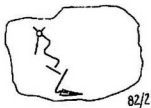
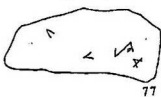
73

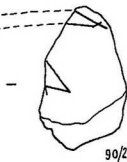
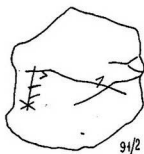
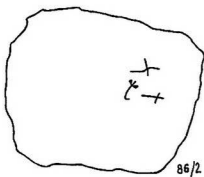
80

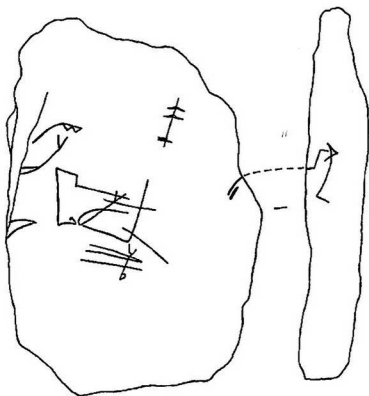
Աղյուսակ XI

Աղյուսակ XII

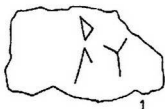
Աղյուսակ XIII

92

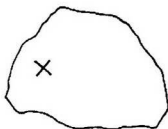
Աղյուսակ XIV

1

2

3

4/1

4/2

Աղյուսակ XV

ԴԻՎԱՆ
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳԻՐ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՄԵՆԱՆՇԱՆՆԵՐԻ

Դիվանը կազմել ենք մեր ձեռքի տակ եղած նյութերով. այն ընդգրկում է շուրջ 1500 արծաճագրություն և մեծաճան: Որոշակի համակարգի բերելու նպատակով դրանք դասակարգել ենք ըստ հուշարձանների և համարակալել այնպես, որ ամեն մի գրակիր առարկա ունենա իր կողը: «Այդուսակների բացատրություն» բաժնում նույն սկզբունքով և հերթականությամբ նշված են դրանց վկայության վայրերը: Ընդ որում, եթե վերջիններս արդեն իրատարակված են, նշվում է միայն իրատարակության տեղը: Այն հուշարձանները, որոնք առաջին անգամ իրատարակվում են մեր կողմից, բնութագրված են միայն համառոտ կերպով (A - կմիրքներ և կմբադրված են միայն համառոտ կերպով: B - բրոնզե թասեր: C - խեցեղեն անոթներ: D - քարե առարկաներ և այլն):

Հուշարձանները ներկայացված են ըստ անվանումների լատինատառ գրության հերթականության (ինչպես որ ներկայացրել ենք արտասահմանում իրատարակվող գերմաներեն քարգմանության մեջ): «Արևմտյան Հայաստան», «Իրան-անհայտ» և «Հյուսիսային Կովկաս» բաժինները զետեղված են վերջում: Քանի որ նյութերը դասավորված են ոչ թե հայերենի, այլ գերմաներենի այբբենական հերթականությամբ, հնավայրերը հեշտ զտնելու նպատակով ստորև ներկայացնում ենք դրանց լատինատառ գերմաներեն ցանկը՝ աղյուսակների նշումով:

Ališar – I
Aragats – I
Arin berd – II-VI
Armavir – VII-XIII
Ayanis – XIV- XVIII
Bastam – XIX-XXI
Bisainäische Gruft in Jerewan (Երևանի
բիսայնական դամբարան) – XXI
Dovri – XXII
Evoghlu – XXIII
Gavar – XXIII
Geghovit – XXIII
Hakko – XXIII
Haykaberd (Çavuştepe) – XXIV
Hirkanis (Giyimli) – XXV
Horom – XXV
Igdir – XXV
Jerewan A – XXVI
Jerewan B – XXVI
Kalehoghlu – XXVI
Kartschaghbyur – XXVI

Karmir blur – XXVII-XLII
Kayalidere (Nerkin Chndzor) – XLIII-XLV
Kutschak – XLVI
Livar – XLVI
Noratus – XLVII
Nor Areš – XLVII
Noršun tepe – XLVII
Ošakan – XLVIII
Saruchan – XLVIII
Sekendel – XLVIII
Tigranakert – XLVIII
Toprak kale – XLIX-LIII
Tsovak – LIV
Tsovinar – LIV
Ušnaviyeh – LIV
Yeghegnadzor – LIV
Ziwiye – LIV
West Armenien-unbekannt (Արևմտյան
Հայաստան - անհայտ) – LV- LVII
Iran-unbekannt (Իրան - անհայտ) – LVIII
Nortern Caucasus (Հյուսիսային Կովկաս) – LVIII

ԱՂՅՈՒՄԱԿ I

- Ալիշար
1-2. Пиотровский, 1962, էջ 6.
- Արագած
1-4, 6. Ավետիսյան, 1987, էջ 143, նկ. 2-3.
5. Аветисян, 1992, էջ 143.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ II

- Արին բերդ
1. Эребуни, 1979, էջ 137 (միայն մեկ կողմի լուսանկարը).
2. Իսրայելյան, 1971, էջ 96-98; Эребуни, 1979, էջ 108, 138.
3. Իսրայելյան, 1971, էջ 96-98, աղ. XIV; ՀՊՊԹ 2165-50.
4. Իսրայելյան, 1971, էջ 96-98, աղ. XIV.
5. Իսրայելյան, 1971, էջ 96-98; ՀՊՊԹ 2165-50.
6. ՀՊՊԹ 2444-61(A).
7. ՀՊՊԹ 2444-70 (A).
8-26. Ходжаш, 1976, էջ 64-68.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ III

- Արին բերդ
27-79. Ходжаш, 1981, էջ 85-87, 169, աղ. I-II, նկ. 67-68.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IV

- Արին բերդ
80-111. Ходжаш, 1981, էջ 87-88, 169-171, աղ. II-VI, նկ. 68-72.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ V

- Արին բերդ
112-148. Ходжаш, 1981, էջ 88-89, 171-173, աղ. VI-IX, 72-75.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

- Արին բերդ
149-150. Ходжаш, 1981, էջ 89, 173, աղ. IX, նկ. 75.
151. ՀՊՊԹ 2120-1(C).
152. ՀՊՊԹ 2120-2 (C).
153. ՀՊՊԹ 2120-3 (C).
154. Իսրայելյան, 1971, էջ 72; ՀՊՊԹ 2120-7.
155. ՀՊՊԹ 2120-12 (C).
156. Իսրայելյան, 1971, նկ. 21; ՀՊՊԹ 2165-23.
157. Իսրայելյան, 1971, նկ. 21; ՀՊՊԹ 2165-23.
158. ՀՊՊԹ 2165-23 (C).
159. Իսրայելյան, 1971, նկ. 22; ՀՊՊԹ 2165-23.

160. Էթ 13-3 (C).
161. Էթ 15-13 (C).
162. Էթ 15-14 (C).
163. Էթ 23-32 (C).
164. ՀՊՊԹ 2244-70 (C).~
165. Իսրայելյան, 1971, նկ. 22; ՀՊՊԹ 2165-23.
166. ՀՊՊԹ 2244-61 (C).
167. Էթ 79-11/1 (C).
168. Էթ 13-3 (C).
169. Էթ 13-11 (C).
170. Էթ 79-41 (C).
171. Էթ 78-27 (C).
172. Էթ 23-86 (C).
173. Էթ 79-27/2 (C).
174. Իսրայելյան, 1971, նկ. 20 b; Էթ 79-42.
175. Էթ 80-21 (C).
176. Էթ 79-44/2 (C).
177. Էթ 112-43 (C).
178. Էթ 112-100 (C).
179. Էթ 80-54 (C).
180. Էթ 112-104 (C).
181. Էթ 112-240 (C).
182. Էթ 112-262 (C).
183. Էթ 112-329 (C).
184. Էթ 113-6 (C).
185. Էթ 112-125 (A, C).
186. Էթ 113-172/3 (C).
187. Էթ 113-232 (C).
188. Էթ 113-18 (C).
189. Էթ 112-326 (C).
190. Իսրայելյան, 1971, նկ. 20 a.
191. Իսրայելյան, 1971, նկ. 22.
192. Երևան II, ադ. XX-1; ԵՊԹ 1977-4.
193. Երևան II, ադ. XX-3; ԵՊԹ 1999-126.
194. Երևան II, ադ. XX-8; ԵՊԹ 1999-6.
195. Երևան II, ադ. XXI-3; ԵՊԹ 1777-7.
196. Երևան II, ադ. XXI-5; ԵՊԹ 1999-29.
197. Հրատարակված չէ: Լուսանկարը տե՛ս ինտերնետային "Erebuni-museum" էջում (պեղող հնագիտ' Ֆ. Տեր-Մարտիրոսով):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII

Արմավիր

1. Куфтин, 1944, էջ 57, 59-60, նկ. 33-7; Мартиросян, 1974, էջ 25.
2. Пиотровский, 1944, էջ 276, 343, նկ. 8-11.
3. Тирацян, 1978, էջ 110-111, նկ. 4 (հայելային շրջմամբ).
4. Куфтин, 1944, էջ 57, 59-60, նկ. 33-8; Мартиросян, 1974, էջ 25.
5. Тирацян, 1978, էջ 110-111, նկ. 5.
6. ՀԱՊԹ 3344-2 (A).
7. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 225-226.
8. Мартиросян, 1974, էջ 25; ՀՊՊԹ, 2331-125.
9. Мартиросян, 1974, էջ 25.

10. Կարապետյան, Ենգիբարյան, 1996, էջ 35.
11. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 223.
12. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 223.
13. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 225.
14. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 225.
15. Մարտիրոսյան, Թորոսյան, 1986, էջ 225.
16. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b.
17. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b.
18. Мартиросян, 1974, էջ 118, նկ. 74.
19. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b.
20. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b.
21. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b; ՀՊՊԹ 2424-38.
22. Мартиросян, 1974, էջ 81, նկ. 50b.
23. Мартиросян, 1974, էջ 118, նկ. 74.
- 24-30. Мартиросян, 1974, էջ 120, նկ. 75.
31. Мартиросян, 1974, էջ 122, նկ. 76: ՀՊՊԹ 2231-113.
32. Мартиросян, 1974, էջ 120, նկ. 75.
33. Мартиросян, 1974, էջ 122, նկ. 76 (զվսիվայր); ՀՊՊԹ 2331-106.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

Արմավիր

34. ՀՊՊԹ 2287-4 (C).
35. ՀՊՊԹ 2329-5 (C).
36. ՀՊՊԹ 2287-5 (C).
37. ՀՊՊԹ 2329-7 (C).
38. ՀՊՊԹ 2329-8 (C).
39. ՀՊՊԹ 2330-55 (C).
40. ՀՊՊԹ 2330-21 (C).
41. ՀՊՊԹ 2331-24 (C).
42. ՀՊՊԹ 2424-5 (C).
43. ՀՊՊԹ 2424-7 (C).
44. ՀՊՊԹ 2424-8: Мартиросян, 1974, էջ 130, նկ. 81.
45. ՀՊՊԹ 2424-9 (C).
46. ՀՊՊԹ 2424-15: Мартиросян, 1974, էջ 130, նկ. 81.
47. ՀՊՊԹ 2424-17 (C).
48. ՀՊՊԹ 2424-22 (C).
49. ՀՊՊԹ 2424-28 (C).
50. ՀՊՊԹ 2424-32 (C).
51. ՀՊՊԹ 2424-27 (C).
52. ՀՊՊԹ 2424-35: Мартиросян, 1974, էջ 120, նկ. 75.
53. ՀՊՊԹ 2424-36: Мартиросян, 1974, էջ 130, նկ. 81.
54. ՀՊՊԹ 2424-73 (C).
55. ՀՊՊԹ 2424-37 (C).
56. ՀՊՊԹ 2424-81 (C).
57. ՀՊՊԹ 2424-81 (C).
58. ՀՊՊԹ 2424-85 (C).
59. ՀՊՊԹ 2424-87 (C).
60. ՀՊՊԹ 2424-94: Мартиросян, 1974, էջ 130, նկ. 81.
61. ՀՊՊԹ 2424-95 (C).
62. ՀՊՊԹ 2424-97: Мартиросян, 1974, էջ 130, նկ. 81.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ IX

Արմավիր

63. Հղում 2424-107; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 130, նկ. 81.
64. Հղում 2424-108 (C).
65. Հղում 2424-97; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 130, նկ. 81.
66. Հղում 2425-32; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 128, նկ. 80.
67. Հղում 2425-33; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 123, նկ. 77.
68. Հղում 2425-34; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 128, նկ. 80.
69. Հղում 2425-35; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 128, նկ. 80.
70. Հղում 2425-36; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 128, նկ. 80.
71. Հղում 2425-38; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 128, նկ. 80.
72. Հղում 2425-39 (C).
73. Հղում 2425-41; Մարտիրոսյան, 1974, էջ 123, նկ. 77.
74. Հղում 2425-44 (C).
75. Հղում 2425-45 (C).
76. Հղում 2425-48 (C).
77. Հղում 2425-57 (C).
78. Հղում 2425-56 (C).
79. Հղում 2425-96 (C).
80. Հղում 2425-105 (C).
81. Հղում 2425-107 (C).
82. Հղում 2583-4 (C).
83. Հղում 2583-5 (C).
84. Հղում 2583-41 (C).
85. Հղում 2583-95 (C).
86. Հղում 2583-95 (C).
87. Հղում 2584-34 (C).
88. Հղում 2584-23 (C).
89. Հղում 2584-39 (C).
90. Հղում 2584-39 (C).
91. Հղում 2584-34 (C).
92. Հղում 2584-34 (C).
93. Հղում 285-57 (C).
94. Հղում 285-59 (C).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ X

Արմավիր

95. Հղում 285-58 (C).
96. Հղում 285-48 (C).
97. Հղում 285-47b (C).
98. Հղում 285-50 (C).
99. Հղում 285-52a (C).
100. Հղում 285-60 (C).
101. Հղում 285-52b (C).
102. Հղում 285-52c (C).
103. Հղում 285-43 (C).
104. Հղում 285-44 (C).
105. Հղում 285-41 (C).
106. Հղում 285-38 (C).
107. Հղում 285-37 (C).

108. ՀԱՊԹ 285-36 (C).
109. ՀԱՊԹ 285-46 (C).
110. ՀԱՊԹ 285-45 (C).
111. ՀԱՊԹ 285-57b (C).
112. ՀԱՊԹ 285-49b (C).
113. ՀԱՊԹ 285-55c (C).
114. ՀԱՊԹ 285-53 (C).
115. ՀԱՊԹ 285-51 (C).
116. ՀԱՊԹ 285-55b (C).
117. ՀԱՊԹ 285-55a (C).
118. ՀԱՊԹ 289-1 (C).
119. ՀԱՊԹ 289-14a (C).
120. ՀԱՊԹ 289-8 (C).
121. ՀԱՊԹ 289-17 (C).
122. ՀԱՊԹ 3344-11 (C).
123. ՀԱՊԹ 3344-42 (C).
124. ՀԱՊԹ 3344-59 (C).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XI

Արմավիր

125. ՀԱՊԹ 4272-12 (C).
126. ՀԱՊԹ 4272-13 (C).
127. ՀԱՊԹ 4273-16 (C).
128. ՀԱՊԹ 4272-101 (C).
129. ՀԱՊԹ 4272-71 (C).
130. ՀԱՊԹ 4273-18 (C).
131. ՀԱՊԹ 4273-50 (C).
132. ՀԱՊԹ 4273-28 (C).
133. ՀԱՊԹ 4273-34 (C).
134. ՀԱՊԹ 4273-32 (C).
135. ՀԱՊԹ 4273-41 (C).
136. ՀԱՊԹ 4273-7 (C).
137. ՀԱՊԹ 4273-42 (C).
138. ՀԱՊԹ 283-20 (C).
139. ՀԱՊԹ 283-10 (C).
140. ՀԱՊԹ 283-41 (C).
141. ՀԱՊԹ 283-51 (C).
142. ՀԱՊԹ 287-43 (C).
- 143-145. Տիրացյան, Կարապետյան, 1985, էջ 221-223.
146. ՀՊԹ 2584-34 (C).
147. ՀՊԹ 2584-72 (C).
148. ՀՊԹ 2584-61 (C).
149. ՀՊԹ 2584-54 (C).
150. ՀՊԹ 2584-71 (C).
151. ՀՊԹ 2584-126 (C).
152. ՀՊԹ 2584-82 (C).
153. ՀՊԹ 2584-153 (C).
154. ՀՊԹ 2584-117 (C).
155. ՀՊԹ 2584-89 (C).
156. ՀՊԹ 2584-117 (C).

ԱՂԹՈՒՄԱԿ XII

Արմավիր

- 157. Հղղղ 2584-117 (C).
- 158. Հղղղ 2584-117 (C).
- 159. Հղղղ 2584-140 (C).
- 160. Հղղղ 2584-140 (C).
- 161. Հղղղ 2584-140 (C).
- 162. Հղղղ 2584-126 (C).
- 163. Հղղղ 2584-126 (C).
- 164. Հղղղ 2585-64 (C).
- 165. Հղղղ 2585-64 (C).
- 166. Հղղղ 2585-66 (C).
- 167. Հղղղ 2585-66 (C).
- 168. Հղղղ 2585-66 (C).
- 169. Հղղղ 2585-33 (C).
- 170. Հղղղ 2585-66 (C).
- 171. Հղղղ 2585-5 (C).
- 172. Հղղղ 2585-60 (C).
- 173. Հղղղ 2585-83 (C).
- 174. Հղղղ 2585-59 (C).
- 175. Հղղղ 2585-53 (C).
- 176. Հղղղ 2626-76 (C).
- 177. Հղղղ 2585-50 (C).
- 178. Հղղղ 2627-152 (C).
- 179. Հղղղ 2627-152 (C).
- 180-181. Мартиросян, 1974, էջ 123.
- 182-184. Мартиросян, 1974, էջ 124.

ԱՂԹՈՒՄԱԿ XIII

Արմավիր

- 185-186. Мартиросян, 1974, էջ 124.
- 187-188. Мартиросян, 1974, էջ 126.
- 189. Мартиросян, 1974, էջ 128.
- 190. Мартиросян, 1974, էջ 130.
- 191-192. Мартиросян, 1974, էջ 162.
- 193. Мартиросян, 1974, էջ 171.
- 194. Мартиросян, 1974, աղ. III.
- 195. Հղղղ 2626-79 (սյան հիմք).
- 196. Мартиросян, 1981, էջ 80, 167, նկ. 60.

ԱՂԹՈՒՄԱԿ XIV

Այազիս

- 1. Salvini, 2001, էջ 316, 318, նկ. 8 b; Abay, 2001, էջ 324.
- 2. Salvini, 2001, էջ 316, 318, նկ. 8 c-d; Abay, 2001, էջ 323.
- 3. Abay, 2001, էջ 333-334.
- 4. Abay, 2001, էջ 334-335, 352, նկ. 6.
- 5. Salvini, 2001, էջ 317, 318, նկ. 8 f; Abay, 2001, էջ 329.
- 6. Abay, 2001, էջ 339-340.
- 7. Salvini, 2001, էջ 281, 304, նկ. 1 c-f; Abay, 2001, էջ 332-333.

8. Abay, 2001, էջ 338-339.
9. Abay, 2001, էջ 337, 353, նկ. 3.
10. Abay, 2001, էջ 336-337, 353, նկ. 2.
11. Abay, 2001, էջ 324-325, 352, նկ. 2.
12. Abay, 2001, էջ 327-328, 352, նկ. 3.
13. Abay, 2001, էջ 331, 352, նկ. 4.
14. Abay, 2001, էջ 331-332.
15. Abay, 2001, էջ 332.
16. Abay, 2001, էջ 332, 352, նկ. 5.
17. Abay, 2001, էջ 337-338, 353, նկ. 4.
18. Abay, 2001, էջ 339.
19. Abay, 2001, էջ 340-341.
20. Abay, 2001, էջ 341.
21. Abay, 2001, էջ 342-343.
22. Abay, 2001, էջ 340, 353, նկ. 5.
23. Abay, 2001, էջ 341.
24. Abay, 2001, էջ 342, 353, նկ. 6.
25. Salvini, 2001, էջ 285.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XV

Այանիս

26. Salvini, 2001, էջ 286, 305, նկ. 2 c-d.
27. Salvini, 2001, էջ 286-287, 305, նկ. 2 f.
28. Salvini, 2001, էջ 287, 306, նկ. 3 a.
29. Salvini, 2001, էջ 288.
30. Salvini, 2001, էջ 291-292, 306, նկ. 3 e-f.
31. Salvini, 2001, էջ 298.
32. Salvini, 2001, էջ 298, 307, նկ. 4 e-f.
33. Salvini, 2001, էջ 299.
34. Salvini, 2001, էջ 299.
35. Salvini, 2001, էջ 300, 307, նկ. 4 a-b.
36. Salvini, 2001, էջ 300.
37. Salvini, 2001, էջ 301.
38. Salvini, 2001, էջ 301-302.
39. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 134, աղ. III-4.
40. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-1.
41. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-2.
42. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-3.
43. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-4.
44. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-14.
45. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-15.
46. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-16.
47. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-17.
48. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-18.
49. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-19.
50. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-20.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVI

Այանիս

51. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 135, աղ. IV-21.

52. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 135, աղ. IV-22.
53. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 136, աղ. V-12.
54. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 136, աղ. V-14.
55. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 138, աղ. VII-6.
56. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 138, աղ. VII-9.
57. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 139, աղ. VIII-1.
58. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 139, աղ. VIII-5.
59. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 139, աղ. VIII-14.
60. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 141, աղ. X-2.
61. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 143, աղ. XII-16.
62. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 143, աղ. XII-17.
63. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 143, աղ. XII-18.
64. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 143, աղ. XII-19.
65. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 144, աղ. XIII-1.
66. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 145, աղ. XIV-23.
67. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 145, աղ. XIV-26.
68. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 146, աղ. XV-7.
69. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 146, աղ. XV-12.
70. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 146, աղ. XV-13.
71. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 146, աղ. XV-15.
72. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 146, աղ. XV-21.
73. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-1.
74. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-2.
75. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-3.
76. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-4.
77. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-5.
78. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-8.
79. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-18.
80. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-19.
81. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 147, աղ. XVI-20.
82. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 148, աղ. XVII-18.
83. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 148, աղ. XVII-21.
84. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 148, աղ. XVII-26.
85. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 149, աղ. XVIII-1.
86. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 149, աղ. XVIII-13.
87. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 151, աղ. XX-5.
88. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 151, աղ. XX-13.
89. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 151, աղ. XX-19.

ԱՂԱՌՈՒՄԿ ԽՄԻ

- Այանիս
90. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 151, աղ. XX-20.
91. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 151, աղ. XX-21.
92. Salvini, 2001. tğ 294-295.
- 93-98. Salvini, 2001. tğ 310.
- 99-100. Salvini, 2001. tğ 296-297, 311.
- 101-137. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, tğ 153, Tab. I.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVIII

Այանիս

- 138-146. Kozbe, Sağlamtimur, Çevik, 2001, էջ 153, Tab. I.
147-159. Stone, Zimansky, 2001, էջ 361, 371, նկ. 13.
160-161. Derin, Çilingiroğlu, 2001, էջ 163-165, նկ. 13 (59, 60).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIX

Բաստամ

1. Seidl, 1979 (b), էջ 147, աղ. 29.
2. Seidl, 1979 (a), էջ 139, աղ. 37.
3. Seidl, 1979 (b), էջ 148, աղ. 31.
4. Seidl, 1979 (b), էջ 148, աղ. 29.
5. Seidl, 1979 (a), էջ 139, աղ. 37.
6-9. Seidl, 1979 (a), էջ 139, աղ. 36.
10. Seidl, 1979 (a), էջ 139, աղ. 35.
11. Seidl, 1979 (a), էջ 139, աղ. 37.
12. Seidl, 1979 (b), էջ 147-148, աղ. 28.
13. Seidl, 1979 (b), էջ 148, աղ. 31.
14. Seidl, 1979 (b), էջ 148, աղ. 31.
15. Seidl, 1979 (a), էջ 140, աղ. 37.
16. Seidl, 1979 (a), էջ 149, աղ. 31.
17-18. Seidl, 1979 (a), էջ 137, աղ. 28-30, 33.
19-21. Seidl, 1979 (b), էջ 147, աղ. 26-27.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XX

Բաստամ

22. Seidl, 1979 (a), էջ 137-138, աղ. 30-31.
23-36. Seidl, 1979 (b), էջ 145-146, աղ. 20-21.
37-56. Seidl, 1979 (a), էջ 138, աղ. 32-35.
57-95. Seidl, 1979 (b), էջ 146, աղ. 23-24.
96-124. Seidl, 1979 (b), էջ 145, աղ. 19-20.
125-126. Seidl, 1979 (b), էջ 148, աղ. 30.
127-129. Seidl, 1979 (b), էջ 146, աղ. 25-26.
130-133. Seidl, 1979 (b), էջ 145, աղ. 20.
134-135. Seidl, 1979 (b), էջ 146, աղ. 22.
136. Seidl, 1979 (a), էջ 139-140, աղ. 38.
137. Seidl, 1979 (a), էջ 140, աղ. 38.
138. Seidl, 1979 (a), էջ 140, աղ. 38.
139. Seidl, 1979 (b), էջ 147, աղ. 27.
140. Seidl, 1979 (a), էջ 140, աղ. 38.
141-144. von Schuler, էջ 1972, 125-134.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXI

Բաստամ

- 145-169. von Schuler, էջ 1972, 125-134.

Երևանի քիայնական դամբարան (ԵԲԴ)

- 1-5. Եսայան, Բիյազով, Հմայակյան, Կանեցյան, 1995, էջ 55-61, աղ. V-VI, XVII.

6. ԷԹ 136-1(D).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXII

- Դովրի
1-19. Հմայակյան, 1991, էջ 58-60.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIII

- Էվոլյու
1. Kroll, 1976, էջ 56.
- Գավառ
1. Միրայեկյան, 1968, էջ 18-20, աղ. 14a.
2. Գայսեքյան, 1984, էջ 101-102.
- Գեղիտվիտ
1. Փիլիպոսյան, Խաչատրյան, 1995, էջ 83, աղ. 11-3; Փիլիպոսյան, Մկրտչյան, 2001, էջ 29-30, աղ. 30-4:
2. Հովդի 2695-25 (B); Փիլիպոսյան, Մկրտչյան, 2001, էջ 30-34, աղ. 30-7.
- Հակկո
1-2. KB-2, էջ 47, 53.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIV

- Հայկաբերդ (Չառուշ-թեփե)
1. Куфтин, 1944, էջ 57, 60; Пиотровский, 1944, էջ 276-277.
2-34. Dinçol, 1978, էջ 110-111.
34. Salvini, 1995, էջ 205.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXV

- Հիրկանիս (Գիյիմի)
1. Taşyurek, 1975, էջ 154-155, աղ. XXXVIa; Taşyurek, 1978, նկ. 1.
2. Taşyurek, 1978, նկ. 22.
3. Tanabe, Hori, Hayashi, Miyashita, Ishida, 1982, աղ. 17.
- Հոռոմ
1-2. Badaljan, Kohl, Kroll, 1997, էջ 191-228.
- Իգդիր
1-3. Куфтин, 1944, էջ 56-59, աղ. IX, 1-6; Barnet, 1963, էջ 189-190.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVI

- Երևան A
1. Բալթուրոյան, 1937, էջ 285.
2. Пиотровский, 1940, էջ 38, նկ. 9.
- Երևան B
1. ԷԹ 132-1(C).

2. ԷԹ 132-3(C).

Կալեհ-օլու

1-2. Kroll, 1976, էջ 43-45.

Կարճադրյուր

1. ՀՊՊԹ 2565-248 (A).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVII

Կարմիր բլուր

1. KB-3, էջ 54-56; Пиотровский, 1962, էջ 106 (հայեկային շրջանմբ); ՀՊՊԹ 2010-66.
2. KB-1, էջ 72-73, Пиотровский, 1962, էջ 106; ՀՊՊԹ 2010-67.
3. KB-1, էջ 73-74 (առանց կողային պատկերների); ՀՊՊԹ 2010-17.
4. KB-2, էջ 45-47; ՀՊՊԹ 2010-46.
5. KB-2, էջ 46-47; ՀՊՊԹ 2010-47.
6. KB-3, էջ 56-57; ՀՊՊԹ 2784-152.
7. ՀՊՊԹ 2010-152 (A).
8. KB-3, էջ 56-57; ՀՊՊԹ 2784-125.
9. ՀՊՊԹ 2784-78 (A).
10. ՀՊՊԹ 2010-18 (A).
11. ՀՊՊԹ 2010-152 (A).
12. ՀՊՊԹ 2784-147 (A).
13. ՀՊՊԹ 2010-128 (A).
14. ՀՊՊԹ 2784-152 (A).
15. ՀՊՊԹ 2784-78 (A).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXVIII

Կարմիր բլուր

16. Piotrovsky, 1969, մկ. 76 (թերի է); ՀՊՊԹ 2010-152 a.
17. ՀՊՊԹ 2010-152 a (A).
18. ՀՊՊԹ 2784-79 (A).
19. ՀՊՊԹ 2010-152 a (A).
20. ՀՊՊԹ 2010-154 (A).
21. ՀՊՊԹ 2010-128 (A).
22. ՀՊՊԹ 2010-128 (A).
23. ՀՊՊԹ 2010-154 (A).
24. KB-1, էջ 77-78; ՀՊՊԹ 2010-5.
25. KB-1, էջ 78-79; ՀՊՊԹ 2010-7.
26. ՀՊՊԹ 2051-34 (A).
27. ՀՊՊԹ 2051-27 (A).
28. KB-1, էջ 78-79; ՀՊՊԹ 2010-125.
29. KB-1, էջ 78-79; ՀՊՊԹ 2010-124.
30. ՀՊՊԹ 2784-147 (A).
31. ՀՊՊԹ 2010-150 (A).
32. KB-1, էջ 78-79; ՀՊՊԹ 2010-6.
33. KB-3, էջ 58.
34. ՀՊՊԹ 2051-28 (A).
35. ՀՊՊԹ 2010-126 (A).
36. KB-1, էջ 78-79; ՀՊՊԹ 2010-8.

37. KB-1, էջ 78-79; Հղում 2010-9.
38. Հղում 2051-35 (A).
39. KB-3, էջ 58.
40. Հղում 2010-72 (A).
41. Հղում 2010-126 (A).
42. Հղում 2010-134 (A).
43. Հղում 2010-36 (A).
44. KB-1, էջ 77.
45. KB, 1970, N 15; Հղում 2010-135.
46. KB-2, էջ 45-46 (քերի է); Հղում 2784-152.
47. Հղում 2051-31 (A).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXIX

48. Կարմիր բլուր
KB-1, էջ 73-74; Հղում 2010-81.
49. Հղում 2051-29 (A).
50. Հղում 2051-36 (A).
51. Հղում 2010-152 (A).
52. KB-2, էջ 45-46; Հղում 2010-34.
53. KB-3, էջ 56-57; Հղում 2010-48. //
54. Piotrovsky, 1969, մկ. 42; Հղում 2010-155.
55. Հղում 2010-69 (A).
56. KB-2, էջ 46-47; Հղում 2010-21.
57. KB-3, էջ 56-57; Հղում 2010-70.
58. Հղում 2010-155 (A).
59. Հղում 2010-155 (A).
60. Հղում 2010-155 (A).
61. Հղում 2010-155 (A).
62. Հղում 2010-155 (A).
63. KB-3, էջ 56-57.
64. Հղում 2010-127 (A).
65. Piotrovsky, 1969, մկ. 41; Հղում 2010-127.
66. Հղում 2010-152 (A).
67. Հղում 2010-152 (A).
68. Հղում 2010-127 (A).
69. Հղում 2010-152 (A).
70. KB-1, էջ 73-74; Հղում 2010-82.
71. KB-2, էջ 45-46; Հղում 2010-35.
72. KB-2, էջ 46-47; Հղում 2010-49.
73. Հղում 2010-71 (A).
74. Հղում 2010-127 (A).
75. Հղում 2010-155 (A).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXX

76. Կարմիր բլուր
KB-2, էջ 46-47 (90° քերությամբ); Հղում 2784-147.
77. KB-3, էջ 56-57 (քերի է); Հղում 2784-152.
78. KB-1, էջ 73-74; Հղում 2784-147.
79. KB-2, էջ 45-46; Հղում 2010-83.
80. KB-3, էջ 56-57; Հղում 2010-68.

81. Հղում 2784-78 (A).
82. KB-3, էջ 55; Հղում 2010-75.
83. Հղում 2784-162 (A).
84. Հղում 2010-73 (A).
85. Пиотровский. 1944, էջ 174-176; KB-1, էջ 74-75.
86. KB-3, էջ 56-58.
87. KB-3, էջ 57.
88. Հղում 2010-22 (A).
89. KB-3, էջ 54-55.
90. Հղում 2784-80 (A).
91. KB-1, էջ 84; Հղում 2120-97.
92. KB-3, էջ 54-55.
93. Հղում 2784-152 (A).
94. Հղում 2010-151 (A).
95. Հղում 2010-151 (A).
96. Հղում 2051-37 (A).
97. Հղում 2010-151 (A).
98. Հղում 2010-129 (A).
99. Пиотровский. 1944, էջ 167.
100. Пиотровский, 1944, էջ 122; Հղում 2010-157.
101. Пиотровский, 1944, էջ 163.
102. Пиотровский, 1962, էջ 122; Հղում 2010-157.
103. KB-2, էջ 54.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXI

Կարմիր բլուր

104. Дьяконов, 1963, էջ 138, N 4.
105. Дьяконов. 1963, էջ 140, N 7.
106. Дьяконов, 1963, էջ 139, N 5.
107. Дьяконов. 1963, էջ 135, N 1 (թերի է).
108. Дьяконов, 1963, էջ 137, N 3.
109. Дьяконов, 1963, էջ 136, N 2.
110. KB-3, էջ 14; KB, 1970, էջ 16; Հղում 2010-74.
111. KB-2, էջ 55-56.
112. KB-2, էջ 56-57; Հղում 2010-32/ 75.
113. KB-2, էջ 56-57; Հղում 2010-32/ 70.
114. KB-2, էջ 56-57.
115. Հղում 2010-32/ 40.
116. KB-2, էջ 56-57.
117. KB-2, էջ 58; Հղում 2010-32/ 72.
118. KB-2, էջ 59; Հղում 2010-32/64.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXII

Կարմիր բլուր

119. KB-2, էջ 59; Հղում 2010-32/32.
120. KB-2, էջ 58; Հղում 2010-32/ 35.
121. KB-2, էջ 58.
122. KB-2, էջ 60; Հղում 2010-32/ 71.
123. Հղում 2010-32/58 (B).
124. Հղում 2010-32/61 (B).

125. Հղում 2010-32/59 (B).
126. Հղում 2010-32/56 (B).
127. Հղում 2010-32/56 (B).
128. Հղում 2010-32/53 (B).
129. Հղում 2010-32/50 (B).
130. Հղում 2010-32/46 (B).
131. Հղում 2010-32/1 (B).
132. Հղում 2010-32/4 (B).
133. Հղում 2010-32/8 (B).
134. Հղում 2010-32/9 (B).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXIII

Կարմիր քլոր

135. Հղում 2010-32/12 (B).
136. Հղում 2010-32/14 (B).
137. Հղում 2010-32/15 (B).
138. Հղում 2010-32/45 (B).
139. Հղում 2010-32/18 (B).
140. Հղում 2010-32/20 (B).
141. Հղում 2010-32/24 (B).
142. Հղում 2010-32/28 (B).
143. Հղում 2010-32/29 (B).
144. Հղում 2010-32/30 (B).
145. Հղում 2010-32/36 (B).
146. Հղում 2010-32/39 (B).
147. Հղում 2010-32/38 (B).
148. Հղում 2010-32/42 (B).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXIV

Կարմիր քլոր

149. Հղում 2010-32/51 (B).
150. Հղում 2010-32/65 (B).
151. Հղում 2010-32/37 (B).
152. KB-2, էջ 58; Հղում 2010-32/17.
153. Հղում 2010-32/43 (B).
154. Հղում 2010-32/48 (B).
155. KB-2, էջ 60; Հղում 2010-32/19.
156. Հղում 2010-32/25 (B).
157. Հղում 2010-32/60 (B).
158. Հղում 2010-32/49 (B).
159. KB-2, էջ 60; Հղում 2010-32/2.
160. KB-2, էջ 60.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXV

Կարմիր քլոր

161. Հղում 2010-32/27 (B).
162. Հղում 2010-32/67 (B).
163. Հղում 2010-32/62 (B).
164. Հղում 2010-32/27 (B).

165. Հղում 2010-32/13 (B).
166. KB-2, էջ 59; Հղում 2010-32/68.
167. KB-2, էջ 59; Հղում 2010-32/31.
168. Հղում 2010-32/16 (B).
169. Հղում 2010-32/26 (B).
170. Հղում 2010-32/10 (B).
171. KB-2, էջ 61; ԷԹ 82-10.
172. KB-2, էջ 61.
173. Հղում 2010-32/66 (B).
174. KB-2, էջ 61; Հղում 2010-32/11.
175. KB-2, էջ 61; Հղում 2010-32/33.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXVI

Կարմիր բլուր

176. Հղում 2010-32/34 (B).
177. KB-3, էջ 10 (գլխիվայր); Հղում 2010-57.
178. KB-3, էջ 10.
179. Հղում 2010-55 (B).
180. KB-3, էջ 10, 19; Հղում 2010-65.
181. KB-1, էջ 77.
182. Пиотровский, 1962, էջ 105; Հղում 2010-156.
183. KB-2, էջ 18; Piotrovsky, 1969, N 123; Հղում 2010-63.
184. KB, 1970, N 87; Հղում 2010-159.
185. KB-2, էջ 11; Piotrovsky, 1969, N 122; Հղում 2010-64.
186. KB-2, էջ 62-64; ԷԹ 82-5.
187. KB-2, էջ 62-64.
188. KB-2, էջ 62-64; ԷԹ 82-7.
189. KB-2, էջ 62-64.
190. KB-2, էջ 62-64; Հղում 2010-43.
191. KB-2, էջ 62-64; Հղում 2010-43.
192. Пиотровский, 1962, էջ 86; KB, 1970, N 81; Piotrovsky, 1969, N 120 (թերի է); Հղում 2244-6.
193. Пиотровский, 1962, էջ 60, նկ. 31; Piotrovsky, 1969, N 75.
194. Հղում 2010-12 (քրոնոգր արձանիկ).
195. Пиотровский, 1962, էջ 102; KB, 1970, N 98; Piotrovsky, 1969, N 111-112.
196. KB-3, էջ 15, նկ. 8.
197. Հղում 1705-24 (C).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXVII

Կարմիր բլուր

198. Հղում 2050-44 (C).
199. Հղում 2050-80 (C).
200. Հղում 2050-108 (C).
201. Հղում 2050-64 (C).
202. Հղում 2050-79 (C).
203. Հղում 2082-45 (C).
204. Հղում 2082-49 (C).
205. Հղում 2205-29 (C).
206. Հղում 2207-21 (C).
207. Հղում 2207-14 (C).

208. Հղում 2207-17 (C).
209. Հղում 2207-18 (C).
210. Հղում 2217-8 (C).
211. Հղում 2217-3 (C).
212. Հղում 2217-15 (C).
213. Հղում 2217-13 (C).
214. Հղում 2217-18 (C).
215. Հղում 2217-17 (C).
216. Հղում 2217-29 (C).
217. Հղում 2217-24 (C).
218. Հղում 2217-23 (C).
219. Հղում 2217-32 (C).
220. Հղում 2217-22 (C).
221. Հղում 2217-31 (C).
222. Հղում 2217-53 (C).
223. Հղում 2217-49 (C).
224. Հղում 2217-56 (C).
225. Հղում 2217-38 (C).
226. Հղում 2217-47 (C).
227. Հղում 2217-48 (C).
228. Հղում 2350-49 (C).
229. Էթ 25-300 (C).
230. Էթ 25-181 (C).
231. Էթ 25-334 (C).
232. Էթ 25-337 (C).
233. Էթ 25-190 (C).
234. Էթ 25-291 (C).
235. Էթ 25-276 (C).

ԱՐՅՈՒՍԱԿ XXXVIII

236. Կարմիր բլուր
Էթ 25-227 (C).
237. Էթ 25-231 (C).
238. Էթ 82-43 (C).
239. Էթ 25-316 (C).
240. Էթ 82-44 (C).
241. Էթ 25-275 (C).
242. Էթ 25-192 (C).
243. Էթ 25-248 (C).
244. Էթ 25-254 (C).
245. Էթ 25-237 (C).
246. Էթ 25-258 (C).
247. Էթ 25-216 (C).
248. Էթ 25-231 (C).
249. Էթ 25-233 (C).
250. Էթ 25-234 (C).
251. Երևան III, աղ. XXXII, 9; Եղթ 2162-16.
252. Երևան III, աղ. XXXIII, 1; Եղթ 2162-13.
253. Երևան I, աղ. X, 4; Եղթ 1204.
254. Երևան III, աղ. XXXVIII, 10; Եղթ 2344-10.
255. Երևան III, աղ. XXXVIII, 11; Եղթ 2344-11.

256. Երևան III, աղ. XXXVIII, 12; Եղծ 2344-12.
257. Երևան III, աղ. XXXVIII, 13; Եղծ 2344-13.
258. Երևան III, աղ. XXXVIII, 14; Եղծ 2344-14.
259. Երևան III, աղ. XXXVIII, 15; Եղծ 2344-15.
260. Երևան III, աղ. XXXIX 19; Եղծ 2344-19.
261. Երևան III, աղ. XXXIX, 20; Եղծ 2344-20.
262. Երևան III, աղ. XXXIX, 23; Եղծ 2344-23.
263. Երևան III, աղ. XXXIX, 24; Եղծ 2344-24.
264. Երևան III, աղ. XXXIX, 25; Եղծ 2344-25.
265. Երևան III, աղ. XXXIX, 26; Եղծ 2344-26.
266. Երևան III, աղ. XXXIX, 27; Եղծ 2344-27.
267. Երևան III, աղ. XXXIX, 28; Եղծ 2344-28.
268. Երևան III, աղ. XXXIX, 29; Եղծ 2344-29.
269. Երևան II, աղ. XXVI, 10; Եղծ 2000-27.
270. Հղղծ 2203-53 (C).
271. Հղղծ 2205-31 (C).
272. Հղղծ 2082-39 (C).
273. Հղղծ 2203-55 (C).
274. Հղղծ 2203-54 (C).
275. Вайман, 1978, էջ 101, նկ. 3с; Հղղծ 2010-93.
276. Вайман, 1978, էջ 101, նկ. 3d.
277. KB-2, էջ աղ. 23; Вайман, 1978, էջ 101, նկ. 3b, 2с.
278. Piotrovsky, 1969, N 50; Вайман, 1978, էջ 101, նկ. 3a, 2b.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XXXIX

- Կարմիր քլուր**
279. Пиотровский, 1944, էջ 181.
 280. Пиотровский, 1944, էջ 181.
 281. Հղղծ (Ֆոնդ N 3, առանց համարի).
 282. Հղղծ (Ֆոնդ N 3, առանց համարի).
 283. Հղղծ 2217-60 (C).
 - 284-297. KB-2, նկ. 37.
 - 298-308. KB-2, նկ. 37-40.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XL

- Կարմիր քլուր**
- 309-339. KB-2, նկ. 37-40.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLI

- Կարմիր քլուր**
- 340-366. KB-2, նկ. 40-42.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLII

- Կարմիր քլուր**
- 367-387. KB-2, էջ նկ. 40-42.
 - 388-409. Пиотровский, 1956, էջ 81-82.
 410. Пиотровский, 1956, էջ 165; KB, 1970, էջ 43.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLIII

- Կայալի-դերե (Ներքին խնձոր)
1-8. Burney, 1966, էջ 88-90, աղ. XVI.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLIV

- Կայալի-դերե (Ներքին խնձոր)
9-16. Burney, 1966, էջ 88-90, աղ. XVI.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLV

- Կայալի-դերե (Ներքին խնձոր)
17-22. Burney, 1966, էջ 88-90, աղ. XVI.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLVI

- Քուչակ
1. Ենգիբարյան, 2003, էջ 110-114, աղ. 1-6.
- Լիվար
1-13. Kroll, 1976, էջ 64-68.
2-4. von Schuler, 1972, էջ 133.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLVII

- Նորատուս
1-4. Ենգիբարյան, 1991, էջ 67-68.
- Նոր Արեշ
1-3. Մարտիրոսյան, Մնացականյան, 1958, էջ 63-84; Barnet, 1963, էջ 194-198.
- Նորշուն-թեփե
1-5. Seidl, 1979 (a), էջ 147, 149, աղ. 39, 42.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLVIII

- Օշական
1-4. Есаян, Калантарян, 1988, էջ 73, աղ. LIV, LVIII, LXIII.
5. Аветисян, 1992, էջ 129.
- Սարուխան
1. Հայտնաբերվել է Սարուխանի պեղումներից.
- Մեկենդեղ
1. Kroll, 1976, էջ 79.
- Տիգրանակերտ
1. ՀՊՊԹ 2742-18 (A).

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XLIX

Թոփրաք կալի

1. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 56.
2. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 222.
3. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 109.
4. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 166.
5. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 15.
6. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 245.
7. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 94.
8. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 245.
9. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 198.
10. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 323.
11. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 306.
12. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 345; Lehmann-Haupt, 1931, էջ 686.
13. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 165.
14. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 115.
15. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 180.
16. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 199.
17. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 241.
18. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 222.
19. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 54.
20. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 450.
21. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 288.
22. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 582.
23. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 583.
24. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 538.
25. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 833.
26. Lehmann-Haupt, 1926, էջ 549.
27. Lehmann-Haupt, 1910, էջ 500.
28. Куфтин, 1944, էջ 57; Barnet, 1963, էջ 191.
29. Wartke, 1990, էջ 82-83.
30. Barnett, 1950, էջ 6-7, աղ. VII.
- 31-33. Пиотровский, 1939, էջ 50-52.
34. Barnett, 1950, էջ 6, աղ. IV.
35. Lehmann-Haupt, 1907, էջ 108, աղ. 81.
36. Wartke, 1990, էջ 71-74.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ L

Թոփրաք կալի

- 37-46. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 475.
47. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 586.
- 48-61. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 475.
- 62-63. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 475.
64. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 567.
65. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 587.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LI

Թոփրաք կալի

66. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 475.

- 67. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 587.
- 68-71. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 586.
- 72-85. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 572, 587.
- 86. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 587.
- 87-96. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 572.
- 97-105. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 573.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LII

Թուրքաց կալի

- 106. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 573.
- 107-111. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 577.
- 112-133. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 579.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LIII

Թուրքաց կալի

- 134-146. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 579.
- 147-161. Lehmann-Haupt, 1931, էջ 578.
- 162. Barnett, 1950, էջ 30, աղ. III.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LIV

Շովակ

- 1. Biscione, Hmayakyan, Parmegiani, Sayadyan, 2002, էջ 114-115, աղ. 13-8; Hmayakyan, 2002, էջ 291, 300, տախտ. 3-1.

Շովինար

- 1-2. Куфтин, 1944, էջ 57, 59; Barnet, 1963, էջ 191.

Ուշնավի

- 1. Kroll, 1976, էջ 92.

Եղեգնաձոր

- 1. Есаян, Хннкиян, 1990, էջ 41.
- 2. Փիլիպոսյան, 1997, էջ 13.

Զիլի

- 1. Ghirshman, 1954, էջ 108-109; Дьяконов, 1956, էջ 367.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LV

Արևմտյան Հայաստան - անհայտ

- 1. Barnett, 1974, էջ 43-45, աղ. XI.
- 2. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 159, նկ. 4.
- 3. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 201, նկ. 1.3.
- 4. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 201, նկ. 1.4.
- 5. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 170, նկ. 9.
- 6. Urartu, München, 1976, էջ 51-52, նկ. 46.
- 7. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 167, նկ. 4.
- 8. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 170, նկ. 8.

9. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 167, Գկ. 2.
10. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 116, Գկ. 1.
11. Urartu, Jerusalem, 1991, էջ 317, Գկ. 5.
- 12-17. Seidl, 1979 (b), էջ 152-154, աղ. 32-35.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LV I

Արևմտյան Հայաստան - անհայտ

- 18-34. Seidl, 1979 (b), էջ 152-154, աղ. 32-35.
- 35-41. Seidl, 1979 (a), աղ. 39-42.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LV II

Արևմտյան Հայաստան - անհայտ

- 42-53. Seidl, 1979 (a), աղ. 39-42.
54. Seidl, 1979 (a), էջ 145.
55. Seidl, 1979 (a), էջ 149.
56. Porada, 1948, vol. I, էջ 156; vol. II, N 1103; Seidl, 1979 (a), էջ 144.
57. Urartu, Gent, 1982-83, N 45.
58. König, 1955-57, էջ 114, N 100 A, աղ. 106/107.
59. König, 1955-57, էջ 135, N 112 b, աղ. 86.
60. Urartu, Gent, 1982-83, N 55.
61. Urartu, Gent, 1982-83, N 56.
62. Urartu, Gent, 1982-83, N 145.
63. Urartu, Gent, 1982-83, N 14.
64. Urartu, Gent, 1982-83, N 15.
65. Piotrowsky, 1944, էջ 233; 1959, էջ 183; Piotrovskii, 1967, էջ 51-52, Գկ. 33.
66. Messerschmidt, 1900, էջ 41, աղ. XLI-8; Barnett, 1974, էջ 49, N 15.
67. Collon, 1987, էջ 87, N 399; Collon, 1990, էջ 17.
- 68-70. Belli, Kellner, 1986, էջ 317-326, տախտակ I-II.

ԱՂՅՈՒՄԱԿ LVIII

Իրան - անհայտ

1. Barnett, 1974, աղ. XIII.
2. Barnett, 1974, էջ 51, N 52.
3. Barnett, 1974, էջ 51, N 53.
4. Urartu, Gent, 1982-83, N 17.

Հյուսիսային Կովկաս

1. Есаян, 1986, էջ 31-32, աղ. XIII-4.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ԱԼԻՇԱՐ		
1 	2 	
ԱԼԹԻՆ - ԹԵՓԵ		
1 a	 b	5
2 a	 b	6
3 		7
4 a	 b	8
ԱՐԱԳԱՏ		
1 	4 	8
2 	5 	9
3 	7 	

Արդյունակ I

27	39	52	66
28	40	53	67
29	41	54	68
30	42	55	69
31	43	56	70
32	44	57	71
33	45	58	72
34	46	59	73
35	47	60	74
36	48	61	75
37	49	62	76
38	50	63	77
	51	64	78
		65	79

80 ○ ○	96 ○ ○ ○ ○	105 ○ ○ ○ ○
81 ○ ○		
82 ○ ○	97 ○ ○ ○ ○	
83 ○ ○		
84 ○ ○	98 ○ ○ ○	106 ○ ○ ○ ○ ○ ○
85 ○ ○ ○		
86 ○ ○ ○	99 ○ ○ ○ ○	107
87 ○ ○ ○	100 ○ ○	
88 ○ ○ ○		108
89 ○ ○ ○	101 ○ ○ ○ ○	
90 ○ ○ ○		109 :
91 ○ ○ ○	102 ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○ ○	
92 ○ ○ ○		110 ○
93 ○ ○ ○	103 	111
94 ○ ○ ○	104 ○ ○ ○ ○	
95 ○ ○ ○		

149	159	171	185
150	160	172	186
151	161	173	187
152	162	174	188
153	163	175	189
154	164	176	190
155	165	177	191
156	166	178	192
157	167	179	193
158	168	180	194
	169	181	195
	170	182	196
		183	197
		184	

ԱՐՄԱԳԻՐ

Աղյուսակ VII

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43a

43b

44

45

46

47

48

49a

49b

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

Աղյուսակ X

125

136

147

126

137

148

127

138

149

128

139a

150

129

140

151

130

141

152

131

142

153

132

143

154

133

144

155

134

145

135

146

156

185

186

187

188

189

190

191

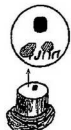
192

193

194

195

196

1

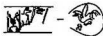
2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25		33		41	
26		34		42	
27		35		43	
28		36		44	
29		37		45	
30		38		46	
31		39		47	
32		40		48	
				49	
				50	

ԱՅԱՆԻՍ

51 	60 	71 	80
52 	61 	72 	81
53 x	62 	73 	82
54 	63 	74 	83
55 	64 	75 	84
56 	65 	76 	85
57 	66 	77 	86
58 	67 	78 	87
59 	68 	79 	88
	69 		89
	70 		

Աղյուսակ XVI

ԱՅԱՆԻՍ

90		100		113		125	
91		101		114		126	
92		102		115		127	
93		103		116		128	
94a		104		117		129	
94b		105		118		130	
95		106		119		131	
96		107		120		132	
97		108		121		133	
98		109		122		134	
99		110		123		135	
		111		124		136	
		112					

Այդուպի XVII

ԱՅԱՆԻՍ

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

Աղյուսակ XVIII

1

2

3

4

5

6-9

10

11

12

13

14

15

16

17-18

19-21

22

134-135

23-36

136

37-56

137

57-95

138

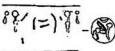
139

96-124

140

125-126

141

127-129

142

143

130-133

144

ՔԱՍՏԱՄ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԻԱՅՆԱԿԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆ

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

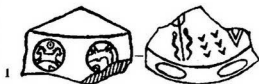
19

ԷՎՈՂԼՈՒ

ԳԱՎԱՌ

ԳԵՂՆՈՎԻՏ

ՀԱԿԿՈ

1		12		24	
2		13		25	
3		14		26	
4		15		27	
5		16		28	
6		17		29	
7		18		30	
8		19		31	
9		20		32	
10		21		33	
11		22		34	
		23		35	

ՀԻՐԿԱՆԻՍ (ԳԻՅԻՄԼԻ)

1

2

3

ՀՈՌՈՍ

1

2

ԻԳԴԻՐ

1

2

3

ԵՐԵՎԱՆ Ա

ԵՐԵՎԱՆ Բ

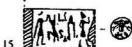
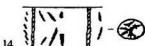
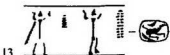
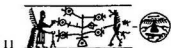
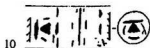
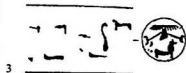

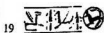
ԿԱԼԵՀՈՂԼՈՒ

ԿԱՐՃԱՂԲՅՈՒՐ

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

Աղյուսակ XXX

104

105

106

107a

107b

108

109

110

111

112

113

114

115

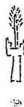
116

117

118

119

125

130

120

126

131

121

127

132

122

128

133

123

129

134

124

 135	 139	 144
 136	 140	 145
 137	 141	 146
 138	 142	 147
 139	 143	 148

149

150

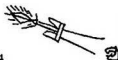
151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

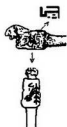
190

191

192

193

194

195

196

197

198	●	208	Դ	222	☆
199	𐎧	209	Խ	223	𐎧
200	+	210	+	224	☆
201	𐎡	211	+	225	Ի
202a	))	212	Ի	226	☆
202b	≡	213	◦◦	227	☆
203	+	214	◦◦	228	Դ
204	+	215	☆	229	𐎧
205	●	216	☆	230	+
206	↑	217	+	231	+
207	Խ	218	+	232	☆
		219	☆	233	Խ
		220	Դ	234	Կ
		221	Ի	235	Դ

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

236		249		269	
237		250		270	
238		251		271	
239		252		272	
240		253		273	
241		254		274	
242		255		275	
243		256		276	
244		257		277	
245		258		278	
246		259			
247		260			
248		261			
		262			
		263			
		264			
		265			
		266			
		267			
		268			

Աղյուսակ XXXVIII

279

290

299

280

291

300

281

292

301

282

293

302

283

294

303

284

295

304

285

296

305

286

297

306

287

298

307

288

299

308

289

309

319

329

310

320

330

311

321

331

312

322

332

313

323

333

314

324

334

315

325

335

316

326

336

317

327

337

318

328

338

339

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

340		349		358	
341		350		359	
342		351		360	
343		352		361	
344		353		362	
345		354		363	
346		355		364	
347		356		365	
348		357		366	

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

367		377		389		401	
368		378		390		402	
369		379		391		403	
370		380		392		404a	
371		381		393		404b	
372		382		394		405	
373		383		395a		406	
374		384		395b		407	
375		385		396		408	
376		386		397		409	
		387		398		410	
		388		399			
				400			

Աղյուսակ XLII

1

2

3

4

5

6

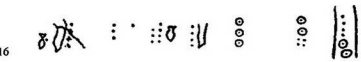
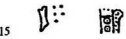
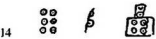
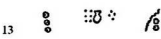
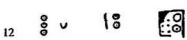
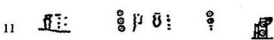
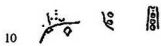
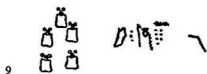

7

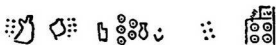

8

17

18

19

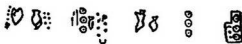
20

21

22

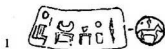

ՆՈՐ ԱՐԵՇ

ՆՈՐԱՏՈՒՄ

ՆՈՐՇՈՒՆ-ԹԵՓԵ

ՕՇԱԿԱՆ

1

2

3

4

5

6

ՍԱՐՈՒԽԱՆ

1

ՍԵԿԵՆԵԼ

1 0 0

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

1

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

ԹՈՓՐԱՔ ԿԱԼԵ

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

Աղյուսակ L

ԹՈՓՐԱՔ ԿԱԼԵ

66		79		93	
67		80		94	
68		81		95	
69		82		96	
70		83		97	
71		84		98	
72		85		99	
73		86		100	
74		87		101	
75		88		102	
76		89		103	
77		90		104	
78		91		105	
		92			

Աղյուսակ LI

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

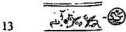
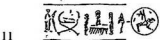
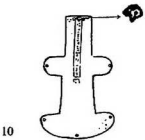
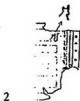
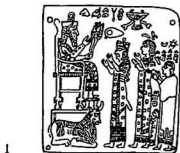

133

ԹՈՓՐԱՔ ԿԱԼԵ

134		144		155	
135					
136		145		156	
137		146		157	
138		147			
139		148		158	
140		149		159	
141		150		160	
		151			
142		152		161	
		153			
143		154		162	

18

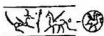
19

20

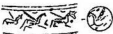
21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

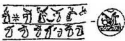
35

36

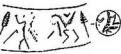
37

38

39

40

41

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ - ԱՆՀԱՅՏ

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

ՀՅՈՒՍԻԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԵՆԴՀԱՆՈՒՐ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻԹ)	6
ԳՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԱԽԱՓՈՒԼԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ	14
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՐԳԱՑԱԾ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԳԱՂԱՓԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ). ԳՐԱՅԻՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	25
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԾԱՅԻՆ ԳԻՐԸ	30
ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	30
ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	39
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	45
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	47
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	48
ԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	63
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ	85
ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԼԵԶՎԻ ԽՆԴԻՐԸ	117
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	127
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳՐԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ	129
ՀՍՏԱԿ ՉԹՎԱԳՐՎՈՂ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ	143

ՆԱԽԱԶԻՐԻ ՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՐԱՅԻՆ ՍՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (ՎԻՊԱՍՍԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԻՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՂ ՄԻՋՈՑ)	150
---	-----

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԵՐՆ ՈՒ ԴՊՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՍԿԵԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ	153
--	-----

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	160
-------------------------	-----

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	161
-------------------------------------	-----

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	171
----------------------------------	-----

<i>ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա</i> ՔՈՒՉԱԿԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԳԾԱՅԻՆ ԳՐՈՎ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ԸՍՏ Ֆ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ)	173
--	-----

<i>ՀԱՎԵԼՎԱԾ Բ</i> ԴԻՎԱՆ ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՀԵՆԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵՆԱՆՇԱՆՆԵՐԻ	189
--	-----

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ	190
----------------------------------	-----

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ	211
-------------------	-----

ԱՐՏԱԿ ԱՎԱԿԱՅԱՆԻ մենագրությունները

Հնագույն պետությունը Հայաստանում.
Արատուտ, Երևան, 1992

Բարեպաշտ արքաների
աշխարհակալությունը.
Հարյուրամյա կայսրություն
Տիգրան Մեծից առաջ, Երևան, 1997

Վանի քաղաքության
(Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ)
մենագրությունը, Երևան, 1998

Սրբազան լեռնաշխարհը.
Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հոգևոր ընկալումներում,
Երևան, 2000

Սուրբ օրինաց երկիրը. Արատուտ,
Ստամբուլ, 2001 (թուրքերեն)

Նախաճաշողոց Հայաստանի
գրային համակարգերը, Երևան, 2003

Ծնվել է 1970 թվականին:
Բարձրագույն կրթությունը
ստացել է ԵՊՀ Պատմության
ֆակուլտետում:
Ուսումը շարունակել է
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության
ինստիտուտի ասպիրանտուրայում:
Այն ավարտել է 1997 թվին՝
«Վանի քաղաքության
(Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ)
մենագրությունը»
ատենախոսության
պաշտպանությամբ՝ ստանալով
պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճան:
Ներկայումս ՀՀ ԳԱԱ
Արևելագիտության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող է:
1998 թվականից դասախոսում է
Երևանի պետական համալսարանում.
Հայոց պատմության ամբիոնի
դոցենտ է:
Հեղինակ է շուրջ երեք տասնյակ
գիտական և բազմաթիվ
գիտահամընթացների հոդվածների:
Ուսանողական տարիներին գրած
առաջին մենագրությունը
«Հայաստան» համահայկական
հիմնադրամի հաշտարարած
«Երիտասարդ գիտնականներ - 1993»
համահայկական մրցույթում
ճանաչվել է հաղթող՝ լավագույն
պատմագիտական աշխատանք:
Ներկայացվող գիրքը հեղինակի
յոթերորդ մենագրությունն է:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԵՀԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագիր՝ Լ. Գ. Մանուկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Ջ. Բղոյան

Ստորագրված է տպագրության 17.12.2003թ.:
Թուղթ՝ օ.թսեր: Չափսը՝ 60x84 1/16: Հրատ. 14,2 մամուլ,
տպագր. 17,0 մամուլ = 15,81 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 11:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1:

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան թիվ 52

40045

Խնկո Ապրի անվ. ազգ. մանկ. գրադ.

CL0001530